

**Наукові розробки співробітників
НАВСУ – практичним потребам
органів внутрішніх справ України**

У цьому збірнику наукових праць вміщені матеріали, що були підготовлені переважно за результатами наукових досліджень, здійснених авторськими колективами співробітників Науково-дослідного інституту проблем боротьби зі злочинністю НАВСУ протягом 1997–1998 рр. Розмаїтість тем та напрямів цих дослідницьких робіт спонукає зробити висновок, що масштаб охоплення науковою думкою проблем практичної діяльності органів внутрішніх справ відповідає їх нагальним потребам. Серед напрямів головними є такі:

- кримінологічні аспекти боротьби зі злочинністю;
- проблеми криміналізації у сфері економіки та шляхи їх вирішення;
- проблеми управління в системі органів внутрішніх справ України;
- проблеми боротьби з організованою злочинністю;
- інформаційний захист як один із засобів забезпечення ефективної діяльності органів внутрішніх справ України;
- впровадження в практику органів внутрішніх справ вітчизняного та зарубіжного досвіду.

Результати робіт, виконаних за зазначеними напрямами, потребують подальшого творчого розвитку, вдосконалення, наукового забезпечення і участь у цьому повинні взяти усі науковці академії (а це майже 250 докторів та кандидатів наук). Важливість цієї діяльності підтверджується реаліями сьогодення. Як зазначив Президент України у своєму виступі на засіданні Координаційного комітету по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю 20 листопада 1998 р., недоліки, які ще мають місце у боротьбі зі злочинністю, каталізують "...падіння довіри до вла-

Сущенко Віктор Дмитрович -- кандидат юридичних наук, доцент, перший проректор з наукової роботи НАВСУ, генерал-майор міліції.

ди, віри у її спроможність навести в державі порядок, захистити права, здоров'я, майно і життя громадян. А коли таке соціальне самопочуття, то відповідне і ставлення до праці, громадянських обов'язків, до участі у реалізації завдань, від яких залежить наше виживання". Ректор Національної академії внутрішніх справ України професор Я.Ю. Кондратьєв у своїй статті в Науковому віснику Національної академії внутрішніх справ України підкреслив необхідність і надалі зосереджувати увагу на нових актуальних проблемах, що постають перед органами внутрішніх справ, активно включатися у їх вирішення з тим, щоб наукові розробки викладачів, науковців, ад'юнктів і магістрантів, слухачів та курсантів академії втілювалися у практичну діяльність правоохоронних органів. Реалізуючи ці ствердження, співробітники НАВСУ повинні мати на увазі, що найважливішими серед проблем залишаються такі.

Реалізація вимог Концепції реформування системи МВС, схваленої постановою Кабінету Міністрів України від 24 квітня 1996 р. за № 456, головним серед яких є оптимізація структури органів внутрішніх справ. Цього ж вимагає і визначена Президентом України необхідність жорсткої економії бюджетних коштів, що також потребує подальшого вдосконалення структури і чисельності підрозділів органів внутрішніх справ, покращання роботи кожного працівника на дорученій ділянці.

Реформування системи органів внутрішніх справ України об'єктивно починається з її структурної перебудови, у зв'язку з чим необхідно провести дослідження щодо:

- удосконалення організаційної структури органів та підрозділів внутрішніх справ на основі системного підходу (кафедра управління);

- удосконалення системи критеріїв оцінки ефективності діяльності органів та підрозділів внутрішніх справ: правові та науково-організаційні питання визначення оптимального навантаження та штатної чисельності деяких категорій співробітників органів внутрішніх справ (НДІ).

Наступним кроком повинно бути дослідження питань удосконалення управлінської діяльності:

– проблем і напрямів подальшого розвитку системи органів внутрішніх справ в умовах розбудови правової держави (кафедри держави і права, конституційного права);

– використання наукових підходів еволюційної теорії щодо удосконалення управлінської діяльності органів внутрішніх справ: управління органами внутрішніх справ в особливих умовах, що викликані

• подіями техногенного походження (кафедри управління, юридичної соціології та юридичної психології і НДІ);

• соціальними явищами криміногенного характеру (кафедри кримінології, юридичної соціології, юридичної психології і НДІ);

– проблем співвідношення методів переконання і примусу в управлінській діяльності керівників органів внутрішніх справ (кафедри управління, юридичної психології та НДІ);

– основних напрямів упровадження міжнародного досвіду кадрового забезпечення управління в діяльність органів внутрішніх справ України, проблем оптимального визначення та розподілу функцій управління між різними рівнями системи органів внутрішніх справ, удосконалення принципів управління в діяльності органів внутрішніх справ в умовах розбудови правової держави, правових та організаційних напрямів уніфікації управлінських рішень та застосування їх форм в органах внутрішніх справ;

– проблем удосконалення наукової організації управлінського процесу в органах та підрозділах внутрішніх справ; проблем системи та ієрархії цілей управління в органах внутрішніх справ; проблем співвідношення правового регулювання та ініціативи в здійсненні функцій управління органами внутрішніх справ на підставі програмно-цільового планування та управління; проблем кадрового забезпечення управління органів внутрішніх справ; принципів роботи з кадрами органів внутрішніх справ у сучасних умовах; проблем організації безперервної підготовки кадрів органів внутрішніх справ; ролі керівника органа внутрішніх справ по добору, навчанню та вихованню особового складу; проблем стимулювання службової діяльності працівників органів внутрішніх справ (кафедра управління з іншими підрозділами академії);

– організаційних основ забезпечення управління органами внутрішніх справ в особливих умовах; управління органами внутрішніх справ під час розшуку та затримання озброєних та особливо небезпечних злочинців; управління органами внутрішніх справ при звільненні заручників (кафедра спеціальних операцій);

– методології та методики прогнозування в управлінській діяльності органів внутрішніх справ (НДІ);

– удосконалення системи підготовки та прийняття управлінських рішень на основі автоматизації інформаційного забезпечення діяльності органів внутрішніх справ; проблем створення автоматизованих робочих місць в органах та підрозділах внутрішніх справ; використання методів дослідження операцій в оптимізації управлінських рішень у системі органів внутрішніх справ (Інформаційно-технічний центр).

Завдання відносно забезпечення економічної безпеки держави обумовлені подальшою криміналізацією економічних відносин. Значна частина суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності є економічним підґрунтям бандитсько-рекетирських формувань. Не приділяється належна увага боротьбі зі злочинністю на пріоритетних напрямках діяльності, це, в першу чергу, стосується банківських установ, кредитно-фінансової системи, зовнішньоекономічної діяльності, процесів приватизації, оподаткування та енергозабезпечення. Вимоги рішень колегії МВС України № 3км/1 від 29 березня 1996 р. та наказу МВС України № 135 1997 р. щодо організації викриття і розслідування злочинів, вчинених посадовими особами трастових компаній та інших небанківських фінансових установ, виконуються вкрай повільно.

В організації роботи по захисту малого бізнесу мають місце недоліки та прорахунки, не в повній мірі реалізовані вимоги Директиви МВС України від 24 грудня 1997 р. № 1 щодо викриття та притягнення до відповідальності посадових осіб, причетних до корупційних діянь, хабарництва, вимагательств, вчинених членами організованих злочинних формувань. Економічна злочинність у галузі сільського господарства набуває дедалі більшого поширення і має стійку тенденцію до зростання. З викритих злочинів переважну більшість становлять розкрадання сільгосппродукції шляхом крадіжок, привласнення, розтрати або зловживання посадовим становищем.

З метою подолання зазначених негативних явищ вважається доцільним дослідити такі напрями:

- криміногенна ситуація в інвестиційній сфері: тенденції, розвиток, перспективи; попередження корисливих зловживань на ринку цінних паперів; викриття корисливих зловживань при використанні пластикових платіжних засобів; кримінальна відповідальність за протидію законній підприємницькій діяльності; проблеми попередження шахрайства в банківських інформаційних технологіях безготівкових рахунків (кафедра економіки, фінансів та кредиту; НДІ);

- кримінальна відповідальність за ввезення, виготовлення і розповсюдження порнографічних предметів; кримінальна відповідальність за порушення законодавства про бюджету систему України (кафедра кримінального права).

Багато ще недоліків у роботі по боротьбі з *організованою злочинністю*. Незадовільно ведеться боротьба з організованими злочинними формуваннями, що вчинюють злочини у сфері приватизації та зовнішньоекономічної діяльності, особливо в областях, де зосереджений потужний економічний потенціал. Зростає кількість зловживань шляхом махінацій з фінансовими ресурсами, розкрадань зброї, боєприпасів, фактів фіктивного підприємництва. Поза увагою органів внутрішніх справ та їх оперативних підрозділів поки ще залишаються проблеми торгівлі жінками, організованої проституції під прикриттям різноманітних салонів послуг — саун, масажних кабінетів тощо. З метою вирішення зазначених проблем доцільно провести дослідження за такими напрямами:

- розробка методики кримінологічного аналізу злочинності (кафедра кримінології);

- проблеми боротьби з організованою злочинністю (МНДЦ);

- особливості предмета доказування у справах про суспільно-небезпечні діяння, скоєні організованими злочинними групами (кафедра кримінального процесу);

- транснаціональна злочинність (НДІ);

- проблеми застосування оперативно-розшукових сил, засобів і методів у боротьбі з корупцією та організованою злочинністю; тактика та методика оперативно-розшукової діяльності

в умовах зростання організованої злочинності; тероризм і його попередження; організація діяльності підрозділів кримінальної міліції по боротьбі з тероризмом (кафедра теорії та практики оперативно-розшукової роботи);

- особливості впровадження штатних працівників оперативних підрозділів у злочинні формування (кафедра оперативно-розшукової діяльності і НДП);

- організація і тактика оперативної розробки учасників організованих злочинних угруповань (кафедра оперативно-розшукової діяльності);

- кримінальна відповідальність за торгівлю людьми; кримінальна відповідальність за захоплення заручників (кафедра кримінального права).

Зростає кількість *навмисних вбивств*, у тому числі на замовлення. "За 1995–1998 рр. скоєно майже 18 тис. навмисних вбивств. Це десь у півтора рази більше, ніж загинуло радянських військовослужбовців за 10 років в Афганістані" (3 виступу Президента України на засіданні Координаційного комітету по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю 20 листопада 1998 р.). Все частіше від рук злочинців гинуть водночас двоє і більше осіб, винищуються цілі сім'ї, набувають поширення вбивства підприємців та працівників комерційних структур. Переважна більшість таких злочинів скоюється на ґрунті розподілу сфер впливу між злочинними угрупованнями, озброєних кримінальних "розбірок", у т. ч. з використанням вогнепальної зброї та вибухівки. Жертвами криміналітету стають також представники засобів масової інформації, органів влади і управління.

Пропонується проведення таких досліджень:

- кримінальна відповідальність за вбивство на замовлення (кафедра кримінального права);

- вбивства на замовлення та їх попередження;

- алгоритмізація розслідувань вбивств на замовлення (кафедра розслідування злочинів).

У державі поширюють свій вплив злочинні групи ділків *наркобізнесу*, які намагаються встановити більш тісні контакти з міжнародною наркомафією, з'являються підпільні лабораторії по виготовленню синтетичних наркотиків. Разом з тим органами внутрішніх справ вжиті заходи у багатьох регіонах поки що неадеква-

тні масштабам наркомафії. Боротьба з наркобізнесом по суті звелася до боротьби з окремими особами, хворими на наркоманію. Повільно нарощуються зусилля по виявленню підпільних лабораторій з виробництва синтетичних психотропних речовин, шляхів їх транспортування, у т. ч. трансконтинентальних. Не встановлюються оптові постачальники наркотиків, місця концентрації коштів, одержаних від наркобізнесу, та способи їх легалізації.

З метою вирішення цієї проблеми необхідно провести такі дослідження:

- кримінальна відповідальність за незаконні дії з наркотичними засобами, психотропними речовинами та прекурсорами (кафедра кримінального права);

- попередження наркобізнесу; організація боротьби з наркобізнесом у сучасних умовах (кафедра розслідування злочинів);

- спеціальні операції як метод боротьби з незалежним обігом наркотичних засобів (кафедра спеціальних операцій);

- криміналістичне дослідження об'єктів з метою виявлення ознак, що мають значення при розкритті злочинів, пов'язаних з наркобізнесом;

- використання документованих даних криміналістичного дослідження наркотичних засобів у вирішенні ідентифікаційних задач (кафедра криміналістики).

Радикальних змін щодо поліпшення оперативно-розшукової роботи не відбулося через послаблення профілактичної роботи, невміння перебудувати оперативну роботу відповідно до нових економічних та соціальних умов. Низькими ще залишаються ефективність оперативно-розшукових заходів та якість слідчих дій. Можливості оперативних джерел з метою отримання інформації про новостворені фонди, клуби та інші організації кримінального спрямування, які є по суті прикриттям діяльності організованої злочинності, використовуються незадовільно.

Для подолання цих недоліків пропонується проведення досліджень:

- проблем вдосконалення оперативно-розшукової діяльності у сучасних умовах (кафедра теорії та практики оперативно-розшукової роботи);

- кримінальної розвідки (кафедра оперативно-розшукової діяльності);

- техніко-криміналістичного забезпечення оперативно-розшукової діяльності (кафедра інформаційних технологій);
- процесуальних шляхів легалізації матеріалів оперативно-розшукової діяльності (кафедри кримінального процесу та теорії і практики оперативно-розшукової роботи).

Відсутня належна взаємодія оперативних служб з іншими галузевими службами органів внутрішніх справ та державними органами, що мають контрольні повноваження щодо перевірки наявної інформації про злочинну діяльність і вплив організованих злочинних угруповань на економічну сферу держави та її комерційний сектор. Недостатньо ефективною є співпраця органів внутрішніх справ і підрозділів податкової міліції у сфері боротьби з організованою економічною злочинністю, де обмін інформацією ще не носить системного характеру. Між цими підрозділами не в повному обсязі виконуються вимоги спільного наказу про порядок взаємодії при здійсненні оперативно-розшукової діяльності.

За цим напрямом доцільно провести такі дослідження:

- організаційне забезпечення взаємодії органів внутрішніх справ з іншими державними органами, громадськими організаціями та трудовими колективами; проблеми удосконалення взаємодії органів внутрішніх справ прикордонних областей з правоохоронними органами сусідніх держав (кафедра управління);

Серйозною залишається проблема вжиття дійових заходів щодо запобігання **втрат особового складу**. Аналіз показав, що керівники всіх рівнів не проявили належних вимог, а деякі безвідповідально поставились до організації жорсткого контролю за практичним втіленням стратегічної лінії Міністерства внутрішніх справ щодо захисту життя та здоров'я співробітників міліції, запобігання фактів втрат і поранень особового складу.

Для вирішення цієї проблеми необхідно проведення таких досліджень:

- правові та організаційні напрями соціального захисту співробітників органів внутрішніх справ та членів їх сімей (кафедри юридичної соціології та адміністративної діяльності);
- кримінальна відповідальність за посягання на життя судді, працівника правоохоронного органу; кримінальна відповідальність за опір співробітнику міліції, члену громадського фор-

мування з охорони громадського порядку; необхідна оборона як обставина, що виключає кримінальну відповідальність співробітників міліції; затримання злочинця як обставина, що виключає кримінальну відповідальність співробітників міліції; кримінальна відповідальність за втручання в діяльність працівника правоохоронного органу (кафедра кримінального права);

- суспільна небезпечність особи, яка скоїла злочин, та засоби її зниження (кафедра кримінології);

- психологічні особливості професійної підготовки поведінки в ситуаціях, небезпечних для життя і здоров'я; психологія професійного ризику в юридичній діяльності; психологічний аналіз різновидів відхилюваної поведінки: суїцид, віктимність, особливі психічні стани та інше (кафедра юридичної психології).

Створення системи психологічного забезпечення обумовлене необхідністю: якісного підбору і відбору кандидатів на службу в органи внутрішніх справ України; збереження людського потенціалу, підтримка високого рівня професійної готовності та боєздатності співробітників; якісного вирішення оперативно-службових завдань і ефективного функціонування усієї системи органів внутрішніх справ; зведення до мінімуму шкоди від впливу на співробітників небезпечних для життя і здоров'я психогенних факторів.

На вирішення зазначених проблем мають бути спрямовані такі дослідження:

- система соціального і психолого-педагогічного забезпечення правоохоронної діяльності; удосконалення організації виховної та соціально-психологічної роботи в органах внутрішніх справ; психологічний аналіз особливостей різних категорій засуджених; організаційно-правові та психологічні засади роботи з засудженими; проблема злочинів з необережності: психолого-юридичний аспект; психологія самообмови в слідчій та судовій практиці (кафедра юридичної психології);

- конфлікт в детермінації кримінальної поведінки; проблеми ресоціалізації злочинності; вивчення злочину й особи злочинця; особливості особистості важковиховуваних підлітків і делінквентів (кафедра кримінології).

Незадовільно впроваджуються в практику розкриття та розслідування тяжких злочинів, у т. ч. навмисних вбивств, наявні

наукові розробки та дослідження, вітчизняний та зарубіжний досвід. Відсутня практика залучення в якості експертів і консультантів фахівців відповідних науково-дослідних установ. У розкритті злочинів недостатньо використовуються довідкові та кримінальні обліки, інформаційно-пошукові системи діють розрізнено і в комплексі майже не працюють, масиви їх поповнюються повільно, централізована кулегільзотека належним чином не створена і не функціонує.

За цим напрямом доцільно провести такі дослідження:

– удосконалення інформаційного забезпечення діяльності органів внутрішніх справ; перспективні комп'ютерні технології у діяльності правоохоронних органів (інформаційно-технічний центр, НДІ);

– організація розробки, впровадження та використання технічних засобів в попередженні і розкритті злочинів; удосконалення нормативно-правової бази застосування науково-технічних засобів у правоохоронній діяльності (кафедра інформаційних технологій);

– методика ідентифікації цілого по частинах суцільних, комплектних та комплексних об'єктів; мінімізація впливу зовнішніх факторів при утворенні експериментальних слідів; проблемні питання при дослідженні холодної зброї; криміналістичне дослідження маркувальних позначень на автомобілях іноземного виробництва; використання кібернетичних методів у судово-почеркознавчій експертизі; можливості дослідження рукописних текстів, виконаних під впливом гіпнозу; криміналістичне дослідження вогнепальних пошкоджень з гладкоствольної мисливської зброї; методика криміналістичного дослідження волокнистих матеріалів (кафедра криміналістичних експертиз).

Таким чином, наукові розробки співробітників НАВСУ спрямовані на практичні потреби органів внутрішніх справ при забезпеченні ними правопорядку та боротьби зі злочинністю в Україні.

Криміногенна ситуація в Україні та деякі чинники її розвитку

О.Г. Кулик

Аналіз криміногенної ситуації в Україні у 1998 році та прогноз на 1999 рік

Криміногенна ситуація в Україні протягом 1998 року залишалася складною. Деякі процеси та явища в економічній, соціальній, політичній, правовій соціально-психологічній сферах життя суспільства мали криміногенний характер, тобто опосередковано чи прямо сприяли розповсюдженню різних видів та форм злочинної поведінки. Антикриміногенні процеси мали поодинокий і нестійкий характер. Співвідношення криміногенних та антикриміногенних факторів по окремих сферах суспільного життя було таким:

У сфері економіки негативно впливали на криміногенну ситуацію такі фактори тривалої дії:

технічна відсталість виробництва, застарілість основних фондів практично в усіх галузях економіки, деградація науково-технічного потенціалу;

недостатність внутрішніх та зовнішніх інвестицій, спрямованих на модернізацію та оновлення виробництва, створення нових підприємств;

диспропорції у структурі економіки;

скорочення обсягів виробництва промисловості та сільськогосподарства;

формування багатоукладної економіки, виникнення нових форм господарювання, різке зростання кількості господарюючих суб'єктів;

тривалий процес перерозподілу власності, перш за все приватизації державних підприємств; відсутність ефективної системи управління державним майном;

Кулик Олександр Георгійович — кандидат юридичних наук, начальник лабораторії № 1 НДІ НАВСУ, полковник міліції.

розбалансованість фінансової сфери, натуралізація економіки;

складність та неефективність податкової системи, надмірний податковий тиск на товаровиробника;

тінізація економіки, виникнення та розвиток підпільного сектора тіньової економіки;

диспропорції в економічному розвитку окремих регіонів України.

Абсолютна більшість підприємств України всіх галузей промисловості та сільського господарства працює на морально застарілому обладнанні, яке використовується понад 15–20 рр. і більше. Третина робітників у промисловості і три чверті — в сільському господарстві та близько половини — в будівництві зайнято некваліфікованою ручною працею.

Питома вага підприємств, що впроваджували нововведення, у січні–вересні 1998 р. складала 12%, лише 3% промислових підприємств впроваджували прогресивні технологічні процеси. Виробництво нових видів продукції освоювали лише 11% промислових підприємств, три чверті з яких випускали оновлені товари.

З 9833 підприємств, обстежених органами статистики, менше 124 здійснювали технічне переоснащення виробництва, майже половина з них — це підприємства харчової промисловості.

За дев'ять місяців поточного року 72 підприємства ввели в дію 99 механізованих потокових і автоматичних ліній, 50 — здійснили механізацію й автоматизацію 73 цехів, дільниць, виробництв. У той же час, майже 90% підприємств (у 1997 р. — понад 80%) не займалися підвищенням технічного рівня виробництва і продукції. У першу чергу це підприємства електроенергетики, промисловості будівельних матеріалів, поліграфічної, борошно-круп'яної промисловості та кольорової металургії.

Усе це зумовлює низьку якість та неконкурентноспроможність на світовому ринку більшості українських товарів, особливо високотехнологічної продукції машинобудування, електронної, електротехнічної та легкої промисловості.

Цей чинник по суті є первинним, базовим по відношенню до інших економічних та соціальних факторів криміногенного характеру.

Інвестиційний процес нині характеризується відсутністю як розширеного, так і повноцінного простого відтворення основних засобів. У переважній більшості підприємств руйнується матеріально-технічна база, згортається або зупиняється виробництво фондо- і енергомістких видів продукції.

З 1992 р. Україна одержує іноземні кредити на основі міжурядових і міжбанківських угод. З відкритих за п'ять років 11 кредитних ліній ФРН, США, Італії, Франції та Японії на загальну суму 2,45 млрд дол. на початок цього року діяло сім ліній на 1,87 млрд дол. Але цих коштів ледь вистачає лише на те, щоб задовольняти певні потреби суспільства загальнодержавного значення (закупівля сільськогосподарської техніки, насіння, медикаментів, обладнання для найбільш важливих галузей виробництва).

Обсяг прямих іноземних інвестицій в українську економіку залишається незначним, близько 1663 млн грн. Це і не дивно, адже ризик інвестування в Україні становить 80%, а за вкладенням капіталів в економіку наша держава займає 152 місце.

Вкрай несприятливим є стан справ з внутрішніми інвестиціями. Так, питома вага грошової частки в обігових коштах суб'єктів господарювання зменшилась за останні сім років більш ніж у 10 разів і у I півріччі 1998 р. становила 1,5 %. За таких умов використання власних коштів підприємств як джерел інвестування є проблематичним. За дев'ять місяців 1998 р. обсяг капітальних вкладень за рахунок власних коштів підприємств становив 5,2 млрд грн (71,3 % від загального обсягу капітальних вкладень).

Кредити комерційних банків відносно валового внутрішнього продукту скоротились з 32 % у 1991 р. до 7,9 % у 1997 р. Незважаючи на деяке зростання обсягів довгострокових кредитів (з 10,2 % у 1997 р. до 14,7 % – у поточному) умови їх залучення залишаються вкрай несприятливими. Важко уявити, яким вимогам має відповідати інвестиційний проект, коли середня процентна ставка за кредитами комерційних банків в поточному році становила близько 50 % річних (у липні 1998 р. – 80 % річних). Внаслідок цього загальний обсяг довгострокових кредитів становив у 1995 р. – 173 млн грн, у 1997 р. – 166 млн грн, а у 1998 р. – за оцінками – близько 152 млн грн.

З початком фінансової кризи посилюється процес вивозу іноземного та українського капіталу за межі держави. Так, чисті до-

ходи суб'єктів ринку за облігаціями внутрішніх державних позик (ОВДП) склали за дев'ять місяців поточного року майже 1,5 млрд грн, але в економіку України вони не повернулись. Кількість іноземців – власників ОВДП зменшилась протягом року з 60 до 10 % від загальної кількості власників.

За даними Державної податкової адміністрації України ніні за кордоном у вигляді довгострокових вкладень перебуває понад 4 млрд дол. США. Ще майже 700 млн дол. задекларованої валюти перебуває на Заході у вигляді обслуговування поточних операцій. За оцінками економістів з країни щороку вивозиться близько 3 млрд дол.

Таким чином, хронічний дефіцит інвестицій практично блокує процес оновлення основних фондів промисловості й сільського господарства і консервує кризову ситуацію в економіці на невизначений термін.

У структурі економіки зберігаються суттєві диспропорції:

– запровадження ринкової інфраструктури лише в нових сферах економіки (банківська справа, фондові ринки, інформаційний та рекламний бізнес, харчова промисловість, сфера обслуговування) із збереженням по суті соціалістичних умов господарювання для підприємств інших секторів, зокрема, недопущення їх банкрутства, поширення практики несплати податків та боргів тощо;

наявність монопольного сектора економіки України (нафтогазовий комплекс, транспорт, зв'язок, електроенергетика, житлово-комунальне господарство);

сталий перекис у бік військово-промислового комплексу, галузей важкої промисловості при недостатньому розвитку машинобудування, легкої та харчової промисловості, нових високотехнологічних виробництв, сфер зв'язку, транспорту, послуг, сільського господарства;

недостатній розвиток малих та середніх підприємств, що вкрай негативно впливає на ефективність економіки та рівень зайнятості населення;

монополізація імпортерами ринку підакцизних та інших високоліквідних товарів за рахунок несплати належних податків (підприємства з іноземними інвестиціями).

Частка нафтогазового комплексу, транспорту, зв'язку, електроенергетики, житлово-комунального господарства з урахуванням їх дебіторської заборгованості перевищує 70 % валового внутрішнього продукту (ВВП). Решта економіки стала заручницею і боржницею цих галузей. Кредиторська заборгованість сільського господарства у п'ять з половиною разів перевищує дебіторську, для промисловості різниця становить 1,5 рази (відповідно 57,3 і 36,7 млрд грн.).

Якщо в 1996 р. частка базових галузей (електроенергетика, чорна металургія, паливна промисловість) складала близько 20 % промислового виробництва, що відповідало показникам розвинутих країн, то в 1998 р. цей показник збільшився майже до 55 %.

За період 1990—1998 рр. збільшились частки таких галузей, як електроенергетика – в 4,1 рази, паливна промисловість – у 3,5 рази, чорна металургія – в 2,3 рази. Разом з тим, частка машинобудування зменшилась у 2,8 рази, легкої промисловості – в 5,7 разів.

В Україні у 1998 р. діяло 136 тис. малих та середніх підприємств і 3 тис. кооперативів, на яких працювало 4,6 % від загальної кількості зайнятого населення. Вони виробляли 10 % ВВП, тоді як у сфері малого бізнесу у Великобританії працює 43,6 млн чол., у Німеччині – 18,5 млн, у Японії – 39,5 млн, у США – 70,2 млн чол. У США частка продукції малих і середніх підприємств перевищує 50 %, у Франції цей показник сягає 55 %, в Італії – 57 %.

У жорстких ринкових умовах продовжується *процес скорочення обсягів* виробництва вітчизняної промисловості та сільського господарства. Інтегрованим показником цього скорочення є падіння ВВП. Зниження ВВП почалося в Україні з 1990 р. і продовжується нині. Темпи падіння ВВП наведені в табл. 1.

Таблиця 1

Динаміка ВВП у 1990–1998 рр.

Рік	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998 (за оцінками)
Темпи падіння ВВП порівняно з попереднім роком, %	—	8,7	9,9	14,2	22,9	22,2	10,0	3,2	1,5

За останні три роки темпи падіння ВВП дещо зменшились, але негативна тенденція зберігається. Спад такого масштабу не спостерігався навіть за часів великої депресії 1929–1933 рр. у США. Серед країн СНД в Україні цей показник є найбільшим, окрім Таджикистану, в якому фактично йде громадянська війна.

Оцінюючи характер та масштаби дії зазначеного фактора, на думку управлінців та науковців (як вітчизняних, так і зарубіжних), необхідно робити суттєву поправку на існування тіньової економіки. Одним з її проявів є випуск значних обсягів продукції, яка не враховується державними органами.

Значна поправка на існування тіньової економіки може змусити переглянути кількісні параметри даного явища, але не може заперечити наявність реального спаду виробництва на значній кількості державних підприємств в легкій, харчовій промисловості, тваринництві.

Криміногенна дія даного економічного фактора полягає в тому, що він зумовлює виникнення цілої низки соціальних та соціально-психологічних процесів, які сприяють криміналізації суспільства.

За період реформ відбулися *фундаментальні зміни у формах власності та господарювання*. Загальна кількість господарюючих суб'єктів сягнула понад 700 тис. Були створені численні приватні підприємства, різні види господарських товариств. Тільки в поточному році виникло близько 40 тис. малих підприємств і в даний час їх загальна кількість перевищила 136 тис. У економіці України з'явилися такі раніше невідомі в соціалістичному господарстві економічні структури, як комерційні банки, страхові компанії, ріелтерські фірми тощо.

Ці процеси, окрім головного позитивного ефекту, мають серйозні побічні наслідки криміногенного характеру. Вони ускладнюють контроль за дотриманням законодавства в процесі господарської діяльності, створюють набагато більше ніж за часів соціалізму "об'єктів" злочинних посягань, можливості для здійснення нових видів злочинної діяльності.

Процес приватизації в країні затягується. Відбулася лише мала приватизація та приватизація деяких вискоєфективних підприємств. Роздержавлення важливих промислових комплексів йде досить повільно. Певні політичні сили ведуть справу до фактичного зупинення приватизаційного процесу.

Нормативна база процесу приватизації є недосконалою. Досить часто мають місце факти порушення встановленої процедури проведення аукціонів, заниження в декілька разів вартості об'єктів, що приватизуються, надання переваг певним учасникам приватизаційного процесу. Внаслідок цього для процесу приватизації в Україні характерні дуже серйозні диспропорції та зловживання. Так, за дев'ять місяців 1998 р. було приватизовано понад 1500 підприємств, майно яких оцінено в 4,2 млрд грн., тоді як до державного бюджету від цього продажу надійшло лише 48 млн грн.

Уповільнення процесу приватизації, порушення нормативно закріпленої процедури його проведення призводить до цілого ряду негативних явищ. Це, зокрема, більш тривале падіння рівня виробництва на приватизованих підприємствах, скорочення в більшості випадків великої кількості робочих місць та звільнення працівників, збільшення різниці в рівні доходів між тими, хто опинився в числі співвласників приватизованих підприємств і тими, хто нічого не отримав, численні зловживання з боку керівників державних підприємств, шахрайські операції інвесторів тощо.

У країні була зруйнована адміністративно-командна, але не створена нова система управління державним майном. Це призводить до величезних втрат бюджету. Нині в Україні функціонує 5,5 тис. акціонерних підприємств, частина акцій яких належить державі. Ані Фонд державного майна, ані інші державні структури не беруть участі в управлінні ними. Внаслідок цього в 1997 р. з 2,9 млрд грн чистого прибутку, отриманого на 207 таких під-

приємствах, до державного бюджету було перераховано лише 18 тис грн.

У фінансовій сфері під впливом вищезазначених економічних факторів спостерігається низка серйозних негативних явищ. Перш за все, це хронічні і, в значній мірі, безнадійні неплатежі. Станом на 1 вересня 1998 р. дебіторська та кредиторська заборгованості складали відповідно 90,9 та 123,2 млрд грн. Порівняно з початком року дебіторська заборгованість зросла в 1,2 рази, а кредиторська – в 1,1 рази. На 1 жовтня 1998 р. заборгованість підприємств-позичальників перед державним бюджетом, що виникла на час виконання гарантійних зобов'язань Кабінету Міністрів України, становила 671 млн дол. США, з них 296,9 млн дол. – прострочена заборгованість.

Частка державного внутрішнього боргу за оцінками експертів у межах 11–12 млрд грн збережеться до 2000 р і це буде серйозним дестабілізуючим фактором, оскільки вже сьогодні виплати за державними заборгованостями сягають 90 % доходів бюджету.

В Україні зберігається найгірший серед держав з перехідною економікою рівень монетизації ВВП (співвідношення між наявною грошовою масою і обсягом ВВП) – 13–14 %. Тоді як в Польщі він більший в 2–2,5 рази. У 1997 р. рівень монетизації в Угорщині складав 40 %, у Чехії – 71 %.

З 1994 р. спостерігається процес відпливу грошей з банківського обігу. За цей період питома вага грошей у позабанківському обігу збільшилась з 24,7 до 49,3 %. Процес, що поєднаний з низьким рівнем монетизації, призвів до певних диспропорцій у фінансовій сфері. У результаті в країні постійно збільшується готівковий обіг при звуженні сфери безготівкових розрахунків, тобто руйнується система фінансування реального сектора економіки.

Внаслідок спекулятивних операцій з ОВДП державні валютні резерви зменшились з 2,4 млрд дол. США в серпні 1996 р. до 800 млн дол. США в середині поточного року.

Однією із складових розбалансування фінансової системи є бартеризація внутрішнього ринку. Це явище, що є наслідком дії низки інших економічних факторів (різкого росту інфляції

у 1991–1994 рр., кризи неплатежів тощо), нині набуло значного поширення.

Рівень бартеру в промисловості вже тривалий час складає біля 40 %. Понад половина загального обсягу бартеру припадає на чорну металургію, машинобудування і електроенергетику, за територією – на Донецьку та Дніпропетровську області. При цьому підприємства цих областей за вісім місяців поточного року експортували продукцію на 3 млрд дол., а експорт більш ніж на 90 % сплачується реальними грошима. Загальна сума виручки, що своєчасно не надійшла в Україну, 1 жовтня 1998 р. становила 2,86 млрд грн.

Якщо врахувати сільське господарство, сферу послуг, оплату праці та пенсійне забезпечення, то обсяги бартеру перевищать дві третини господарських зв'язків. Внаслідок цього цілі галузі та сільська місцевість випадають зі сфери товарно-грошових відносин, деградує банківська система. У результаті згортаються можливості накопичення позичкового капіталу, звужується база оподаткування, грошові надходження до бюджету замінюються взаємозаліками. На цій основі відбувається процес тінізації та криміналізації економіки.

Діюча система оподаткування змушує суб'єктів господарювання на кожну гривню заробітної плати відраховувати більш ніж 50 коп. Внаслідок цього близько 90 % підприємств і підприємців не сплачують податки в обсязі, встановленому законодавством. Більшість суб'єктів господарювання практикують нарахування символічної зарплати, більшу її частину нелегально платять готівкою.

Утворилась величезна податкова заборгованість, яка становить сьогодні 8,4 млрд грн., тобто складає чверть доходів консолідованого бюджету. Недоїмка за дев'ять місяців 1998 р. зросла на 6 млрд грн. Це свідчить про проблеми, що існують в організації збирання податків.

Найбільшу податкову заборгованість мають підприємства нафтової, газової та нафтопереробної промисловості, енергетики, агропромислового комплексу.

Такий стан справ ставить під загрозу фінансування об'єктів бюджетної сфери та соціальних програм, що негативно позначається на рівні матеріального забезпечення населення.

Тіньовий сектор економіки, який в певному обсязі, існував за часів соціалізму, значно виріс в період реформ внаслідок відсутності нормальних умов, перш за все в сфері оподаткування, для здійснення легальної підприємницької діяльності. За даними Державного комітету статистики України, а також за розрахунками експертів, обсяг продукції тіньового сектора сягнув 40 % валового внутрішнього продукту. До тіньового сектора економіки залучено в тій чи іншій мірі все населення України — через позабанківський обіг готівки, вуличну торгівлю, ухилення від сплати різних податків і зборів, корупцію і т.ін. Про розмах тіньової економіки та обсяги нагромадження капіталів свідчать такі дані. За деякими оцінками за кордоном знаходиться від 15 до 20 млрд дол., неофіційно експортованих з України.

Тіньова економіка традиційно розділяється на неформальну і підпільну економічну діяльність. Перша не приховується, але і не оподатковується і не враховується офіційною статистикою (виробництво в домашніх господарствах, надання послуг на непостійній основі, невеликі підробітки). Підпільна економічна діяльність включає як заборонену в державі економічну діяльність, так і діяльність, яка повинна враховуватись і контролюватись державою, але суб'єкти такої діяльності умисно приховують її з метою ухилення від сплати податків або з іншими протиправними цілями (отримання прихованих доходів, нелегальне виробництво товарів чи надання послуг, різні види розкрадання, "відмивання" доходів злочинного походження тощо). Саме підпільний сектор тіньової економіки несе в собі криміногенний потенціал і негативно впливає на стан злочинності.

Підпільна економічна діяльність набула поширення в банківській, кредитно-фінансовій системах, у сферах зовнішньоекономічної діяльності, енергозабезпечення, приватизації.

Тіньова економіка як альтернативна модель щодо легального підприємництва в довгостроковому плані розбещує суспільство, гальмує процес реформ, внаслідок чого негативно впливає на всі сторони життя в державі, на криміногенну ситуацію в суспільстві у цілому.

Регіони України мають досить різний рівень економічного розвитку. На основі комплексної оцінки таких показників, як природно-ресурсний потенціал, рівень промислового і сільсько-

господарського виробництва, урбанізація, ринкова кон'юнктура, рівень розвитку реформ, кваліфікація кадрів, споживання товарів і послуг усі області України поділяються на чотири групи.

До групи з найвищим загальноекономічним потенціалом і високою інвестиційною привабливістю відносяться м. Київ, Київська, Донецька, Дніпропетровська, Запорізька, Харківська області і Автономна Республіка Крим. До групи з високим загальноекономічним потенціалом і інвестиційною привабливістю можна віднести Львівську, Одеську, Полтавську і Харківську області. Середні показники спостерігаються в групі, до якої входять Вінницька, Житомирська, Івано-Франківська, Миколаївська, Сумська, Черкаська та Чернігівська області. Останню групу складають області з низьким рівнем загальноекономічного потенціалу і, відповідно, інвестиційною привабливістю - Волинська, Закарпатська, Кіровоградська, Рівненська, Тернопільська, Херсонська, Хмельницька та Чернівецька.

Такі диспропорції у розвитку регіонів безпосередньо впливають на регіональні, соціальні та соціально-психологічні чинники, сприяють підвищеній криміналізації певних регіонів.

На початку 1998 р. спостерігались *позитивні тенденції у сфері економіки*, які мали антикриміногенний характер: стабільність курсу національної грошової одиниці, істотне зниження темпів інфляції та відносна стабільність цін, зростання ВВП та обсягів виробництва в промисловості та сільському господарстві, створення великої кількості нових малих підприємств. Але фінансова криза поставила всі ці досягнення під загрозу і виявила нестійкий, поверхневий характер позитивних тенденцій.

Криза стала наслідком дії цілого ряду зовнішніх та внутрішніх факторів. Причому визначальну роль у цьому процесі відіграють саме останні. Це всі вищезазначені економічні фактори, які здійснюють руйнівний вплив на економіку вже тривалий час. Недостатність заходів щодо їх усунення призвела до нової хвилі соціально-економічної кризи. Першими її наслідками стали девальвація гривні та істотне підвищення цін, що досить негативно позначилось на рівні матеріального забезпечення населення.

За рахунок жорстких адміністративних антикризових заходів Уряду вдалося забезпечити відносно повільне зниження курсу гривні, мінімізувати зростання цін та уникнути гіперінфляції,

зберегти від руйнації банківську систему, нейтралізувати панічні настрої на споживчому ринку. Але ситуація залишається загрозливою. Адже суспільство на відміну від періоду 1992–1994 рр. вкрай виснажене тривалою соціально-економічною кризою.

За несприятливого розвитку подій в країні може бути відтворена соціально-економічна ситуація періоду початку реформ з усіма притаманними їй негативними процесами, зокрема, істотним збільшенням рівня злочинності.

Негаразди в економіці негативно впливають на *соціальну сферу*, зумовлюючи існування цілої низки соціальних факторів криміногенного характеру:

низький рівень матеріального забезпечення більшості населення;

різка поляризація населення за рівнем доходів;

зменшення можливостей для легального заробітку, зростання рівня фактичного безробіття;

маргіналізація частини населення, зростання чисельності осіб, які ніде не працюють і не навчаються, безпритульних, жебраків; неконтрольована міграція.

Зберігається тенденція зменшення реальної заробітної плати – основного джерела існування більшості населення. За даними Міністерства статистики України в 1996 р. вона зменшилась на 13,8 %, в 1997 р. на 7,2 % і за 9 місяців 1998 р. – на 10 %. Якщо ж оцінювати рівень заробітної плати в доларовому еквіваленті, то він протягом року в середньому зменшився в 1,5–2 рази. Реальні грошові доходи населення протягом року знизились на 6,6 %, а середньомісячний грошовий дохід на душу населення становив 86,3 грн.

Чисельність населення, що мало середньомісячний дохід нижче межі малозабезпеченості (73,7 грн) складало в другому кварталі 1998 р. 25,9 млн чол. (51,4 % усього населення). При цьому середній дохід у розмірі 210–300 грн отримували лише 3,5 % населення, а більше 300 грн – 1,3 %.

Ситуація значно ускладнюється затримками виплат заробітної плати, пенсій, стипендій, які набули хронічного характеру. Затримки заробітної плати за станом на 1 грудня 1998 р. склали 6566,8 млн грн, з них: по бюджетних організаціях 992,4 млн грн (15,1 %), по небюджетних – 5574,4 млн грн (84,9 %). На всіх під-

приємствах і в організаціях затримка до місяця складає 7,3 % від загальної суми заборгованості, від одного до двох місяців – 7,6 %, від двох до трьох місяців – 8,3 %. понад три місяці – 76,8 %.

До 1 квітня 1998 р. суму заборгованості вдалося зменшити на 432 млн грн, але втримати цю позитивну тенденцію не змогли, у подальшому відбувся приріст заборгованості на 594 млн грн.

Має місце щомісячний дефіцит коштів близько 300 млн грн, які необхідні для погашення заборгованості, оскільки доходи від сфери матеріального виробництва не покривають видатки по соціальних зобов'язаннях держави. Простежується такий причинний механізм: зниження виробництва і реалізації продукції призводить до зменшення надходжень до бюджету з подальшим скороченням витрат на економіку, зниженням зарплати і зменшенням доходів населення.

У країні має місце різке збагачення відносно незначної частини населення (підприємців, керівників господарюючих суб'єктів, представників шоу-бізнесу тощо) при настільки ж стрімкому зниженні життєвого рівня більшості громадян. За результатами досліджень кількість повністю забезпечених осіб складає 10–12 % від усього населення (на жаль, з них досить важко виділити долю по-справжньому багатих); здатних забезпечити собі і своїй родині пристойний рівень харчування та задоволення поточних потреб — 35–37 %; тих, які знаходяться на межі виживання, тобто здатних за рівнем доходів якось прогодувати себе і родину – 45–46 %. Решту ж становлять 10–15 % осіб, які систематично недоїдають (одинокі особи літнього віку, інваліди тощо).

За статистичними даними більше половини населення отримує доход нижче межі малозабезпеченості, тобто може бути віднесене до категорії бідних. У той час як у Швеції бідні складають 7 % населення, в США – 17 %. Результати опитування молодих людей у віці від 18 до 28 років, проведеного у 1996 р. Українським науково-дослідним інститутом проблем молоді, свідчать, що найбільше молодь хвилюють низькі доходи (62 % опитаних), безвихідність їхнього становища, відсутність перспектив (34 %).

Різкі контрасти в рівні матеріального забезпечення, величезний процент збіднілого населення створюють небезпечну

в кримінологічному відношенні ситуацію. За таких умов певна частина населення орієнтується на найвищі стандарти споживання, що існують у суспільстві, але відсутність можливості досягти їх легальним шляхом породжує потужну мотивацію до здобуття добробуту за будь-яку ціну, шляхом вчинення злочину.

Внаслідок вищевказаних економічних процесів, зокрема, скорочення обсягів виробництва, спостерігається небезпечна в криміногенному плані *тенденція істотного скорочення кількості легальних робочих місць, втрати роботи*, тобто легального засобу забезпечення існування значної кількості громадян.

За станом на 1 жовтня 1998 р. на обліку у Державній службі зайнятості перебувало 909,8 тис. осіб, що на 46,4 % більше, ніж у 1997 р. Рівень зареєстрованого безробіття становив 3,2 % працездатного населення, у 1997 р. – 2,3 %. За прогнозами у 1999 р. на обліку в службі зайнятості перебуватиме біля 4 млн чол. Оцінки рівня фактичного безробіття через визначення кількості осіб, які активно шукають роботу, значно вищі (в 4 – 6 разів).

За дев'ять місяців поточного року центрами зайнятості було працевлаштовано 296,2 тис. громадян або 18,1 % від загальної чисельності незайнятих осіб, які перебували на обліку. Постійно зростає коефіцієнт навантаження на одне вільне робоче місце (1996 р. – 11,2; 1997 р. – 20).

Найвищий рівень безробіття в 1997 р. спостерігався в Івано-Франківській (4,8 %), Волинській, Чернігівській (по 4,2 %) і Львівській (4,0 %) областях.

У найближчі роки проведення структурної перебудови промисловості і приватизації великих підприємств може супроводжуватися як побічний результат значним зростанням рівня як фактичного, так і офіційно зареєстрованого безробіття. Можна припустити, що кількість безробітних щонайменше досягне середнього показника по країнах Євросоюзу (11,3 %). Якщо ці процеси не будуть нейтралізовані значними інвестиційними надходженнями, створенням нових робочих місць та запровадженням розгалуженої системи підготовки та перепідготовки кадрів, то вплив безробіття на криміногенну ситуацію буде значним і може зумовити її суттєве погіршення.

За останні роки постійно зростає чисельність безпритульних і жебраків, для яких також характерні асоціальні форми поведінки.

За оцінками експертів у кожному великому місті нараховується 15–20 тис. дітей та підлітків, які втратили родичів або залишили сім'ю і знаходяться поза контролем суспільства. Вони жебракують, скоюють крадіжки тощо. Ця соціальна група складає сприятливе середовище для розповсюдження злочинних форм поведінки.

Негативний вплив цих категорій населення на криміногенну ситуацію згодом може посилитись.

У 1998 р. в Україні було затримано 12 тис. нелегальних емігрантів, а за сім останніх років – понад 50 тис. *Фактична ж кількість осіб, які легально чи нелегально прибули і проживають в Україні, значно більша.*

Позбавлені звичних умов життя, без знання мови та звичаїв країни мігранти мають певні труднощі при працевлаштуванні і з огляду на це становлять сприятливе середовище для розповсюдження кримінально караних діянь (контрабанда, розповсюдження наркотиків, бізнес, пов'язаний з нелегальною міграцією тощо).

До антикриміногенних соціальних факторів, що позитивно впливали на криміногенну ситуацію протягом року можна віднести:

поступове формування забезпеченого прошарку населення – середнього класу;

високу трудову активність населення, активний пошук способів заробітку;

початок зворотної міграції з міст в сільську місцевість.

За оцінками фахівців питома вага середнього класу становить 10–12 % від загальної чисельності громадян України і до останнього часу постійно зростала. Показником цього процесу є те, що протягом січня – вересня 1998 р. обсяг вкладів фізичних осіб у банках збільшився на 29 % і навіть після вересневих подій на валютному ринку і відтоку коштів у цілому за дев'ять місяців було зафіксовано приріст на 4 %. Загалом протягом 1996–1997 рр. фізичними особами в Україні було відкрито 2,3 млн рахунків із середньою сумою вкладу 723 грн.

Загострення фінансово-економічної кризи завдало серйозної шкоди процесу формування забезпеченого прошарку населення. За різними оцінками 45–50% осіб, які за рівнем матеріальної забезпеченості належали до середнього класу внаслідок цих подій опинились серед менш забезпечених верств населення.

Значна частина економічно активного населення в жорстких ринкових умовах використовує всі можливості для заробітку – участь в неформальній економіці, надання платних послуг, сумісництво тощо. За статистичними даними з 1991 по 1997 р. зайнятість у приватному секторі економіки зросла з 77 тис. до 2,8 млн чол.

За даними Інституту економіки України в 1997–1998 рр. зупинився *процес переселення людей з сіл в міста і розпочалась зворотня міграція*. Якщо цей процес набуде подальшого розвитку, то значно зменшиться рівень соціальної напруги в містах, що позитивно позначиться на криміногенній ситуації.

Політико-правові фактори впливають на криміногенну ситуацію в країні опосередковано через вплив на економічні, соціальні та соціально-психологічні чинники.

До криміногенних політико-правових факторів, які негативно впливають на стан злочинності, можна віднести:

відрив деяких гілок та окремих шаблів влади, особливо місцевої, від народу, зниження її авторитету, розповсюдження корупції;

втрату контролю за багатьма соціально-економічними процесами в державі, неефективність системи державного управління;

боротьбу владних, регіональних еліт за вплив на важливі сфери економічного та політичного життя суспільства;

низький рівень законодавчих та інших нормативних актів, що регулюють фінансово-господарську діяльність.

В умовах гострої соціально-економічної кризи *авторитет влади в Україні істотно знизився, впала дисципліна на всіх рівнях державної влади*. Стан погіршується ще й через невміння багатьох державних чиновників ефективно управляти в нових ринкових умовах, а також надмірне затягування процесу реформування державного механізму, приведення його відповідно до стандартів демократичної правової держави.

Послаблення авторитету всіх гілок влади, недосконалість законодавства і правовий нігілізм розхитують основи демократії, мають як наслідок поширення волонтаризму, корупції і організованої злочинності, особливо в галузі економіки.

За оцінками спеціалістів більш ніж половина мафіозних кланів мають корумповані зв'язки в різних структурах влади, більш ніж 60 % прибутків середнього службовця – це хабарі. За результатами опитувань представників бізнесових кіл найбільш корумпованими державними структурами є державна податкова адміністрація (59 % опитаних), місцеві органи державної влади (57 %), митна служба (47 %). Більше половини опитаних зазначили, що їм відомо багато випадків вирішення в державних структурах питань за допомогою хабара. За оцінкою міжнародних експертів рівень корупції в Україні є дуже високим (69 місце в рейтинговому списку, що включає 85 країн).

Все це змушує більшість суспільства відокремлюватися від влади, сприяє стрімкому падінню її авторитету у населення.

На зміну тотальному контролю соціалістичного періоду *прийшла пора тотальної безконтрольності*. Держава сьогодні не має надійної інформації про процеси, які відбуваються в суспільстві. Державна статистична інформація є вкрай ненадійною. Внаслідок цього значна кількість державно-політичних рішень приймається на основі хибної інформації, є нереальними і не виконуються. Вкрай послаблена і система контролю за виконанням рішень.

Особливо небезпечним у криміногенному відношенні є втрата належного контролю за обігом державних фінансових ресурсів, діяльністю державних підприємств, станом збереження державного майна.

В умовах, коли спад виробництва на державних підприємствах досяг критичної межі, гострою залишається проблема нецільового використання господарськими структурами державних кредитів, злочинного посягання на них, незаконного витрачання бюджетних коштів, заниження та приховування платежів, податків, що належать бюджету. В поточному році з перевірених 265 тис. суб'єктів господарювання в кожному другому встановлено порушення податкового законодавства на загальну суму 3,4 млрд грн.

Вкрай гострим залишається питання про посилення керованості державним сектором економіки, зокрема, підвищення відповідальності керівників державних підприємств за неефективне використання державного майна, несвоєчасну виплату заробітної плати, порушення фінансової дисципліни, використання бюджетних коштів не за призначенням тощо. Так, за станом на січень 1998 р. нараховувалось близько 5,5 тис. акціонерних товариств, у яких держава володіє пакетом акцій. У той же час, практика управління корпоративною власністю держави є вкрай недосконалою, тому за орієнтовними оцінками бюджет не отримує близько 3 млрд грн грошових надходжень у вигляді дивідендів.

Боротьба владних, регіональних еліт за вплив на важливі сфери економічного і політичного життя суспільства, набуваючи іноді досить жорстких форм, має своїм результатом гальмування реформ, структурної перебудови економіки, приватизації, коливання та непослідовність економічного курсу в країні. Щонайменше загострення політичної ситуації в Україні дуже негативно позначається на курсі національної грошової одиниці та рівні цін.

Імовірним є загострення політичної боротьби в ході виборів Президента України.

Нормотворчість у фінансово-господарській сфері здійснюється здебільшого хаотично, приймається велика кількість об'ємних нормативних актів, які нерідко містять неузгодженості та протиріччя. За оцінками експертів, деякі нормативні акти, наприклад, у сфері зовнішньоекономічної діяльності, валютного регулювання, містять положення, що створюють умови для анти-суспільної економічної діяльності.

У політико-правовій сфері на криміногенну ситуацію в державі позитивно впливають такі фактори:

дотримання усіма політичними суб'єктами правових, цивілізованих форм вирішення політичних конфліктів, утримання від надто різких, силових форм протистояння;

контрольований, цивілізований характер страйкового руху, переважання страйків суто економічного характеру;

відсутність регіональних воєнних конфліктів, певний спад сепаратистського руху в Криму;

збереження контролю держави за розвитком ситуації на фінансовому та споживчому ринку; своєчасне вжиття антикризових заходів;

спрощення умов для створення та функціонування малих підприємств; заходи щодо дерегуляції підприємницької діяльності.

Особливим правовим чинником впливу на криміногенну ситуацію і, зокрема, на державну статистику злочинності в Україні може стати прийняття нового Кримінального кодексу України. Цей документ може криміналізувати ряд діянь, особливо в сфері економіки, і декриміналізувати діяння, які нині вважаються злочинними, але не становлять великої суспільної небезпеки. Залежно від масштабів криміналізації - декриміналізації протиправних діянь, введення в дію нового Кримінального кодексу України може істотно вплинути на рівень зареєстрованої в країні злочинності.

У сфері суспільної свідомості переважають такі чинники криміногенного характеру:

втрата значною частиною населення відчуття суспільної солідарності, віри в майбутнє;

дискредитація в суспільній свідомості ідеї законності і правопорядку, розповсюдження серед значної частини населення, особливо молоді, переконання про припустимість протиправної поведінки як дієвого засобу забезпечення своїх інтересів в умовах ринку;

недовіра до всіх ланок державної влади, неповага до права;

недовіра до правоохоронної системи, зневіра в її спроможність ефективно боротися зі злочинністю.

Протягом останнього десятиріччя в суспільстві була зруйнована марксистсько-ленінська ідеологія, адекватної заміни якій у суспільній свідомості сьогодні не знайшлося. Ні релігія, ні державницька ідея в умовах злиденного життя ще не змогли об'єднати навколо себе більшість населення. *За таких умов значна частина громадян сприймає лише "ідеологію" і мораль індивідуального виживання, здобуття індивідуального благополуччя за будь-яку ціну.* Втрачаються такі необхідні елементи суспільної солідарності, як повага до оточуючих, взаємодопомога тощо.

За результатами вивчення громадської думки серед соціальних прошарків, які тепер мають найбільш сприятливі умови

для збільшення своїх доходів, вказуються банкіри, представники фінансово-кредитних установ – 54 % опитаних, далі йдуть шахраї, махінатори – 53 %, керівники різних рівнів – 33 %, державні службовці – 30 %. У той же час лише 17 % віднесли сюди власників кіосків, невеликих крамниць, майстерень, 2 % – фермерів, орендарів, 0,5 % – робітників.

Неспроможність влади ефективно вирішувати соціально-економічні проблеми призвела до розповсюдження серед населення недовіри до неї. У значної частини його поняття влада починає асоціюватися зі злочинними угрупованнями. На думку опитуваних у ході всеукраїнського дослідження, проведеного службою “Социс-Геллап”, реальну владу в Україні мають: мафія, злочинний світ, тіньові структури – 34,9 %, корумпована державна бюрократія – 22,9 %, фінансисти, бізнесмени і підприємці – 12,1 %, адміністрація Президента України – 7,3 %, комуністи – 4,3 %, Верховна Рада України – 3,3 % від загальної кількості опитуваних.

Отже, суспільна думка сприймає те, що відбувається в країні, як процес привласнення базових функцій держави нелегітимними центрами влади. Значна частина громадян відмовляється співпрацювати з владою. Набула поширення установка на пристосування до реальних умов життя, вирішення проблем правового характеру неправовим шляхом, у тому числі через залучення до їх вирішення злочинних угруповань – тіньової юстиції. Ця установка постійно підтримується неповагою до закону, яку демонструють представники влади всіх рівнів, підприємці і рядові громадяни.

Недовіра до правоохоронної системи, зневіра в її спроможність ефективно боротися зі злочинністю по суті є проявом загальної недовіри до влади і неповаги до неї стосовно правоохоронних органів.

Так, за даними опитувань населення, проведених Центром громадських зв'язків МВС України в 1995 – 1997 рр., середні оцінки діяльності міліції по боротьбі зі злочинністю такі: вважають роботу міліції доброю – 9 – 10 %, задовільною – 38 – 40 %, незадовільною – 37 – 40 %. Образ працівника міліції у суспільній свідомості залишається негативним. У середньому 38 % опитуваних вказують, що за останні роки він не змінився, а 20 % – вважають, що він навіть погіршився. Близько третини опитуваних вважають, що для сьогоднішніх працівників міліції характерне

зловживання службовим становищем, невжиття належних заходів до правопорушників, байдужість.

За даними опитування, проведеного в 1998 р. серед учнівської молоді м. Києва, були отримані такі оцінки роботи міліції: добре – 8,0 %, задовільно – 43,5 %, незадовільно – 29,7 %, решта не змогла відповісти. Явно переважає оцінка роботи міліції як незадовільної по таких напрямках, як боротьба з посадовими злочинами, хабарництвом (73,7 %), кишеньковими крадіжками (71,9 %), розкраданням державного майна та іншими злочинами в сфері економіки (64,4 %), організованою злочинністю (52,5 %).

Подібне ставлення до міліції призводить до поширення серед населення небажання співпрацювати з представниками правоохоронних органів і міліції, зокрема, численних випадків неповідомлення органів внутрішніх справ про вчинені злочини. Внаслідок цього правоохоронні органи не отримують об'єктивної інформації про стан злочинності, невірно оцінюють криміногенну ситуацію в країні, відповідно, не вживають адекватних заходів щодо її покращання.

Так, за результатами вищевказаного опитування серед осіб, які протягом року потерпіли від злочину, не заявили про це в міліцію 34,2 %, серед них, 27,6 % – через невіру в спроможність міліції розкрити злочин.

Антикриміногенним соціально-психологічним фактором є збереження значною частиною населення установки на досягнення життєвого успіху шляхом чесною праці. Про дієвість цього фактора свідчать наведені вище дані про рівень трудової активності населення.

До факторів, які знижували ефективність діяльності органів внутрішніх справ і, відповідно, негативно позначались на криміногенній ситуації у країні, слід віднести:

зниження якості кадрів у системі органів внутрішніх справ, руйнування професійного ядра провідних служб;

хронічне перевантаження працівників основних служб і підрозділів органів внутрішніх справ, які безпосередньо здійснюють боротьбу зі злочинністю;

зниження моральних якостей у частини співробітників органів внутрішніх справ;

недостатній рівень матеріально-технічного забезпечення діяльності міліції по боротьбі зі злочинністю;

затримки виплат заробітної плати на всіх рівнях системи органів внутрішніх справ.

Статистичні дані свідчать про омолодження начальницького складу органів внутрішніх справ у цілому і по окремих службах. Так, частка осіб начальницького складу віком до 30 років збільшилась в органах внутрішніх справ з 26,9 у 1992 р. до 34,5 % у 1997 р., по начальницькому складу кримінального розшуку – з 41,4 до 49,8 %, слідства – з 29,0 до 41,3 %, підрозділів по боротьбі з економічною злочинністю (БЕЗ) – з 28,5 до 42,4 %, дільничних інспекторів міліції – з 34,7 до 43,1 %, підрозділів по боротьбі з організованою злочинністю (БОЗ) – з 21,1 до 25,1 %.

Відповідно істотно зменшилась частка працівників віком від 31 до 45 років, тобто тих, які мають необхідний досвід і високий рівень працездатності. По начальницькому складу, в цілому, їхня питома вага знизилась з 63,7 до 57,2 %, по підрозділах кримінального розшуку – з 55 до 47,3 %, слідства – з 60,9 % до 50,4 %, БЕЗ – з 67,4 до 53,7 %, БОЗ – з 70,6 до 64,8 %.

Зниження питомої ваги досвідчених працівників підтверджується також даними про розподіл начальницького складу в цілому та по основних службах за стажем роботи в органах внутрішніх справ. У цьому плані характерною є динаміка питомої ваги осіб за стажем роботи в органах внутрішніх справ від 1 до 3 років та від 10 до 25 років (табл. 2).

Таблиця 2

Дані про розподіл начальницького складу в цілому та по окремих службах за стажем роботи

Підрозділи органів внутрішніх справ	Частина осіб зі стажем від 1 до 3 років, %		Частина осіб зі стажем від 10 до 25 років, %	
	1992	1997	1992	1997
Начальницький склад у цілому, в тому числі:	10,9	15,3	46,8	39,9
карного розшуку	13,1	16,8	37,8	28,9
слідства	10,6	9,4	46,2	39,2
ПБЕЗ	13,0	19,0	33,5	29,2
ПБОЗ	6,8	9,8	54,5	49,4
ДІМ	13,5	19,3	41,9	33,2

З наведеного чітко простежується тенденція відтоку з органів внутрішніх справ працівників, які мають достатній досвід практичної роботи і складають професійне ядро системи.

Після 1996 р. ситуація почала змінюватись на краще. Так, у зазначеному році питома вага начальницького складу зі стажем до 3 років сягала 18 %; по карному розшуку -- 18,3 %; по ПБЕЗ – 25,8 %; по ПБОЗ – 13,8 %.

Також негативний характер мають показники щодо рівня освіти працівників органів внутрішніх справ, особливо вищої та вищої юридичної освіти (табл. 3).

Таблиця 3

*Показники щодо рівня освіти працівників органів
внутрішніх справ*

Підрозділи органів внутрішніх справ	Частка осіб, які мають вищу освіту від загальної кількості осіб начальницького складу в цілому або даної служби, %		Частка осіб, які мають вищу юридичну освіту від загальної кількості осіб начальницького складу в цілому або даної служби, %	
	1992	1997	1992	1997
Начальницький склад в цілому, в тому числі:				1
карного розшуку	55,1	55,8	22,4	6,8
слідства	41,7	42,9	23,6	15,6
ПБЕЗ	80,2	64,1	78,2	58,4
ПБОЗ	83,4	79,2	29,8	21,6
ДІМ	80,2	79,8	48,7	38,5
	27,1	32,2	10,7	6,4

Особливо катастрофічні дані про падіння питомої ваги кваліфікованих юристів по начальницькому складу в цілому до 17 % і по таких ключових службах, як кримінальний розшук, слідство, підрозділи БЕЗ та БОЗ.

Дані про кількість осіб начальницького складу, звільнених за власним бажанням, наведені в табл. 4.

Таблиця 4

*Дані щодо кількості осіб начальницького складу,
звільнених за власним бажанням*

Підрозділи органів внутрішніх справ	Частка осіб начальницького складу, звільнених за власним бажанням по відношенню до загальної кількості звільнених за рік в цілому або по даній службі, %	
	1992	1997
Начальницький склад в цілому, в тому числі:	20,2	44,5
карного розшуку	25,6	54,8
слідства	23,7	51,7
ПБЕЗ	36,8	57,3
ПБОЗ	21,9	43,2
ДІМ	25,1	50,4

Як видно з наведених даних, питома вага осіб, які звільнилися за власним бажанням, зростає за вказаний період більш ніж у два рази як в цілому по системі, так і по провідних службах.

За останні шість років кількість зареєстрованих злочинів переважно зростає і в цілому за період збільшилась у два з половиною рази. У той же час чисельність міліції почала зростати лише в 1993 р. і на сьогодні збільшилась тільки на 50 %. Відповідно у 2 – 2,5 рази збільшилось навантаження на працівників основних служб міліції, перш за все карного розшуку та слідства. Лише в останній час вдалося досягти середньоєвропейського рівня наповнення вулиць силами міліції, які забезпечують громадський порядок.

Навантаження працівників основних служб і підрозділів органів внутрішніх справ є понаднормовим (табл. 5).

Результати досліджень, проведених Науково-дослідним інститутом НАВСУ, показали, що обсяг робіт, які виконують працівники основних служб і підрозділів згідно з функціональними обов'язками, значно перевищує встановлені нормативи. Так, коефіцієнт навантаження оперуповноважених карного розшуку складає 1,49 (тобто в 1,5 рази більше норми), слідчих – 1,4, інспекторів підрозділів БЕЗ – 1,38, дільничних інспекторів міліції – 1,29.

Таблиця 5

*Навантаження на окремі категорії працівників
органів внутрішніх справ*

За рік	Кількість працівників міліції на 10 тис населення на 1.01 наступного року	Кількість населення (тис.чол.) на 1.01 наступного року на одного працівника			Кількість зареєстрованих злочинів на одного працівника:			Кількість кримінальних справ на одного працівника слідства	
		міліції (без ДСО)	дільничного інспектора міліції	ППС (міського населення)	карного розшуку	ДС БЕЗ	експертно-криміналістичної служби	знаходилось у провадженні	закінчено провадженням
1992	34,8	0,38	3,6	1,6	34,1	6,3	273,2	65,2	19,3
1993	40,1	0,33	3,6	1,2	30,2	6,6	245,2	65,3	27,2
1994	43,3	0,29	3,6	1,3	28,4	7,3	223,5	49,1	19,1
1995	46,1	0,27	3,6	1,3	30,0	9,1	197,0	46,4	18,7
1996	46,1	0,27	3,5	1,4	28,6	9,1	176,4	44,4	18,6
01.12 1997	45,1	0,27	3,6	1,4	34,8	11,1	212,4	58,4	39,9
Норматив	-	-	3,0	1,0	30,0	-	150,0	35,0	-

Існує ще один вид навантаження на співробітників певних служб, який за обсягами дуже значний – це перевірка заяв та повідомлень про злочини на предмет їхньої достовірності.

Якщо заява чи повідомлення про злочин визнаються достовірними, то робота по їх перевірці входить в облік навантаження на співробітників тих чи інших служб. Інша справа – обсяги роботи по перевірці заяв та повідомлень, які не підтвердили наявності злочину. Витрати часу в цьому випадку такі ж, але при визначенні навантаження вони не враховуються.

Проблема вбачається в тому, що обсяги роботи по перевірці заяв та повідомлень, які не підтвердились, з кожним роком зростають і на сьогодні становлять третину від тих, що зараховуються в навантаження. За таких умов неминуче знижується якість роботи, розповсюджується практика штучного обмеження інформації про злочини, яка надходить до органів внутрішніх справ, що заважає отримувати реальну картину злочинності і оцінювати ступінь небезпечності кримінальної ситуації в країні.

Аналіз показників щодо *правопорушень серед особового складу органів внутрішніх справ* за 1997 р. показав, що загальна їх кількість зросла у порівнянні з 1996 р. на 7,5 % (з 2409 до 2605).

Серед окремих підрозділів і служб, в яких сталось значне погіршення обстановки, можна виділити такі: Управління внутрішніх справ на транспорті – на 63,8 % (з 69 до 113); Управління дільничних інспекторів – на 44,0 % (з 384 до 553); кримінальна міліція – на 23,3 % (з 587 до 724); Головне управління адміністративної служби міліції – на 24,7 % (з 603 до 734); Головне управління карного розшуку – на 17,1 % (з 391 до 458); міліція громадської безпеки – на 13,3 % (з 767 до 869). Логічність погіршення обстановки стає очевидною після ознайомлення з показниками правопорушень по керівництву – зростання на 17,6 % (з 34 до 40).

Серед служб, де досягнуто покращення обстановки можна назвати Управління Державної служби охорони – на 75, 4 % (з 100 до 57); Державна автомобільна інспекція – на 17,7 % (з 164 до 135); Головне управління по боротьбі з організованою злочинністю – на 24,4 % (з 45 до 34).

Збільшення кількості скоєних правопорушень серед особового складу органів внутрішніх справ України в певній мірі є наслідком і проявом погіршення моральності всього суспільства.

Рівень матеріально-технічного забезпечення діяльності міліції, особливо в регіонах та сільській місцевості, залишається низьким, незважаючи на позитивні зрушення в цій сфері.

Якщо в Німеччині або Англії на 100 працівників поліції приходить 25–30 автомобілів, то в Україні тільки 6, радіостанцій відповідно 100 і 38, комп'ютерів 25 – 33 і близько нуля. Лише третина працівників міліції забезпечена бронежилетами.

Якість наявного автомобільного парку, засобів зв'язку, спеціальної техніки, озброєння, засобів захисту особового складу здебільшого не відповідає сучасним стандартам.

Цей фактор не може не позначатися на ефективності та оперативності реагування підрозділів міліції на вчинені злочини і певною мірою провокує криміногенно активних осіб до більш зухвалих злочинних дій.

Однією з головних причин руйнування професійного ядра і відтоку кадрів з міліції є *затримки виплат заробітної плати на*

всіх рівнях системи органів внутрішніх справ, якщо взяти до уваги вкрай обмежені можливості більшості працівників органів внутрішніх справ легально отримувати додатковий заробіток.

До антикриміногенних факторів внутрішньосистемного характеру можна віднести:

поступове приведення структури органів внутрішніх справ, форм та методів їх діяльності відповідно до криміногенної ситуації, що склалася в Україні;

підвищення ефективності діяльності служб та підрозділів органів внутрішніх справ по розкриттю та розслідуванню злочинів.

У структурі органів внутрішніх справ створюються спеціалізовані підрозділи по боротьбі з окремими видами злочинів (БОЗ, БЕЗ), запроваджуються методики розслідування та розкриття нових видів економічних злочинів, нейтралізації діяльності організованих злочинних угруповань тошє.

Протягом 1998 р. збереглася тенденція до збільшення кількості розслідуваних злочинів (плюс 0,7 % в порівнянні з 1997 р.), збільшився процент їх розкриття (1997 р. – 72,3 %, 1998 р. – 74,1 %).

Щодо головних тенденцій злочинності в Україні з 1996 р. спостерігається тенденція зменшення кількості зареєстрованих злочинів: у 1996 р. на 3,8 %, у 1997 р. – на 4,5 %. Вона збереглася й у поточному році. Всього було зареєстровано 575 982 злочини, тобто на 2,2 % менше в порівнянні з минулим роком. Коефіцієнт злочинності в розрахунку на 100 тис. всього населення України протягом 1996–1998 рр. також знизився і склав відповідно 1208,1164 і 1137. Дещо зменшилась кількість виявлених осіб, які скоїли злочини. У 1998 р було виявлено 330 067 таких осіб, що на 2,3 % менше, ніж в минулому році. Така тенденція намітилась протягом 1996 – 1997 рр. (відповідно мінус 0,3 та мінус 0,5 %).

Оцінюючи відповідність цих даних реальному стану злочинності необхідно врахувати також показники щодо кількості заяв та повідомлень про злочини та результати їх розгляду в прокуратурі та органах внутрішніх справ, динаміки кількості зареєстрованих окремих видів злочинів, дослідницькі дані щодо рівня латентної злочинності в Україні.

З табл. 6 видно, що кількість заяв та повідомлень про злочини, що знайшли підтвердження, протягом останніх трьох років зростала, натомість постійно зменшувалась кількість

Таблиця 6

Дані щодо заяв та повідомлень про злочини та інші правопорушення, що надійшли до органів внутрішніх справ у 1996 – 1998 рр.

Показники, %	Роки		
	1996	1997	1998
Кількість заяв та повідомлень про злочини та інші правопорушення, що надійшли до органів внутрішніх справ. Приріст до попереднього року	1 806 419 +16,0	1 764 456 -2,3	1 832 446 +2,6
Кількість заяв та повідомлень про скоєння злочинів, що знайшли підтвердження. Приріст до попереднього року. %	1 308 306 ±0	1 310 621 +0,2	1 370 108 +4,5
Кількість заяв та повідомлень про скоєння злочинів, по яких порушені кримінальні справи Приріст до попереднього року.	553 730 -5,5	523 447 -5,5	518 632 -0,9
Кількість заяв та повідомлень про скоєння злочинів, по яких відмовлено в порушенні кримінальної справи Приріст до попереднього року	694 549 +4,2	723 203 +4,1	799 190 +10,5

заяв та повідомлень, по яких були порушені кримінальні справи. Їх частка від заяв та повідомлень про скоєння злочинів, що знайшли підтвердження, зменшилась з 42,3 % у 1996 р. до 37,9 % у 1998 р. Відповідно зростала кількість заяв та повідомлень про скоєння злочинів, по яких було відмовлено в порушенні кримінальної справи (1996 р. – плюс 4,2 %, 1997 р. – плюс 4,1 %, 1998 р. – плюс 10,5 %).

Тривалі попередні спостереження свідчать про схожість показників динаміки рівня зареєстрованої злочинності та кількості заяв і повідомлень про скоєння злочинів, що надійшли до органів внутрішніх справ. Розходження між ними, що намітилось протягом 1996 – 1998 рр., дає підстави стверджувати, що система органів внутрішніх справ, працюючи в умовах хронічного перенавантаження, змушена обмежувати кількість заяв та повідомлень, по яких порушуються кримінальні справи і, відповідно, кількість злочинів, що реєструються. Таким чином, рівень зареєстрованої злочинності не в повній мірі відбиває криміногенну ситуацію, що склалася в суспільстві, і головну тенденцію злочинності.

Доволі суперечливими є показники динаміки за окремими видами злочинів. У 1998 р. зареєстровано зменшення кількості умисних тяжких тілесних ушкоджень (мінус 8,7 %); випадків згвалтування (мінус 11,7 %); крадіжок державного або колективного майна (мінус 11,2 %); грабежів індивідуального майна громадян (мінус 8,9 %); хуліганських проявів (мінус 18,3 %), крадіжок автомобілів (мінус 7,4 %) та деяких інших.

У той же час збільшилась кількість зареєстрованих навмисних вбивств (плюс 0,8 %), розбійних нападів з метою заволодіння державним або колективним майном громадян (плюс 9,1 %), заволодіння державним або колективним майном шляхом шахрайства (плюс 17,6 %), крадіжок індивідуального майна громадян (плюс 3,9 %), вимагательств (плюс 14,5 %), злочинів, пов'язаних з наркотиками (плюс 2,7 %) та низки злочинних проявів у сфері економіки.

На основі цих даних доволі важко оцінити динаміку злочинності в цілому. Але вони дають підстави для висновку про те, що протягом 1998 р. відбувався процес трансформації злочинності, переносу кримінальної активності з одних форм злочинної поведінки на інші.

Результати досліджень, проведених в Україні та країнах СНД, свідчать про зростання ступеня латентності злочинності.

За результатами опитування експертів у країнах СНД поза реєстрацією залишається від 40 % (загальнокримінальні) до 95 % (економічні, посадові) злочинів. Вибіркові дослідження свідчать про те, що кількість направлених правоохоронними органами на

судово-медичну експертизу та освідчування осіб, в яких були встановлені тілесні ушкодження різного ступеня тяжкості, в 5–6 разів перевищує кількість зареєстрованих злочинів, пов'язаних з заподіянням тілесних ушкоджень.

За даними опитування учнівської молоді м. Києва, проведеного НДІ НАВСУ в 1998 р., 64,5 % опитаних протягом останнього року постраждали від злочинних посягань, причому більше половини з них – більше одного разу. Це були кишенькові крадіжки (31,3 % постраждалих від злочинів), хуліганські прояви (15,9 %), хабарництво (12,5 %), шахрайство (9,3 %), вимагання та крадіжки речей з автомобілів (6,6 %) та деякі інші. Якщо навіть зробити поправку на некомпетентність, помилки опитаних в оцінці діянь щодо них як злочинних, рівень віктимізації населення є вражаючим. Характерно, що більше третини постраждалих від злочинів не звертались до міліції з цього приводу, тобто ці злочини залишились поза реєстрацією.

Загострення проблеми латентності злочинності змусило Кабінет Міністрів України затвердити в грудні 1998 р. Програму вивчення причин латентності злочинів та розробки засобів забезпечення боротьби з латентною злочинністю.

Аналіз криміногенних та антикриміногенних факторів, узагальнення наведених статистичних та дослідницьких даних дає змогу зробити такі висновки:

рівень зареєстрованої злочинності не в повній мірі відбиває криміногенну ситуацію, що склалась у суспільстві, значна частина злочинів залишається поза реєстрацією;

несприятливе співвідношення криміногенних та антикриміногенних факторів обумовлює високий рівень фактичної злочинності і наявність тенденції до його зростання.

Головними причинами зростання рівня латентності злочинності є збільшення випадків неповідомлення громадянами в органи внутрішніх справ про скоєні щодо них злочини середньої тяжкості та такі, що не становлять великої суспільної небезпеки; трансформація форм та видів злочинної поведінки, збільшення кількості злочинів, що вчиняються із застосуванням спеціальних засобів прикриття та маскуванню, знищення доказів (розкрадання, шахрайства, злочини в фінансово-кредитній та податковій сферах); обмеження органами внутрішніх справ рівня

реєстрації злочинів, у тому числі шляхом відмови в порушенні кримінальних справ щодо діянь, які об'єктивно є злочинними;

Порівняння криміногенної ситуації в Україні та в країнах, що межують з нею, за коефіцієнтом злочинності в розрахунку на 100 тис. усього населення дає підстави для позитивної оцінки (табл. 7).

Таблиця 7

Коефіцієнти злочинності (у відсотках) в Україні та в країнах, що межують з нею, за даними Інтерполу (1991 – 1995 рр.)

Країна	Роки				
	1991	1992	1993	1994	1995
Угорщина	4253	4326	3889	3789	4885
Приріст до 1991 р.	-	1,7	- 8,6	-10,9	14,9
Словачія	2474	Даних	2743	2571	2134
Приріст до 1991 р.	-	немає	10,9	3,9	-13,7
Польща	2047	2020	2217	Даних	2527
Приріст до 1991 р.	-	-1,3	8,3	немає	23,4
Болгарія	1781	2255	2912	2522	Даних
Приріст до 1991 р.	-	26,6	63,5	41,6	немає
Росія	1463	1857	1879	1779	1863
Приріст до 1991 р.	-	26,9	28,4	21,6	27,3
Молдова	1020	897	Даних	Даних	633
Приріст до 1991 р.	-	-12,1	немає	немає	-41,9
Білорусь	797	946	Даних	Даних	Даних
Приріст до 1991 р.	-	18,7	немає	немає	немає
Україна	781	921	1033	1096	1234
Приріст до 1991 р.	-	18	32,3	40,4	58,0
Румунія	612	636	964	1039	1305
Приріст до 1991 р.	-	3,9	57,6	69,8	113,2
Туреччина	191	210	339	Даних	Даних
Приріст до 1991 р.	-	9,7	77,6	немає	немає

Отже, тільки Туреччина і Молдова мають значно нижчий показник, ніж Україна. Туреччина належить зовсім до іншого світу. По-перше, Туреччина – це ісламська країна, а, як відомо, в таких країнах рівень злочинності значно нижчий; по-друге, ця країна, на відміну від країн бувшого соціалістичного табору, має досить стабільну економіку. Що ж стосується Молдови, то різке

зменшення коефіцієнту злочинності в цій країні в 1995 р. цілком імовірно пов'язане із змінами в кримінальному законодавстві та діяльності правоохоронної системи.

Найближчими до України за рівнем коефіцієнту злочинності є Білорусь та Румунія, що зумовлено схожістю соціально-економічної та криміногенної ситуації у зазначених країнах.

У табл. 8 наведені коефіцієнти злочинності в Україні та в найбільш розвинутих країнах світу.

Таблиця 8

Коефіцієнти злочинності в Україні та найбільш розвинутих країнах світу у 1994 – 1995 рр. за даними Інтерполу (у розрахунку на 100 тис. населення)

Країна	Роки	
	1994	1995
Фінляндія	14 799	14 803
Швеція	12 620	12 982
Данія	10 525	10 334
Канада	10 352	9163
Норвегія	—	9167
Німеччина	8038	8179
Нідерланди	—	7928
Франція	6783	6317
Австрія	6314	6058
Бельгія	5833	7106
США	5374	5278
Швейцарія	5168	4981
Ізраїль	5191	5316
Італія	3828	3994
Греція	2959	3208
Ірландія	2867	2912
Іспанія	2287	2303
Японія	1490	1486
Україна	1096	1234

Як бачимо, в економічно розвинутих країнах рівень злочинності в декілька разів вищий, ніж в Україні. Особливо високий він в країнах, що вважаються благополучними за станом криміногенної ситуації. Пояснити цей парадоксальний, на перший погляд, факт можна таким чином. По-перше, у розвинутих

країнах в порівнянні з країнами, які розвиваються, виникає набагато більше правовідносин (між громадянами, між громадянами та організаціями, між організаціями і т.ін.), що ускладнює їх регулювання і призводить до збільшення кількості правопорушень. По-друге, в країнах, де рівень злочинності оцінюється як характеристика благополуччя суспільних відносин, а не результат діяльності правоохоронних органів, реєстрація правопорушень у державних установах більш повна, оскільки не обтяжена ідеологічними ланцюгами типу: "міліція несе відповідальність за стан злочинності". На фоні такого підходу більшість потерпілих не вагається – подавати заяву про правопорушення чи не подавати. Як відомо, найбільшу латентність складають саме факти, коли потерпілі з різних мотивів не подають заяву про порушення своїх прав. По-третє, дається взнаки істотна різниця в кримінальному законодавстві різних країн, зокрема, в плані віднесення певних видів діянь до злочинів.

В Японії коефіцієнт злочинності значно менший, ніж в розвинутих країнах Європи і Північної Америки. Це характерно і для інших азійських країн і пов'язано, очевидно, з суттєвими особливостями їх соціально-економічного розвитку, звичками та традиціями життя у замкнутій громаді, впливом релігії і т.ін.

Як показують наведені дані та оцінки експертів ООН, загальна результуюча злочинність у світі продовжує зростати. Середній коефіцієнт зареєстрованої злочинності складає 6 – 8 тис. злочинів на 100 тис. населення.

Мають місце і сезонні коливання рівня злочинності.

Аналіз статистичних даних свідчить про те, що питома вага злочинів, які реєструються по кварталах, до всіх злочинів є майже однаковою. У 1997–1998 рр. намітилась тенденція зменшення кількості злочинів, що реєструються в четвертому кварталі. Якщо в 1994 р. у цей період було зареєстровано 27,7 % злочинів, в 1995 р. – 26,4 %, в 1996 – 26,3 %, то в 1997 р. – 24,9 %, в 1998 р. – 24,1 %. Така тенденція пояснюється вказаною вище ситуацією з реєстрацією злочинів в органах внутрішніх справ.

Вивчення помісячної реєстрації злочинів дозволяє визначити місяці істотного зростання та зниження рівня злочинності. До перших належить лютий (у 1996 р. – зросла на 37,3 %, у 1997 р. – зросла на 21,9 %, у 1998 р. – зросла на 19,7 %), березень

(відповідно зросла на 1,3; 4,7 та 7,7 %), червень (зросла на 4,5; 3,0 та 5,7 %), вересень (зменшилась на 1,5 %; зросла на 1,8 та 4,9 %) і грудень (зросла на 16,2; 19,4 та 3,9 %). До місяців, протягом яких звичайно фіксується зменшення кількості зареєстрованих злочинів, можна віднести січень (зменшилась на 34,6; 30,5 та 20,4 %), квітень (зменшилась на 9,2; 1,4 та 11,5 %), травень (збільшилась на 0,8 %, зменшилась на 4,5 та 3,8 %), липень (зменшилась на 4,2; 2,4 та 4,9 %), серпень (збільшилась на 2,1 %; зменшилась на 3,5 та 6,7 %) і листопад (зменшилась на 1,6; 5,8 та 3,8 %).

Помісячні коливання рівня злочинності зумовлені періодами підвищення та зниження загальної соціальної активності населення. Певний вплив на ці показники мають також особливості системи реєстрації злочинів в органах внутрішніх справ.

У 1998 р. *дещо збільшилась кількість осіб, кримінальні справи щодо яких розглядаються в судах* (плюс 0,2 %). Відношення кількості засуджених до кількості виявлених осіб, що скоїли злочини, досягло 70,5 % (у 1997 р. – 70,4 %).

Існує тенденція постійного зростання кількості осіб, справи по відношенню до яких закрито. Протягом 1996 – 1998 рр. цей показник щороку зростав у середньому на 18,3 %. Ця тенденція може бути зумовлена підвищенням вимог суддів до якості розслідування кримінальних справ та активізацією діяльності адвокатури на всіх стадіях розгляду кримінальних справ. Імовірним чинником цього процесу може бути також розповсюдження корупції серед частини суддів.

У каральній політиці судів протягом року переважала тенденція до подальшої гуманізації покарання. Хоча кількість засуджених до позбавлення волі в порівнянні з 1997 р. *дещо збільшилась*, приріст був незначним (плюс 3,6 %). Загалом у 1998 р. ця міра покарання була призначена щодо 86 437 осіб. Натомість збільшилась кількість засуджених умовно (плюс 3,9 %), а також до інших мір покарання (плюс 56,9 %).

Характерним для минулого року є істотне зменшення кількості осіб, засуджених до виправних робіт (мінус 15,3 %; у 1997 р. плюс 8,4 %) та штрафу (мінус 40,5 %; у 1996 р мінус 15,9 %, 1997 р. мінус 26,4 %). Ця тенденція в сфері призначення кримінальних покарань, очевидно, зумовлена впливом вищезазначених несприятливих економічних та соціальних факторів

(відсутність належного обсягу інвестицій для створення робочих місць, збільшення рівня зареєстрованого та фактичного безробіття, зменшення рівня матеріального забезпечення більшості населення тощо). Кількість осіб, засуджених з відстрочкою виконання вироку, практично залишилась на рівні 1997 р.

Розподіл засуджених за мірами покарання мав у 1998 р. такий вигляд: позбавлення волі – 37,2 % від загальної кількості засуджених, засудження з відстрочкою виконання вироку – 21,6 %, умовне засудження – 18,7 %, виправні роботи – 11,5 %, штраф – 6 %, інші міри покарання – 5 %.

Зростає тенденція до значного скорочення кількості осіб, засуджених до штрафу, яка спостерігається протягом трьох останніх років (у 1996 р. темп зниження цього показника склав 15,9 %, 1997 р. – 26,4% і у 1998 р. – 40,5 %). Вона зумовлена, на наш погляд, суттєвим зниженням рівня матеріальної забезпеченості більшості громадян, що дуже ускладнює реальне виконання цього покарання.

Розподіл засуджених залежно від складу вчиненого злочину залишається практично стабільним протягом періоду 1990–1997 рр. При змінах чисельності в межах 1 – 5 % питома вага груп осіб, засуджених за посягання на той чи інший родовий об'єкт, по відношенню до загальної кількості засуджених осіб розподіляється таким чином. Засуджені за злочини:

проти держави – 3,2–1,1 % ;

проти державної і колективної власності – 29–22 %;

проти життя, здоров'я, честі і гідності особи – 12,9 – 12,7 %;

проти політичних і трудових прав – питома вага менше од-

ного відсотка;

проти приватної власності громадян – 30,8 – 30,3 %;

проти правосуддя — 0,8 %;

проти порядку управління — 2,4 %;

проти громадської безпеки, громадського порядку

і народного здоров'я – 23,4 %.

господарські злочини – 5,8 %;

службові злочини – 1 %;

* Перша цифра відповідає максимальному значенню даного показника за весь період дослідження, друга цифра – значенню показника за 1997 р.

Порівняння питомої ваги кількості осіб, засуджених за окремі злочини, показало відносну стабільність частки таких груп в загальній кількості засуджених. Зміни в розподілі засуджених осіб залежно від вчинених ними злочинів можна відслідкувати на прикладі даних за 1990 і 1997 рр., наведених у табл. 9.

Таблиця 9

Кількість засуджених осіб по окремих складах злочинів у 1990, 1997 рр.

Вид злочину	Рік				
	Ст. КК	1990		1997	
		Тисяч осіб	Процент	Тисяч осіб	Процент
Крадіжка приватного майна	140	18 770	18	54 600	23
Крадіжка державного або колективного майна	81	14 437	13,9	41 144	17,3
Порушення правил безпеки руху та експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами	215	8844	8,5	5486	2,3
Хуліганство	206	8065	7,7	18 922	8
Грабіж приватного майна	141	4771	4,6	9039	3,8
Злочини, пов'язані з наркотиками	229 ¹⁻⁹	3319	3,2	22 398	9,4
Ухилення від сплати аліментів на утримання дітей	114	2977	2,9	10 733	4,5
Умисне тяжке тілесне ушкодження	101	2626	2,5	4927	2,1
Згвалтування	117	2619	2,5	1172	0,5
Розкрадання державного або колективного майна в особливо великих розмірах	86 ¹	235	0,2	5157	2,2

У цій таблиці наведені показники, які є максимальними щодо загальної кількості засуджених у 1990 та 1997 рр. осіб.

За місцем скоєння, як і в попередні роки, переважають злочинні прояви, скоєні в містах та селищах міського типу: 1996 р. – 75,8 % від загальної кількості зареєстрованих злочинів, 1997 р. – 74,9 % та 1998 р. – 74,5 %. Слід звернути увагу на поступове збільшення рівня сільської злочинності та її питомої ваги щодо всіх зареєстрованих злочинів, що свідчить про деяке погіршення криміногенної ситуації у сільській місцевості.

Протягом останніх трьох років спостерігається тенденція зменшення кількості тяжких злочинів. Їх питома вага в загальній кількості зареєстрованих злочинів скоротилась з 41,7 % у 1995 р. до 37,4% у 1998 р. Про можливі пояснення цього факту йшлося при розгляді стану та головних тенденцій злочинності.

В останні три роки була зафіксована тенденція зростання *групової та рецидивної злочинності*. У 1998 р. злочинів, скоєних групою осіб, було зареєстровано на 5,9 % більше, ніж у попередньому році, а злочинів, скоєних особами, які раніше скоювали злочини, на 9,4 % більше, ніж у попередньому році. Ці дані дозволяють констатувати подальшу професіоналізацію злочинності та поширення групових форм вчинення кримінально караних діянь.

Всупереч прогнозам кількість злочинів, *скоєних неповнолітніми*, продовжувала зменшуватись і в 1998 р. (мінус 1,2 %). Таке скорочення можна було оцінити як позитивну тенденцію, але є серйозні підстави вважати, що саме ця категорія злочинів характеризується високою латентністю. Неповнолітні скоюють значну частину злочинних посягань середнього ступеня тяжкості та таких, що не становлять великої суспільної небезпеки. Саме про такі злочини часто не повідомляють потерпілі, тому вони залишаються поза реєстрацією.

Найбільш чисельну кримінологічну групу, як і в попередні роки, складають злочини *корисливої спрямованості*, хоча їх питома вага в загальній кількості зареєстрованих злочинів зменшилась з 55,0 % у 1996 р. до 52,5% у 1998 р. Кількість зареєстрованих злочинів цієї групи за останні три роки зменшувалась, у тому числі, в 1998 р. на 1,7 %.

Основну масу корисливих злочинів становлять крадіжки. Доля крадіжок щодо всієї злочинності становила в 1998 р. 46,7 %, а серед корисливих злочинів майже 89 %.

Переважають, як і раніше, крадіжки індивідуального майна громадян. Їх питома вага в загальній кількості зареєстрованих злочинів у 1996–1998 рр. дещо зменшилась в порівнянні з попереднім періодом, але і тепер перевищує 32 %. Отже, майже кожний третій зареєстрований у країні злочин – це крадіжка. Якщо у 1996 і 1997 рр. відмічалось істотне зменшення рівня крадіжок, відповідно, на 4,8 і 10,4 %, то у 1998 р. відбулася зміна тенденції. Кількість зареєстрованих крадіжок зросла на 3,9 %.

Структура крадіжок індивідуального майна громадян у 1998 р. характеризувалась такими даними: крадіжки з квартир – 33,3 %, крадіжки транспортних засобів (крім автомобілів) – 6,8 %, крадіжки автомобілів – 2,9 %, крадіжки з гуртожитків, готелів тощо та кишенькові крадіжки – по 0,8 %. Решту злочинів цього виду (55,7 %) складають так звані “інші” крадіжки. Ці статистичні дані не дозволяють дати більш диференційовану і чітку кримінологічну характеристику крадіжок.

Таким чином для всіх видів крадіжок, навіть квартирних, характерним є дуже високий рівень латентності. Саме про ці злочини, якщо вони не завдають надто великої шкоди, громадяни найчастіше не заявляють до органів внутрішніх справ. Згідно з результатами опитування та експертними оцінками в останні роки різко зросла кількість фактично вчинюваних кишенькових крадіжок, крадіжок з дач, речей з автомобілів тощо. Отже, офіційні статистичні дані щодо злочинів цього виду дуже істотно відрізняються від реальності.

Заслужують на увагу показники динаміки найбільш небезпечних різновидів крадіжок – крадіжок з квартир і крадіжок автомобілів та інших транспортних засобів. Кількість перших зменшувалась протягом 1996 – 1997 рр., відповідно, на 6,7 та 14,1 %. У 1998 р. також було зафіксоване незначне зменшення рівня квартирних крадіжок (мінус 1,1 %). Щодо крадіжок автомобілів, то їх кількість скоротилась за період з 1996 по 1998 рр. на 31,9 %. Показник скорочення крадіжок інших транспортних засобів за цей період дещо менший – 8,6 %.

Оскільки рівень латентності цих злочинів значно менший, ніж інших видів крадіжок, можна припустити, що тенденція до зменшення їх кількості обумовлена дією інших факторів. На скорочення зазначених видів крадіжок серйозно вплинули заходи

щодо посилення охорони квартир та збільшення кількості стоянок автомобілів, що охороняються. Здійснення цих посягань значно ускладнилось і, відповідно, збільшився ризик бути притягнутим до відповідальності. Можна припустити, що частина кримінально активних осіб перейшла до вчинення інших видів корисливих злочинів, менш ризикованих і більш “ефективних” у плані отримання прибутку.

Як і раніше, значна частина корисливих злочинів вчинюється шляхом *крадіжки державного або колективного майна*. У 1998 р. вони склали 27,9 % від загальної кількості корисливих злочинів і 14,6 % – всіх злочинів. Збереглась тенденція істотного зменшення кількості зареєстрованих злочинів даного виду (мінус 11,2 % порівняно з попереднім роком). За оцінками експертів крадіжки державного або колективного майна в умовах зміни форм власності, відсутності ефективної системи управління та контролю за державним майном набувають дуже високого ступеня латентності. Це так звані злочини без реального потерпілого, про які ніхто не зацікавлений повідомляти. Це дає підстави стверджувати, що фактичний рівень такого різновиду крадіжок є значно вищим, ніж зареєстрований, і має тенденцію до подальшого зростання.

Серед інших корисливих злочинів необхідно виділити *шахрайство*. Кількість шахрайств з метою заволодіння державним або колективним майном постійно зростала протягом 1992 – 1997 рр. (плюс 25,3 % у середньому за рік). У 1998 р. їх рівень також збільшився, причому досить істотно (плюс 17,6 % до попереднього року). Шахрайство як відносно небезпечний, завуальований та такий, що досить важко виявляється, вид розкрадання державного або колективного майна в умовах розвитку фінансово-господарських відносин є досить привабливим для кримінальних елементів видом злочинної діяльності. Враховуючи сказане, а також криміногенні фактори, що діють у сфері управління державним майном, можна припустити подальше і досить тривале зростання кількості шахрайств з метою заволодіння державним або колективним майном.

Щодо шахрайств з метою заволодіння індивідуальним майном громадян, то тут відбулася зміна тенденції. Якщо в 1996–1997 рр. кількість цих злочинів збільшилась, відповідно, на 12,6

і 65,3 %, то в 1998 р. було зафіксоване падіння їх рівня на 14,1 %. Така зміна показників динаміки пояснюється тим, що саме на 1997 р. прийшовся різкий сплеск кількості кримінальних справ, пов'язаних з шахрайською діяльністю довірчих товариств та інших фінансово-кредитних організацій, що акумулюють вклади населення.

Процес розвитку та ускладнення інфраструктури торгівлі та послуг у країні, системи фінансово-кредитних відносин створює базу для подальшого зростання кількості цих злочинів.

У 1998 р. рівень зареєстрованих *корисливо-наси́льницьких злочинів* зменшився на 6,3 %, тобто збереглась тенденція двох попередніх років. Це скорочення обумовлене зменшенням кількості грабежів. У 1998 р. кількість грабежів з метою заволодіння державним або колективним майном та грабежів з метою заволодіння індивідуальним майном громадян скоротилась на 8,9 %. Натомість кількість розбійних нападів з метою заволодіння державним або колективним майном збільшилась на 9,1 %, а з метою заволодіння індивідуальним майном – на 0,5 %.

За попередніми багаторічними спостереженнями показники динаміки грабежів та розбійних нападів, як правило, співпадали. Розбіжності, що були зафіксовані в цьому році, викликані, на нашу думку, тим, що значна кількість грабежів залишилась поза реєстрацією, тобто фактичне їх скорочення не відбулося. Ймовірно, на зменшення кількості зареєстрованих грабежів вплинуло також розширення можливостей здобуття майна та грошей за рахунок злочинних дій ненасильницького характеру.

Важливо звернути увагу на такий вид злочину, як *вимагательство*. За кримінологічними характеристиками воно може бути віднесене до злочинів корисливо-наси́льницького спрямування. Цей вид злочинної поведінки набув значного розповсюдження в останні роки (збільшився на 1,5 % у 1997 р., на 14,5 % у 1998 р.). Він є однією з основних форм діяльності організованих злочинних угруповань. Причому досить значна частина посягань не реєструється через небажання потерпілих заявляти про вчинений щодо них злочин. Є підстави вважати, що вимагання в найближчі роки буде становити дуже серйозну кримінологічну проблему.

Загальна кількість *насильницьких злочинів* зменшилась у 1998 р. у порівнянні з минулим роком на 2,8 %. Зокрема, скоротилась кількість зареєстрованих випадків заподіяння умисних тяжких тілесних ушкоджень (мінус 8,7 %), згвалтувань (мінус 11,7 %). Щодо умисних вбивств, то вони практично залишились на рівні минулого року (плюс 0,8 %). Серйозною є проблема зростання кількості резонансних вбивств на замовлення та вбивств, скоєних групою осіб або організованою злочинною групою.

Як відомо, для насильницьких злочинів характерним є досить високий рівень латентності. Значна кількість потерпілих не звертаються з заявами до органів внутрішніх справ. Навіть повнота реєстрації умисних вбивств викликає певні сумніви. Так, кількість осіб, які зникли безвісті, в Україні постійно збільшується. У 1997 р. був оголошений розшук щодо 34 694 таких осіб, а в 1998 р. – 37 465. Причому стабільно великою є також кількість таких осіб, які не були розшукані (1997 р. – 5315, 1998 р. – 4585). Цілком обґрунтованим є припущення, що певна частина цих осіб стала жертвами вбивств.

Одним з небезпечних чинників тенденції зростання ступеня тяжкості посягань насильницького та корисливо-насильницького характеру є значне *підвищення рівня озброєності злочинців*. Хоча абсолютні показники, зафіксовані офіційною статистикою, ще відносно невеликі, але темпи їх зростання викликають серйозне занепокоєння.

Факторами, які сприяють посиленню вказаної тенденції, є послаблення режиму охорони об'єктів зберігання зброї в армії та контролю за її використанням, переміщення в Україну зброї з районів збройних конфліктів, виникнення в останні роки легального та нелегального ринків зброї, які постійно розширюються. Вже в даний час зростання кількості вогнепальної зброї у країні негативно впливає на криміногенну ситуацію в цілому.

На користь цього висновку свідчить постійне зростання (в середньому на 13,8 % щороку) протягом 1992–1997 рр. кількості *злочинів, пов'язаних з незаконним носінням, зберіганням, придбанням, виготовленням і збутом зброї*. Хоча в 1998 р. відбулася зміна тенденції (мінус 6,4 % в порівнянні з показником 1997 р), вона з огляду на тривалу дію вищезазначених факторів є нестійкою.

Простежується тенденція скорочення кількості злочинів, вчинених на вулицях та в громадських містах. Їхня кількість зменшилась у 1997 р. на 13,1 %, а в 1998 р. на 10,1 %. У 1998 р. зареєстроване різке зменшення кількості хуліганських проявів (мінус 18,8 %). Їхня частка від загальної злочинності зменшилась в порівнянні з минулим роком з 6,6 до 5,5 %.

Однією з найбільш тяжких проблем розвитку криміногенної ситуації в Україні є постійне зростання кількості злочинів, пов'язаних з виготовленням, придбанням, зберіганням, перевезенням, пересилкою або збутом наркотичних засобів. У 1998 р. їх було зареєстровано 35 634, або 6,2 % від загальної кількості злочинів.

Внаслідок дії вказаних вище загальних соціально-економічних та соціально-психологічних факторів в Україні в останні роки складаються сприятливі умови для поширення наркоманії, особливо серед молоді.

Рівень наркотизації населення зростає. У 1996–1998 рр. Україна за цим показником стійко утримує друге місце серед країн СНД. Тільки за офіційними даними кількість осіб – немедичних споживачів наркотиків за п'ять останніх років збільшилась удвічі і перевищила 60 тис., а щорічно виявляється та береться на облік близько 10 тис. таких осіб. Переважна більшість серед споживачів наркотиків (майже 90 %) – це молодь у віці до 30 років (з них близько половини становлять неповнолітні), а кожен третій з тих, які перебувають на обліку, – жінка.

За оцінками експертів реальна кількість немедичних споживачів наркотиків, ураховуючи високу латентність цього явища, щонайменше у 10 – 15 разів більша, що підтверджується і даними соціологічних досліджень, за якими майже 10 % населення знайомі з наркотиками. Крім того, за даними анонімного опитування, що було проведене МВС України у деяких вузах країни, до споживання наркотичних засобів прилучився кожен другий-третій студент.

Невпинно зростає смертність осіб, які зловживають наркотиками. За п'ятиріччя кількість таких смертей зросла більш ніж у чотири рази. В основному це особи, які вживали наркотики шляхом ін'єкцій, а така категорія споживачів становить майже 85 % від їх загальної кількості. Проблема СНІДу також безпосе-

редньо пов'язана із наркоманією, оскільки 90 % ВІЛ-інфікованих є ін'єкційними наркоманами.

Спостерігається не тільки кількісне зростання злочинів, пов'язаних з наркотиками, але й якісні зміни у даному виді злочинної діяльності, яка все більше набуває ознак кримінального бізнесу – незаконної підприємницької діяльності у сфері культивування наркотикомістких рослин, виробництва, переробки, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, торгівлі та інших форм використання наркотичних засобів та психотропних речовин, що спрямована на задоволення невідкладного попиту на них та здійснюється з метою наживи. Основними тенденціями її розвитку є зростаюча консолідація злочинного середовища, посилення організованості і професійності, виникнення організованих злочинних угруповань та розподіл зон впливу між ними. Діяльність таких угруповань у сфері наркобізнесу набула глибоко конспіративного та багаторівневого характеру з виділенням виконавчих, посередницьких і керівних ланок, наявністю міжгрупових, міжрегіональних навіть міжнародних зв'язків. Значні прибутки, що отримуються шляхом здійснення такої злочинної діяльності, вкладаються наркоділками в тіньові та легальні структури, використовуються для відтворення та розширення незаконного обігу наркотиків, а також для корумпування органів державної влади.

Відбувається процес створення ринку наркотиків з усіма його характерними ознаками – споживачами, інфраструктурою виробництва, перевезення та збуту. Збільшується обсяг наркотичних речовин, що поставляються в Україну з-за кордону і стає більш небезпечним їх склад. Цьому сприяють також зв'язки, які встановились між вітчизняними та зарубіжними злочинними угрупованнями, що займаються збутом наркотичних засобів, близькість України як до азіатських країн-виробників наркотиків, так і до європейського ринку збуту. Негативним є й факт приватизації та втрати внаслідок цього належного державного контролю за підприємствами, які виготовляють психотропні та лікарські препарати.

Якщо врахувати негативний вплив розповсюдження наркотиків на стан загальної злочинності, то є всі підстави констатувати

ти поступове набуття наркоманією статусу загального фактору впливу на криміногенну ситуацію в Україні.

Фактором, що в значній мірі стримує розповсюдження наркотиків в Україні, є обмеженість купівельної спроможності шарків населення, представники яких найчастіше стають наркоманами.

Економічна злочинність в останні роки стала однією з найбільш серйозних проблем. Кількість злочинів у сфері економіки протягом 1992–1998 рр. зросла майже вдвічі і склала у 1998 р. 65 322. Середньорічний темп їх зростання дорівнює 10,9 %. Ці дані відображають лише виявлену частину економічних злочинів, тобто обсяг діяльності служби БЕЗ. Між тим, перевірки діяльності господарюючих суб'єктів та оцінки експертів свідчать про те, що 90 % таких злочинів залишаються невідомими правоохоронним органам.

Перехід від командно-адміністративної до ринкової моделі економіки призвів до істотних змін у структурі економічної злочинності. Так, істотно зменшилась питома вага розкрадань державного або колективного майна шляхом крадіжки (1992 р. – 18,7 %, 1998 р. – 6,2 %); з 17,2 до 8,7 % зменшилась кількість випадків обману покупців та замовників. Починаючи з 1993 р. намітилась тенденція зростання питомої ваги випадків виготовлення або збуту підроблених грошей (з 2,8 до 6,2 % у 1998 р.). Загальна кількість цих злочинів у поточному році майже втричі перевищує показник 1992 р. і складає 4027.

За рахунок активізації діяльності підрозділів БЕЗ і переорієнтації їх зусиль на найбільш небезпечні види злочинної діяльності в сфері економіки, в тому числі внаслідок криміналізації низки таких діянь, зросла кількість виявлених випадків ухилення від сплати податків (плюс 19,2 % в порівнянні з минулим роком).

У 1998 р. значно зросла кількість злочинів, виявлених у найбільш криміногенних сферах економіки: фінансово-кредитній (плюс 37,4 % порівняно з минулим роком), у банківській (плюс 34,7 %), зовнішньоекономічній (плюс 44,3 %), приватизації (плюс 22,1 %). На 8,1 % менше було зареєстровано економічних злочинів, скоєних у комерційних структурах.

Широко використовуються нові способи вчинення економічних злочинів — ухилення від сплати податків за допомогою

завищення дебіторської заборгованості, бартерних розрахунків, операцій з давальницькою сировиною; безпідставні завищення собівартості продукції та зниження прибутку; різні схеми “відмивання” нелегального капіталу; переведення безготівкових коштів у готівку тощо.

У кримінологічному плані підгрунтя економічної злочинності складає постійно зростаючий в останні роки тіньовий сектор економіки, який досяг по обсягах виробництва 40 % валового продукту і перетворився на загальний фактор ускладнення криміногенної ситуації у країні.

За останнє десятиріччя одним із найбільш небезпечних нових явищ у криміногенній ситуації в Україні стало *поширення організованої злочинності*. Виникла значна кількість організованих злочинних угруповань усіх видів, які діють у сферах кредитно-фінансової, банківської, зовнішньо-економічної діяльності, нелегального та напівлегального бізнесу, контрабанди, незаконного обігу наркотиків, зброї та вибухових речовин тощо.

Підрозділи органів внутрішніх справ по боротьбі з організованою злочинністю значно активізували зусилля по виявленню та знешкодженню організованих злочинних угруповань. У 1998 р. виявлено 1157 організованих злочинних угруповань (плюс 7,2 % до кількості угруповань, виявлених у 1997 р.) та 4836 осіб, які скоїли злочини в їх складі (плюс 10,1 %), зареєстровано 9273 злочини, вчинені членами організованих злочинних угруповань (плюс 24,7 %). Причому дедалі частіше в поле зору зазначених підрозділів стали попадати не злочинні групи загальнокримінального характеру, а саме розгалужені стійкі, тобто найбільш небезпечні злочинні організації, члени яких займалися бандитизмом, розбійними нападами, розкраданням державного або колективного майна у великих і особливо великих розмірах.

Тепер посилюється діяльність організованих злочинних угруповань. Вони намагаються встановити контроль над всіма сферами малого та середнього легального бізнесу, проституцією, бізнесом розваг. Точиться активна боротьба за сфери впливу, діяльність злочинних угруповань дедалі набуває міжрегіонального і міждержавного характеру, простежуються зв'язки з мафіозними структурами багатьох країн світу. Особливо небезпечним

є розвиток наркобізнесу, втягування України в світову злочинну систему виробництва та розповсюдження наркотиків.

Активізувалась діяльність і організованих злочинних угруповань економічної спрямованості. Використовуючи накопичені капітали і зв'язки у владних структурах, вони намагаються встановити контроль над кредитно-фінансовою системою, перш за все, комерційними банками, розподілом квот та ліцензій на експорт товарів та сировини, зовнішньоторговельними операціями, процесом приватизації державного майна. Ознакою часу є їх прагнення здійснювати активний вплив на формування та діяльність органів державної влади різних рівнів, намагання створити цілу систему корумпованих зв'язків.

Як і раніше, між зазначеними двома різновидами організованих злочинних угруповань нема жорсткої межі. Навпаки, сьогодні створюється своєрідний симбіоз угруповань обох типів, у якому здійснення злочинного бізнесу поєднується з застосуванням заходів кримінального терору щодо конкурентів, чесних підприємців та державних службових осіб.

Якщо на початку кризи і загального погіршення криміногенної обстановки збільшення організованої злочинності виступало як наслідок цих глобальних процесів, то тепер воно набуло вже значення самостійного і дуже вагомого криміногенного фактора. Діяльність організованих злочинних угруповань дестабілізує ситуацію в суспільстві, створюючи зразки та стимули для загальнокримінальної злочинності.

Значним фактором ускладнення криміногенної ситуації у державі є *корупція*. Корупційні дії є складовим елементом багатьох економічних злочинів та діяльності організованих злочинних угруповань.

У 1998 р. в Україні було зареєстровано 2449 випадків хабарництва (плюс 10,5 % порівняно з минулим роком), складено біля 6 тис. протоколів про вчинення адміністративних правопорушень, пов'язаних з корупцією. Збільшилась кількість виявлених фактів хабарництва, вчиненого за попереднім зговором груп осіб (плюс 6,3 %) та вчинених організованими злочинними групами (плюс 63,6 %).

Згідно з результатами опитувань суб'єктів господарювання, що наводилися раніше, фактична розповсюдженість хабарництва є незрівнянно більшою, ніж це фіксує статистика злочинності.

Серед осіб, які скоїли злочини в 1998 р., абсолютну більшість складали чоловіки (82,6 %). Збільшилась кількість злочинців у віці 14–15 (плюс 2,4 %) та 18–24 років (плюс 0,2 %). Щодо злочинців інших вікових груп, то їх кількість дещо зменшилась.

Збереглась тенденція абсолютного та відносного зростання серед виявлених осіб, які скоїли злочини, таких, які не працювали і не навчалися на момент їх скоєння. Кількість таких осіб у 1998 р. збільшилась на 1,8 % і вони склали 57,6 % всіх виявлених злочинців.

Зменшилась кількість виявлених осіб, які скоїли злочини у стані сп'яніння (мінус 10,1 %), у стані наркотичного збудження (мінус 22,4 %). У той же час було виявлено на 1,3 % більше осіб, що раніше скоювали злочини. Їх кількість серед усіх злочинців складала 15,3 %.

У 1998 р. найбільш високий коефіцієнт злочинності в розрахунку на 100 тис. усього населення спостерігався в Запорізькій (1720), Дніпропетровській (1792), Луганській (1508), Харківській (1469) областях, Автономній Республіці Крим (1394), Миколаївській (1230), Херсонській (1161) та Одеській (1085) областях.

Кількість зареєстрованих злочинів збільшилась у 14 областях, зокрема, у Волинській (плюс 13,4 %), Рівненській (плюс 8,9 %), Київській (плюс 8,5 %), Чернігівській (плюс 7,2 %), Черкаській (плюс 6,4 %), Запорізькій (плюс 5,9 %), Житомирській (плюс 8,3 %), Хмельницькій (плюс 3,6 %) та деяких інших.

У решті областей було зафіксовано зниження рівня зареєстрованої злочинності, в тому числі, в Чернівецькій на 12,4 %, Херсонській – 12,1 %, Дніпропетровській – 10,2 %, м. Києві – 7,5 %, Харківській – 4,2 %, Автономній Республіці Крим – 4,2%.

Наведені дані дають підстави для прогнозування в 1999 р. таких тенденцій злочинності.

Ймовірно є зростання кількості злочинів у межах від 4 до 7 % від рівня 1998 р. Цей процес може не знайти відображення в офіційній статистиці через високий рівень латентності злочинів.

Кількість виявлених осіб, які скоїли злочини, зросте на 2–4 %, а кількість засуджених – на 1–3 %. Така тенденція буде визначатися фактичною спроможністю системи органів внутрішніх справ та судової системи здійснити відповідний обсяг роботи.

Криміногенна обстановка в надвеликих та великих містах, промислових центрах, містах з надлишковим населенням працездатного віку погіршиться.

Продовжиться зростання кількості зареєстрованих злочинів, скоєних у сільській місцевості.

Буде спостерігатися переорієнтація кримінально активних елементів на більш небезпечні та “ефективні” в економічному відношенні форми злочинної поведінки: нелегальне виробництво та реалізація товарів, контрабанда, різні види шахрайства, вимагательство, розкрадання з використанням службового становища, незаконні валютні операції тощо.

Збільшиться рівень групової (плюс 2–3 %) та рецидивної (плюс 3–5 %) злочинності. Буде спостерігатися тенденція зростання рівня професіоналізації злочинної поведінки.

В умовах продовження процесу зміни форм власності та відсутності ефективної системи управління та контролю за використанням державного майна на багатьох державних підприємствах, базах, складах, на транспорті, буде зростати кількість крадіжок, але з урахуванням високого рівня латентності цих злочинів такий факт може не знайти відображення в офіційній статистиці.

Збільшиться реальний рівень крадіжок індивідуального майна громадян (плюс 3–5 %), хоча для них також буде характерний високий рівень латентності. Серед злочинів цього виду найбільшу питому вагу складуть крадіжки з квартир, дач, приватних магазинів, кіосків, крамниць, крадіжки речей з автомобілів, кишенькові крадіжки.

Значного розповсюдження набудуть шахрайства (плюс 7–10 %), особливо пов’язані з продажем товарів, наданням послуг, страхуванням тощо.

Передбачається зростання кількості скоєних умисних вбивств (плюс 1–3 %). Збільшиться також кількість заподіяних тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості. Через їх високу латентність статистичні дані можуть цього не відобразити.

Збережеться тенденція зменшення кількості зареєстрованих згвалтувань.

Значного розповсюдження набудуть наркозлочини та злочини, пов'язані з незаконним обігом вогнепальної зброї. Ці види злочинної поведінки все в більшій мірі будуть набувати ознак підпільного бізнесу. Передбачається розповсюдження наркоманії, особливо серед молоді та маргінальних груп населення, створення підпільних лабораторій по виготовленню наркотиків, прокладання шляхів їх транспортування з Азії до країн Східної, Західної Європи. Досить імовірним є встановлення та розвиток зв'язків місцевих злочинних груп збутовиків з міжнародними наркосиндикатами.

Ймовірним є поява в структурі злочинності в Україні нових видів злочинної поведінки: різних форм вандалізму, екологічних злочинів, особливо з боку нових підприємницьких структур; злочинів, пов'язаних з використанням електронних систем у різних сферах; тероризму та захоплення заручників; різноманітних форм шантажу; злочинів, пов'язаних з спричиненням шкоди здоров'ю населення внаслідок розповсюдження неякісних товарів тощо; викрадення людей з метою вилучення органів для пересадки, продажу в структури нелегального бізнесу тощо; злочинів, пов'язаних з розповсюдженням небезпечних захворювань (СНІД тощо).

Продовжиться істотне збільшення кількості економічних злочинів. Рівень їх реєстрації буде обмежений лише наявними можливостями щодо розкриття та розслідування цих злочинів службою БЕЗ. Серед злочинів цієї категорії будуть переважати: ухилення від сплати податків, порушення порядку заняття підприємницькою діяльністю, протидія законній підприємницькій діяльності, примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань, фіктивне підприємництво, порушення порядку (емісії) цінних паперів, фіктивне банкрутство, приховування банкрутства, порушення правил про валютні операції, правил торгівлі, правил здійснення зовнішньоекономічних операцій, контрабанда, шахрайські операції з векселями, привласнення шляхом несанкціонованого проникнення до комп'ютерних та телекомунікаційних мереж, операції по "відмиванню" нелегальних коштів.

Передбачається істотне зростання кількості розкрадань державного та колективного майна шляхом привласнення, розтрати, зловживання службовим станом, насамперед, у великих та особливо великих розмірах, а також хабарництва та інших форм корупції у державних структурах усіх рівнів, випадки підробки та фальсифікації документів різних видів. Хоча по цій групі передбачається дуже значний рівень латентності.

Прогнозується подальше зливання і консолідація загальнокримінальної та економічної злочинності. Буде спостерігатися скоєння злочинів для врегулювання економічних конфліктів.

Збережеться загроза подальшої криміналізації таких прибуткових сфер господарювання, як банківська діяльність, нафтогазова промисловість, енергетика, чорна та кольорова металургія, вугільна промисловість, приватизація державних підприємств, гральна індустрія та індустрія відпочинку, експортно-імпортні операції.

Передбачається зростання кількості організованих злочинних угруповань усіх видів, які діють у сферах банківської, кредитно-фінансової, зовнішньоекономічної діяльності, нелегального та напівлегального бізнесу, незаконного обігу наркотиків, зброї, вибухових речовин, контрабанди товарів, бізнесу ігор та розваг тощо. Така тенденція збережеться впродовж 1999 р., а в подальшому цілком імовірно є стабілізація кількості таких угруповань.

Продовжиться процес зрощування організованих злочинних угруповань загальнокримінального та економічного характеру, а також вдосконалення системи "відмивання" грошей, отриманих злочинним шляхом. Ці кошти будуть активно використовуватись у процесі приватизації, акціонування підприємств. Цілком ймовірним є активне використання в цьому напрямі українського кредитно-фінансового ринку міжнародними кримінальними структурами.

Посиляться намагання кримінальних угруповань забезпечити прикриття своєї діяльності шляхом встановлення корумпованих зв'язків із представниками владних структур та правоохоронних органів. Цілком імовірним є формування в органах державної влади значного за чисельністю лобі, яке буде прямо чи опосередковано забезпечувати в політичному плані інтереси регіональних, міжрегіональних або навіть міжнародних організованих злочинних

угруповань. Не виключена можливість з боку кримінальних структур встановлення контролю за політичними партіями або створення політичних партій відповідної спрямованості.

Внаслідок продовження дії криміногенних економічних та соціальних факторів, перш за все, фактичного безробіття у 1999 р. прогнозується подальше підвищення кримінальної активності неповнолітніх та молоді, осіб, які не працюють і не навчаються, рецидивістів та професійних злочинців. Особи, які втратять або залишать роботу або навчання будуть складати основну соціальну базу зростання злочинності. Це буде, насамперед, характерно для економічно неперспективних регіонів, яких в Україні досить багато.

На основі наведених даних про стан злочинності в регіонах, а також їх розподіл за комплексним показником соціально-економічного розвитку можна прогнозувати відносно погіршення криміногенної ситуації у Волинській, Черкаській, Чернігівській, Івано-Франківській, Кіровоградській, Запорізькій, Київській, Рівненській областях та містах Києві і Севастополі.

Ймовірно є ускладнення криміногенної ситуації в Донецькій, Дніпропетровській, Полтавській, Львівській, Одеській, Миколаївській, Луганській областях, Автономній республіці Крим.

У разі несприятливого розвитку фінансово-економічної ситуації в Україні, настання другої хвилі фінансової кризи, криміногенна ситуація може значно погіршитись. У цьому випадку імовірним є істотне зростання більшості видів злочинних посягань.

Сучасні тенденції щодо реалізації принципів кримінальної відповідальності та покарання в Україні

Погіршення соціально-економічного становища в Україні, зростання безробіття, тенденції до швидкого зниження рівня життя значної частини населення, з одного боку, і надто стрімке збагачення незначної частини громадян на тлі невтішної криміногенної картини, з іншого, призвели до падіння авторитету закону як основного гаранту прав та інтересів громадянського суспільства. На формування негативної спрямованості правосвідомості значної кількості традиційно правослужняних громадян нашої держави має вплив і незадовільний хід реформ у сфері економіки та у грошово-кредитній системі, неможливість реалізації своїх життєво важливих потреб і все більш зростаюче незадоволення роботою державних владних та управлінських структур взагалі та різко негативна оцінка діяльності правоохоронних органів зокрема.

Оцінка ефективності законодавства, практики реалізації правових норм та їх дієвості у більшості громадян різко занижена, що треба враховувати і при застосуванні кримінальних покарань. Успіх від застосування покарань, а значить і їх ефективність залежать у конкретних випадках не тільки від особистісних характеристик суб'єктів вчинених злочинів, але й від досконалості законодавства, яке регулює правові засади призначення та відбування цих покарань. Необхідним є забезпечення ефективного та дієвого застосування вже діючих правових норм у судовій практиці, призначення кримінальних покарань за вчинені злочини та організація їх відбування.

Дослідження змісту ефективності кримінальних покарань передбачає, поряд з іншими, розгляд питання про рецидив як один з важливих критеріїв оцінки дієвості застосовуваного покарання.

Наявність чи відсутність рецидиву дає підстави говорити про те, чи були в даному випадку досягнуті цілі кримінального

Вартилицька Інна Анатоліївна — кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, підполковник міліції.

покарання – виправлення та перевиховання, а значить – ресоціалізація особи злочинця.

Показники, які характеризують стан рецидивної злочинності осіб, засуджених до кримінальних покарань, а також із застосуванням інших кримінально-правових засобів, не пов'язаних з позбавленням волі, впливають на визначення видів та меж застосовуваних покарань. Одночасно вони вказують на необхідність вдосконалення тих чи інших напрямів профілактичної діяльності щодо засуджених як в процесі відбування покарання, так і після закінчення його терміну. Такий аналіз дозволяє виділити окремі категорії засуджених, які мають найбільш яскраво виражену орієнтацію на рецидив, окреслити особистосні характерні риси кожної групи злочинців.

Дослідження поставленого питання значно ускладнюється недосконалістю та неповнотою статистичної звітності, що готується відповідними службами МВС та Міністерства юстиції. Так, у статистичній звітності відсутнє ранжування осіб, які скоїли злочини повторно і раніше відбували різні види та строки покарання, немає розмежування на окремі групи серед осіб, засуджених до окремих строків позбавлення волі. Відсутні окремі графи даних про вчинення повторних злочинів особами, які відбули виправні роботи, а також протягом року після закінчення строку відбуття цього покарання і до погашення судимості, після перебігу терміну іспитового строку та строку відстрочки виконання вироку.

У науковій літературі також відсутні систематизовані дані відносно показників рецидивної злочинності з боку осіб, засуджених із застосуванням покарань та засобів кримінально-правового впливу, не пов'язаних з позбавленням волі.

Такий стан інформованості щодо осіб, засуджених за вчинення злочинів, викликає необхідність введення спеціальних видів статистичної звітності по рецидивним злочинам та щодо злочинців-рецидивістів. Дані відомості мають містити інформацію про стан рецидивної злочинності за всіма видами вчинених злочинів, про особу злочинця: вік, стать, наявність попередніх судимостей за видами злочинів та відомості про застосовувані види покарань з зазначенням строку та умов його відбування.

Наявність таких статистичних даних дозволить проводити аналіз рецидивної злочинності всебічно, науково обґрунтовано.

Особливо це важливо для характеристики стану та динаміки злочинів осіб, які засуджувались із застосуванням покарань та заходів кримінально-правового впливу, не пов'язаних з позбавленням волі. Адже загальновідомо, що закономірності злочинної поведінки цієї категорії злочинців суттєво відрізняються від поведінки осіб, які відбували покарання в місцях позбавлення волі. Її відрізняє різна ступінь стійкості антисуспільних установок особистості, їх глибина, інші механізми взаємодії особи та злочинного середовища.

Показники рецидивної злочинності з боку засуджених до покарань без ізоляції від суспільства можуть відігравати роль важливих орієнтирів у дослідженні різних категорій злочинців залежно від їх віку, статті, характеру та ступеня суспільної небезпеки скоєного злочину. Одночасно такі дані дозволять провести аргументований аналіз строків погашення судимості, їх оптимальності та достатності.

Ефективність кримінального покарання невід'ємна від принципу доцільності, який вимагає суворого дотримання та розумного поєднання методів переконання та примусу при реалізації кримінальної відповідальності. Якщо виходити із загально-визнаного положення, що характер покарання визначається тими цілями, що перед ним поставлені законодавцем, то доцільність покарання означає відповідність його поставленій меті.

Якщо призначене покарання безцільне або недоцільне, воно здатне завдати шкоди всьому процесу ресоціалізації злочинця.

Повинен обиратись той вид покарання, який у конкретному випадку максимально сприятиме досягненню мети покарання. Зрозуміло, що застосування більш м'яких покарань до осіб, які вчинили тяжкі злочини, не може бути загальнорозповсюдженим. Така практика обґрунтована лише у виключних випадках. Інакше мета покарання не буде досягнута.

У той же час, коли ресоціалізація злочинця, який вчинив менш тяжкий злочин, можлива без ізоляції такої особи від суспільства, необхідно в першу чергу вирішувати питання про застосування відповідних заходів кримінального покарання та кримінально-правового впливу, не пов'язаних з позбавленням волі.

Як вираження доцільності покарання можна розглядати принцип "економії репресії". Він означає, що доцільним є лише

таке покарання, яке застосовується в тому вигляді і в таких межах, що найкращим чином відповідають цілям кримінальної політики, цілям кримінальної відповідальності. Міра покарання, що не відповідає цій меті (байдужа чи навіть протилежна такій меті), є недоцільною і має бути відкинута.

Кримінальне покарання не може бути доцільним, якщо воно не є справедливим. Справедливим є лише те покарання, яке відповідає тяжкості вчиненого злочину та особі злочинця. Лише таке покарання і може бути доцільним.

Питання справедливості кримінального покарання є актуальним не тільки з теоретичної точки зору. Не можуть залишатись байдужими до нього ні громадяни, які в тій чи іншій мірі причетні до його реалізації, ні представники органів держави та судової системи, які є безпосередніми учасниками процесу застосування інституту покарання.

Принцип справедливості застосування кримінального покарання поряд з іншими постулатами законності в правовому суспільстві має визначати межі кримінальної репресії, вказувати на вид та розміри покарань. Дотримання цих умов забезпечить дієвість покарання, а значить – визначить надалі його ефективність.

Відповідно до цих сподівань ефективність діяльності правоохоронної системи щодо реалізації кримінальної відповідальності і застосування кримінальних покарань оцінюється суспільною свідомістю перш за все залежно від того, наскільки ця система спроможна виявити злочини, розкривати їх, притягати до відповідальності винних, тобто переслідувати та карати зло.

Про ефективність діяльності правоохоронних органів по розкриттю вчинених злочинів, виявленню та притягненню до кримінальної відповідальності осіб, винних у їх заподіянні, певною мірою може свідчити проведене дослідження стану та динаміки судимості в Україні протягом 1985 – 1997 рр.*

Процеси, які характеризують зміни щодо загальної чисельності засуджених осіб, стану та динаміки окремих категорій засуджених, носять нестабільний мінливий характер. Вони обумов-

* Дослідження проведене в лабораторії № 1 НДІ НАВСУ за науковим напрямом: “Судова статистика в Україні: динаміка, кількісні та якісні характеристики за період 1985 – 1997 рр.” у рамках теми лабораторії “Аналіз стану злочинності за 1998 р. та її прогноз на 1999 р.”.

люються як характером змін щодо стану, рівня і характеристик злочинності в цілому, так і пояснюються особливостями соціально-економічного розвитку суспільства на сучасному етапі, ефективністю діяльності правоохоронних органів по викриттю і притягненню до кримінальної відповідальності злочинців, окремими прогалинами в діючому законодавстві.

При порівнянні загальної кількості засуджених у 1985 і 1990 рр. звертає на себе увагу значне зменшення числа засуджених з 1985 до 1990 рр. (якщо в 1985 р. винесено обвинувальні вироки щодо 173 900 осіб, то в 1990 р. їх кількість становила вже 104 199 особи, що на 40 % менше).

Таким чином, процес зменшення числа засуджених осіб відбувався включно до 1990 р. І мінімальна їх чисельність за весь досліджуваний період з 1985 по 1997 рр. зафіксована також у 1990 р. Починаючи з 1991 р. за всіма основними категоріями засуджених осіб відбувався щорічний приріст загальної чисельності даної категорії осіб відносно попередніх років. У 1991 р. темпи приросту до попереднього року були мінімальними порівняно з наступними роками і становили 4,2 %; у 1992 р. відбулося деяке зростання темпів приросту до 6,2 %. Максимальні показники темпів приросту мали місце в 1993 р. (порівняно з 1992 р. у 1993 р. загальна чисельність засуджених лише за один рік зросла на 32,2 %). Протягом наступних трьох років кількість засуджених осіб продовжувала зростати. Темпи такого зростання були нерівномірними (14 % у 1994 р. по відношенню до 1993 р. і 13,7 % у 1996 р. до 1995 р.; у 1995 р. порівняно з 1994 р. приріст становив 21,7 %).

Порівняння стану, динаміки щодо змін чисельності загального масиву засуджених осіб за період 1990–1997 рр. та динамічних змін, притаманних статистиці зареєстрованих злочинів за цей же період, показало певні розбіжності та нестиковки в характері змін даних категорій показників.

За підсумками 1991 та 1992 рр. порівняно з попередніми відповідними роками приріст загальної кількості зареєстрованих злочинів значно випереджав приріст числа засуджених осіб за такий же період. Так, за підсумками 1991 р. по відношенню до 1990 р. було зареєстровано на 9,7 % більше злочинів (приріст числа засуджених за цей же період становив лише 4,2 %).

У 1992 р. було зареєстровано злочинів на 18,5 % більше, ніж у попередньому році і на 6,2 % більше засуджено злочинців за їх вчинення. Таким чином, приріст кількості зареєстрованих злочинів у 1991 р. випереджав приріст числа засуджених осіб у два рази, а в наступному 1992 р. – вже в три рази.

Починаючи з 1993 р. число зареєстрованих злочинів почало зменшуватись кожного наступного року. У 1997 р. приріст даного показника відсутній взагалі. В ці ж роки злочинів було зареєстровано менше, ніж за два попередні роки. Що стосується динаміки змін загальної когорти засуджених осіб, то в період з 1993 по 1996 рр. їх кількість значно зросла в порівнянні зі всіма попередніми роками. За підсумками 1996 р. кількість засуджених зросла порівняно з 1990 р. на 132,4 % (за цей же період загальне число зареєстрованих злочинів зросло лише на 66,9 %, що менше показника приросту засуджених у 2,5 раза). За підсумками 1997 р. цей розрив зберігся. Показник зростання кількості зареєстрованих злочинів у 1997 р. по відношенню до 1990 р. становив 59,3 %, а приріст числа засуджених у цей же період склав 128,2 %, що в 2,5 раза перевищило значення першого показника. Таким чином, у період з 1993 по 1997 р. приріст загального числа засуджених осіб значно перевищив зростання кількості зареєстрованих злочинів.

Можна було б вважати як позитивне явище цей процес переважаючого зростання загальної чисельності засуджених за вчинення злочинів осіб і порівняно з ними зменшення кількості зареєстрованих злочинів протягом 1993–1997 рр. Адже об'єктивні показники збільшення числа притягнутих до кримінальної відповідальності і засуджених злочинців повинні були б підтверджувати думку про покращання діяльності правоохоронних органів по розслідуванню злочинів, виявленню і притягненню до кримінальної відповідальності винних у вчиненні цих злочинів осіб.

Однак аналіз стану і динаміки щодо змін серед різних категорій злочинців, засуджених за вчинення окремих злочинів, передбачених конкретними статтями Кримінального кодексу, виявив інші негативні фактори.

Звертає на себе увагу здрібнення злочинів, зниження суспільної небезпеки тих діянь, кількість засуджень за які протягом досліджуваного періоду зростала випереджаючими темпами.

Так, протягом досліджуваного періоду 1990–1997 рр. максимальними, порівняно з іншими, є частки осіб, засуджених за таємне викрадення державного, колективного й індивідуального майна (крадіжку). В різні роки питома вага цих двох часток є різною. Так, у 1993–1995 рр. максимальною була частка осіб, засуджених за таємне викрадення державного або колективного майна (в межах 23; 24,5; 22,9 % від загальної кількості засуджених у ці роки осіб), а в 1990–1992 рр., а потім у 1996–1997 рр. найбільш високою вже була частка осіб, засуджених за таємне викрадення індивідуального майна громадян. Протягом досліджуваного періоду відмічається поступове зростання питокої ваги осіб, засуджених за вчинення даного злочину (від 18 % у 1990 р. до 23 % у 1997 р.).

При цьому частка осіб, засуджених за частиною першою ст. 81 КК (таємне викрадення державного або колективного майна без обтяжуючих обставин), зросла на 10 % (з 15,7 % у 1990 р. до 26,2 % у 1997 р.). Відбулося і зростання питокої ваги осіб, засуджених за частиною першою статті 140 КК – таємне викрадення індивідуального майна громадян без обтяжуючих обставин (з 8,8 % у 1990 р. до 11 % у 1997 р.). Ці зміни проходили на фоні зменшення питокої ваги інших категорій осіб, засуджених за другими – четвертими частинами даних статей, що містять кваліфікуючі ознаки цих складів злочинів і є обтяжуючими.

Такий же процес характерний і для категорії злочинців, засуджених за частиною першою ст. 206 КК (хуліганство без обтяжуючих обставин). Питома вага осіб, засуджених за цією частиною, зросла ще більш різко: з 14,3 % у 1990 р. до 49,2 % у 1997 р. У 1995 і 1996 рр. вона була ще більшою – відповідно 52,5 і 51,6 %.

Якщо ж порівняти загальну чисельність осіб, засуджених за злочини, що становлять максимально велику групу, то слідом за злочинцями, покараними за таємне викрадення державного, колективного та індивідуального майна громадян (крадіжки), в загальній кількості всіх засуджених на третьому місці стоїть група осіб, засуджених за хуліганство, а далі – засуджених за незаконні вироблення, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів або психотропних речовин без мети збуту – ст. 229⁶ КК (в 1997 р. їх частка стано-

вила 7,8 % від усіх засуджених) і за ухилення від сплати аліментів на утримання дітей – ст. 114 КК (4,5 % у 1997 р.).

Переважну більшість серед засуджених за ст. 229⁶ КК осіб становлять злочинці, засуджені за вчинення даного злочину без обтяжуючих обставин – за частиною першою – 59,2 % у 1997 р. Кількість засуджених за ст. 114 КК зросла з 2,9 % у 1990 р. до 4,5 % у 1997 р.

Питома вага інших груп засуджених, порівняно з наведеними вище, є меншою. І при цьому їх частка продовжує зменшуватись. Так, питома вага наступної після когорти засуджених за ухилення від сплати аліментів на утримання дітей групи злочинців – групи засуджених за відкрите викрадення індивідуального майна громадян (грабіж – ст. 141 КК) має тенденцію до зменшення: з 4,6 % у 1990 р. до 3,6 % у 1996 р. (і 3,8 % у 1997 р.). Відносно всієї когорти осіб, засуджених за злочини проти індивідуальної власності, питома вага даної категорії засуджених зменшилась з 17,8 % у 1990 р. до 12,7 % у 1997 р.

Така ж тенденція характерна і для групи засуджених за порушення правил безпеки руху та експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами – ст. 215 КК (їх питома вага зменшилась з 8,5 % у 1990 р. до 2,3 % у 1997 р.).

Усі наведені вище приклади свідчать про наявність тенденцій щодо перерозподілу питомої ваги окремих груп засуджених у загальному масиві судимостей у бік збільшення частки осіб, засуджених за злочини, що не становлять великої суспільної небезпеки і одночасно не потребують великих зусиль на проведення їх розслідування з боку правоохоронних органів. Навряд чи можна пояснити ці явища аналогічними змінами в стані та динаміці змін як зареєстрованих злочинів, так і тих, що залишились невиявленими.

Можна припустити, що такий процес пояснюється недостатньою ефективністю діяльності правоохоронної системи по виявленню і розслідуванню перш за все тяжких злочинів, по притягненню до кримінальної відповідальності і покарання злочинців, які вчиняють злочини при обтяжуючих обставинах. Прикладом цього є і значне зростання числа осіб, притягнених до кримінальної відповідальності і засуджених за ухилення від сплати аліментів на утримання дітей (ст. 114 КК), і за незаконні вироблення,

виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів або психотропних речовин без мети збуту – ст. 229⁶ КК. Як перший злочин, так і другий з наведених не становлять великої суспільної небезпеки; обидва вони є очевидними, практично не потребують значних затрат часу та підготовки для проведення дізнання чи попереднього розслідування, не пов'язані з необхідністю організації оперативних міроприємств і складних процесуальних дій. Розслідування кримінальних справ щодо цих складів злочинів не вимагає ні професійного досвіду, ні спеціальної висококваліфікованої підготовки.

Ці явища не в останню чергу пов'язані з ослабленням професійного ядра таких провідних служб та підрозділів у розслідуванні злочинів і викритті злочинців, як кримінальний розшук, дізнання та слідство. У досліджуваний період кадрові зміни, що відбувались у цих підрозділах, носили в певній мірі негативний характер. У них значно зменшилась питома вага найбільш досвідчених, кваліфікованих співробітників, які мали необхідний професійний рівень для виявлення і розслідування тяжких злочинів і притягнення до відповідальності найбільш небезпечних злочинців.

Надзвичайно високими в досліджуваний період є темпи приросту числа осіб, засуджених за розкрадання державного або колективного майна в особливо великих розмірах (ст. 86¹ КК). Приріст числа засуджених за даний злочин у 1997 р. порівняно з 1990 р. був максимально високим порівняно зі всіма іншими групами засуджених. Питома вага даної категорії засуджених у групі осіб, засуджених за розкрадання державного або колективного майна, збільшилась з 1,3 % у 1990 р. до 21,9 % у 1996 р. У 1997 р. ця частка зменшилась до 10,1 %, що також є високим показником для даного складу злочину.

Такі темпи приросту не характерні більше ні для якої іншої категорії засуджених. Випередження порівняно з темпами збільшення інших часток засуджених є двох-, трьохкратним. Такі зміни не мають під собою ґрунту, якщо виходити з характеристики криміногенної ситуації на сучасному етапі. Єдиним поясненням цього явища може бути те, що недосконалість законодавчої бази, негнучкість правозастосовчої практики в умовах періоду нестабільності державної валюти привели до необґрунтованого звинува-

чення значної кількості осіб у розкраданні державного і колективного майна в особливо великих розмірах.

Усі розглянуті вище процеси свідчать про необхідність кардинальних змін у практиці діяльності правоохоронних органів по виявленню та розслідуванню злочинів, по викриттю злочинців і притягненню їх до кримінальної відповідальності. Докорінних змін вимагає і судова система держави, яка не спроможна на сучасному етапі забезпечити в повному об'ємі реалізацію принципів кримінальної відповідальності та покарання.

Соціальне відчуження та відчуженість, як складові передумови криміногенної поведінки неповнолітніх

Проблема соціального відчуження не є новою для світової думки, але тільки в останній час привернула до себе увагу вітчизняних кримінологів. Проте розробка даної проблематики в теоретичному аспекті велась і ведеться недостатньо інтенсивно і масштабно, прикладні наукові дослідження майже не проводяться, не спостерігається до неї і належного інтересу з боку науковців, про що свідчить вкрай обмежена кількість публікацій.

У більшій частці наявних наукових праць розглянуто проблему відчуження в системі економічних категорій і з позицій класового (марксистського) підходу¹. В цьому контексті І.Н. Гавриленко розглядає питання відчуження особи засобами освіти і виховання в капіталістичному суспільстві². В.В. Костін приходить до висновку про наявність елементів відчуження в умовах розвитку соціалізму³. Досліджуючи форми прояву соціального відчуження та його криміногенні наслідки Ю. Крупка дає визначення цьому поняттю, під яким розуміє “соціальний процес, для якого є характерним перетворення людської діяльності та її результатів на самостійну силу, яка панує над людиною і є ворожою їй”⁴. Проте, як зазначав О.С. Богомолов, ні у проблематиці історичного матеріалізму (де центральною та первісною виступає категорія практики у формі процесу виробництва), ні у політичній економіці капіталізму (де в якості вихідного поняття виступає ціла система категорій, що розгортається від товару до вартості і додаткової вартості) поняття *відчуження* не є відправним⁵.

Окремі аспекти проблематики відчуження вивчались у рамках кримінологічної науки. Так, досліджуючи детермінанти агресивної злочинності молоді, В. Туляков у їх системі виділяє політичне, етнічне, територіальне і соціальне відчуження⁶. Наявність зв'язку психологічного відчуження особи з криміногенною поведінкою з'ясував Ю.М. Антонян⁷.

Бакаєв Олег Володимирович — старший науковий співробітник НДІ НАВСУ.

Цікаву концепцію “закону годинника” висунув О.М. Костенко, згідно з якою “механізм будь-якого руху в межах нашого всесвіту, в тому числі поведінці людини, є взаємопов’язана дія двох факторів: детермінатора і регулятора руху. Наприклад, у механізмі годинника ці функції виконують пружини і маятник. Образно кажучи, кожна людина має в собі “годинник”, пружина якого (воля) детермінує її поведінку, а маятник (свідомість) – регулює”⁸. Грунтуючись на такому підході в поєднанні з аналізом економічної категорії власності, останню автор підносить в абсолют, визначаючи, що “етична і кримінологічна роль власності і ринку може бути визначена так: вони характеризуються тим, що відчуження від них призводить до того, що воля і свідомість не впорядковуються адекватно суспільному світогляду і тому перебувають у стані свавілля та ілюзій, детермінуючи й регулюючи аморальну поведінку, в тому числі і злочинну”⁹. Зміст висловлених автором думок призводить до висновку про неперспективність дослідження проблеми відчуження з позицій кримінології. Однак, якщо висновки, до яких приходить автор, у цілому не викликають якихось особливих заперечень, то згадувана концепція щодо “закону годинника” дещо сумнівна з декількох позицій. По-перше, поєднання, уособлення людина-годинник нагадує твір французького вченого Ламетрі “Людина-машина”¹⁰ з відповідним “механістичним” поглядом на людину. По-друге, акцентуація думки автора на економічних категоріях, як визначних чинниках впливу на криміногенну поведінку особи не завжди може бути застосовано у відношенні до неповнолітніх.

Таким чином, проблема, що розглядається, відзначається певною новизною і в запропонованому тут аспекті вивчення не розроблялась. Не торкаючись усіх різноманітних задач, що виникають у зв’язку з цим, *основну увагу зосередимо на проблемі соціального відчуження неповнолітніх та його криміногенних наслідках.*

Складність вирішення зазначеної проблеми передбачає первісно звернутись до тлумачення самого поняття *відчуження*.

У трактуванні В. Даля одне з визначень поняття *відчужувати* означає “робити чужим” і одночасно “віддаляти, відстороняти”¹¹. Словник російської мови, складений С.І. Ожеговим, міс-

тить таке тлумачення поняття *відчуження*: припинення близьких відносин між ким-небудь, віддалення, а поняття *відчуженість* визначається як “стан відчуження”¹². У свою чергу, у словнику В. Даля приведено і тлумачення поняття *відчуждений*, яке означає: відчужений, полишений усіма своїми¹³. А відчужений, за С.І. Ожеговим, визначається як особа, яка зазнала відчуження, відчуває відчуження¹⁴. У такому контексті ми і будемо розглядати визначення поняття *відчуження* та його похідних.

Таким чином, соціальне відчуження в рамках питання, що розглядається, визначимо як соціальний процес об’єктивної дійсності, при якому відбувається або активна протидія з боку соціального оточення, або обмеження доступності природних, фізичних і духовних потреб людини до певних суспільно бажаних чи необхідних сфер життєдіяльності. Іншими словами, індивід ставиться в умови, при яких він не в змозі реалізувати свій наявний природний чи духовний соціальний потенціал.

У силу різноманітних обставин, таке обмеження може бути як закономірним чи необхідним, так і штучним або випадковим, залежним від різноманітних суб’єктивних чи об’єктивних чинників. Останні виділені дві обставини можуть створювати атмосферу неприйняття суспільством, соціальними групами, колективами громадян індивідуума до свого середовища, сфери діяльності чи духовного спілкування, розвитку тощо, спонукаючи (вільно чи невольно) його шукати інші можливості задоволення своїх соціальних потреб, не рідко породжуючи тим самим протистояння, що переростає в обопільне, та яке може проявлятися у формі соціально-небажаних або вкрай нетолерантних відносин. Невід’ємною складовою причинно-наслідкового комплексу формування протиправної поведінки у даному випадку і буде виступати соціальне відчуження.

Вивчення форм вияву останнього в різних сферах практичної та духовної діяльності людини дозволить не тільки прогнозувати кримінологічні наслідки такого впливу, але і виявити зв’язки, механізм та ступінь впливу соціального відчуження на формування протиправної (злочинної) поведінки та психологічної готовності до антисуспільних вчинків.

При такому підході простежується перехід проблеми соціального відчуження від суто філософської проблематики та абст-

рагованих категорій у площину гуманітарних проблем людини, суспільства в сферу конкретно-прикладних і в тому числі кримінологічних досліджень.

Грунтуючись на викладеному, можна дати тлумачення поняттю *відчуженість* як реакції особи свідомої чи вимушеної, у тому чи іншому вияві, що визначається неприйняттям або протистоянням існуючим суспільним відносинам у широкому розумінні слова, а в деяких випадках своїм протиставленням на неадекватне до себе ставлення з боку соціальної групи.

У контексті проблематики, що розглядається, важливим здається, хоча б у найбільш загальному вигляді, висвітлення питання про зовнішній вияв соціального відчуження в різних сферах життєдіяльності неповнолітніх, насамперед у сімейно-побутовому та навчально-виховному оточенні. в умовах трудової діяльності та в сфері дозвілля, а також його вплив на оточуюче середовище і даний контингент осіб, сприяння криміногенним проявам.

У сімейно-побутовому середовищі характерні форми відчуження неповнолітніх можуть виявлятися при таких обставинах:

а) нейтрально-байдужому відношенні батьків до виконання своїх обов'язків до дитини – байдужість, відсутність почуття особистої відповідальності за її виховання, відсутність контролю за її поведінкою, небажання та неспроможність займатись вихованням, відсутність уваги та зацікавленості до навчання, безпосереднього оточення дитини, до її бажань, потреб, при одночасному мовчазному потуранні чи уседозволеності вчинків тощо;

б) наявності неблагополучних обставин у сім'ї – зловживання спиртними напоями батьків, їх аморальна поведінка, немедичне вживання наркотиків, скандали, нетерпиме відношення батьків чи інших родичів один до одного, психологічна напруга, що, як правило, супроводжується в зв'язку з розлученням;

в) протиправних, агресивно-неприязних формах поведінки батьків чи інших родичів – побиття, бійки, прилучення неповнолітніх до протиправних дій чи аморальних вчинків, вигнання з дому тощо. Вивчення близько двох тисяч матеріалів про сімейно-побутові конфлікти, по яким було відмовлено в порушенні кримінальної справи, засвідчило, що у 30 % випадків скандали та бійки між батьками супроводжувались застосуванням фізичного

насилюства до дітей, переважна кількість яких була малолітніми¹⁵. До того ж щорічно органами міліції розшукуються близько 20 тисяч батьків, які ухиляються від обов'язків по вихованню та утриманню дітей, що також сідчить про негативне ставлення до них.

Реакція з боку неповнолітніх на таке ставлення вирізняється різноманітністю проявів і непередбачуваністю поведінки. Одні займають позицію байдужих спостерігачів, несвідомо успадковуючи форму поведінки батьків, інші йдуть із дому, уникаючи можливості бути спостерігачами родинного неблагополуччя. Окремі займають сторону однієї з конфліктуючих сторін тощо. З часом зазначені та інші прояви відношення до батьків поступово породжують спочатку несприйняття крайніх позицій батьків, а згодом і поступове виникнення прогресуючої відчуженості неповнолітніх від сімейно-побутового оточення.

У навчально-виховних закладах відчуження породжується палітрою різноманітних форм неприйняття підлітків в учбовому колективі, основу яких почасти складають психологічні чинники. Останні можуть мати вияв в особливостях поведінки самих підлітків, їх характеру, темпераменту, вадах, схильностей, звичок, що не вписуються у традиційно встановлені рамки навчальних вимог, інтелектуальних здібностей, фізичному розвитку тощо. Відчуженню може сприяти неповага, нехтування або приниження особливості учня, його гідності з боку вчителів, вихователів. За вибірковими даними соціологічних опитувань тільки незначний відсоток старшокласників відвідують школу із задоволенням.

До об'єктивних обставин, що сприяють відчуженню неповнолітніх від навчального процесу, відносяться такі засоби, як примусовий відсів дітей, їх переведення в інші навчальні заклади, часто у вечірні школи під різними приводами. Останнім часом відчуженню учнів багато в чому сприяють страйки вчителів, скорочені строки навчання, невинуватана інтенсивність проведення занять та завищена завантаженість, викликані двома цими обставинами.

Безконтрольність, у поєднанні з неспроможністю вчителів (а подекуди і відсутністю зацікавленості) вплинути на відхиляючу поведінку неповнолітніх призводить до безпрецедентного кроку з боку деяких адміністрацій навчальних закладів, на вимо-

гу яких для забезпечення порядку на території закладу вводиться чергування співробітників міліції.

Залишення на другий рік, неуспішність, пропуски занять й інші негативні реалії для неповнолітніх – це вже похідні обставин, що склалися, їх наслідки, а ніяк не причини протиправної поведінки учнів, як було прийнято вважати раніше.

І як результат, спостерігається активний сумісний процес відчуження і відчуженості неповнолітніх від духовних цінностей, десятки і сотні яких позбавляються можливості отримати повноцінну освіту і належне виховання.

Не більш сприятлива картина спостерігається і у виробничій сфері. Майже 20 % неповнолітніх в Україні ніде не навчаються і не працюють. Кожний третій випускник школи безробітний¹⁶. За результатами проведеного нами дослідження державні центри і служби зайнятості мають можливість працевлаштувати лише від 10 до 35 % випускників навчальних закладів.

Певну роль у відчуженні неповнолітніх від суспільно-корисної праці відіграють численні порушення норм трудового законодавства. Так, у порушення вимог трудового права адміністраціями підприємств і установ при прийомі неповнолітніх на роботу встановлюється іспитовий термін; без письмової згоди батьків та медичного огляду на предмет профпридатності на роботу приймаються 12–14-річні підлітки. Адміністрації підприємств нерідко не додержують вимог, установлених законом відносно скороченого робочого тижня або дня для неповнолітніх, не надають їм відпустки в літній період. Мають місце випадки використання праці неповнолітніх на шкідливих ділянках виробництва, з важкими умовами праці. Низька і нерегулярна виплата заробітної плати посилює їх негативне відношення до праці.

Як результат, такі порушення трудового законодавства призводять до незадоволення умовами праці, не сприяють відповідному відношенню до роботи та спонукають неповнолітніх до скорішого звільнення. До того ж, наочний приклад батьків, які працюють і не в змозі забезпечити бодай мінімальні потреби сім'ї, також викликають у підлітків потребу пошуку інших більш перспективних з їх точки зору засобів існування.

Таким чином, державна система трудової зайнятості немоби “виштовхує” неповнолітніх із цієї сфери, нічого не пропонуючи взамін.

Кожен у рік обмежується можливістю задоволення потреб неповнолітніх у рекреаційній сфері.

Хоча прийнятими державою заходами процес згортання мережі дитячих і підліткових культурно-виховних та спортивних закладів призупинений, однак їх кількість не відтворена у належному масштабі і вкрай обмежена для забезпечення потреб неповнолітніх у повному обсязі. Відсутність належного фінансування призвело до перепрофілювання багатьох з них або передачі приміщень в оренду комерційним структурам. Як відмічав Президент України Л. Кучма в своєму виступі на Всеукраїнській нараді з питань дитинства, тільки за три роки кількість дитячих об'єднань скоротилась майже на три тисячі. Порівняно з 1990 р. число дитячих таборів та дітей, які в них оздоровлюються, зменшилось втричі¹⁷. Сьогодні процес відновлення роботи цих закладів відбувається вельми повільними темпами. Крім цього, значно скоротилось число підліткових клубів за місцем проживання, різко скорочені штати педагогів-вихователів, інструкторів фізкультури при ЖЕК, що, в свою чергу, призвело до скорочення числа підлітків, які охоплені організованими формами дозвілля. До того ж, відвідування численних культурно-розважальних закладів та спортивних секцій для багатьох підлітків стало недоступним у зв'язку з високою платою за них. Не вирішують проблему культурного дозвілля неповнолітніх і разові масові міроприємства. Обмежений доступ до закладів дозвілля, з одного боку, і вкрай низький їх потенціал у задоволенні потреб неповнолітніх, з іншого, породжують у останніх зворотну реакцію відчуженості.

Отже, процес соціального відчуження спостерігається у всіх сферах життєдіяльності неповнолітніх, а негативні наслідки, що його супроводжують, породжують зворотну реакцію відчуженості з боку неповнолітніх.

¹ Див.: Манов Б. Социальное отчуждение и социализм. Научный коммунизм. - 1989. - № 10. - С. 22-31; Философские науки. - 1984. - № 6. - С. 132-134.

² Див.: Гавриленко И.Н. Отчуждение личности при капитализме средствами образования и воспитания. - К., Одесса: Вища шк., 1986. - 180 с.

³ Див.: *Костин А.В.* Отчуждение личное и реальное // Социологические исследования. – 1988. – № 2. – С. 6–12.

⁴ *Кружка Ю.* Криміногенні наслідки соціального відчуження особи // Право України. – 1992. – № 3. – С. 24–26.

⁵ Див.: *Богомолов А.С.* Предисловие к кн. А. Курелла "Свое и чужое". - М.: Прогресс, 1970. – С. 17.

⁶ Див.: *Туляков В.* Кримінологічні аспекти агресивної злочинності молоді //Радянське право. – 1989. – № 12. – С. 31–32.

⁷ Див.: *Антонян Ю.М.* Психологическое отчуждение и преступное поведение. – Ереван : Айастан, 1987. – 202 с.

⁸ *Костенко О.М.* Ще одна гіпотеза про механізм насильницьких злочинів //Радянське право. – 1990. – № 9. – С. 77; Принцип отражения в криминологии (системные исследования психологического механизма криминального поведения). – К.: Наук. думка, 1986. – 124 с.

⁹ *Костенко О.* Вказана праця //Радянське право. – 1990. – № 9. – С. 78–79.

¹⁰ Див.: *Ламетри.* Соч. Человек-машина. – М.: Мысль, 1983. – С. 169–226.

¹¹ Див.: *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка. Т. 2. – М., 1956. – С. 767.

¹² Див.: *Ожегов С.И.* Словарь русского языка. — Изд. 4-е. — М.: ГИС, 1960. – С. 474.

¹³ Див.: *Даль В.* Вказана праця.

¹⁴ Див.: *Ожегов С.И.* Вказана праця.

¹⁵ Див.: *Бакаєв О.В., Біленчук П.Д.* Деякі концептуальні проблеми молодіжної політики в Україні // Розбудова держави. – 1996. – № 1. – С. 14.

¹⁶ Див.: *Голос України.* – 1996. – 30 трав.

¹⁷ Див.: *Урядовий кур'єр.* – 1996. – 1 черв.

Сімейне неблагополуччя як фактор злочинності неповнолітніх

Кризові явища суспільного життя в період становлення державності України багато в чому обумовлені постійною зміною і нестабільністю в політичній, економічній, соціальній, правовій та інших сферах. Населення зіштовхнулося з раніше невідомими в житті суспільства процесами і явищами безробіття, економічним спадом, зниженням життєвого рівня тощо. Однією з найбільш незахищених від соціальних потрясінь і уразливих при дії криміногенних факторів категорій опинились неповнолітні¹. Зростання злочинності, і особливо серед неповнолітніх, – один із найбільш виразних симптомів соціального нездоров'я суспільства.

Стан злочинності серед неповнолітніх характеризують такі показники. У 1994 р. неповнолітніми скоєно 28 112 злочинів, що на 10,8 % більше, ніж за попередній рік, у злочинну діяльність було втягнуто 32 680 осіб. У 1995 р. кількість неповнолітніх осіб, які скоїли злочини, досягла 33 028 чол., що перевищує аналогічний показник 1994 р. на 5,9 %, а кількість злочинів, скоєних ними, досягла цифри 28 096. З 1996 р. спостерігається зменшення кількості неповнолітніх осіб, які якимось чином причетні до скоєння злочинів. У 1996 р. органами внутрішніх справ було зареєстровано 31 269 неповнолітніх злочинців, які скоїли 41 811 злочинів, у 1997 р. – відповідно 29 618 і 40 051, а у 1998 р. виявлено 28 267 неповнолітніх правопорушників, які скоїли 39 076 злочинів². Серед зареєстрованих злочинів, скоєних неповнолітніми у 1998 р., найбільшу частину складають такі: умисне вбивство – 251, умисне тяжке тілесне ушкодження – 298, згвалтування – 193, крадіжка – 18 275 (що складає 46,77 % від загальної кількості злочинів).

Аналіз криміногенної ситуації серед неповнолітніх свідчить про те, що у деяких регіонах держави вона продовжує залишатися складною. За даними МВС України зростання злочиннос-

Мироненко Валентина Петрівна — науковий співробітник, старший лейтенант міліції.

ті зареєстровано у семи областях, Республіці Крим та на території чотирьох транспортних магістралей. Найбільше зростання злочинності неповнолітніх спостерігається в Криму, Черкаській, Кіровоградській, Чернігівській, Миколаївській, Чернівецькій, Рівненській, Житомирській областях та на території Південної, Придніпровської, Південно-Західної та Одеської залізниць. У числі неповнолітніх злочинців 7,2 тис. учні загальноосвітніх шкіл та 4,2 тис. учні профтехучилищ.

За даними начальника кримінальної міліції у справах неповнолітніх В. Жолобчука, до кримінальної відповідальності у 1997 р. лише у м. Києві було притягнуто 1282 підлітки³. Того ж, 1997 р., у виховно-трудовій колонії України направлено близько 5 тис. неповнолітніх, судами засуджено 18 363 неповнолітніх, серед яких 1339 дівчат⁴.

Зазначена ситуація обумовлена відповідними негативними чинниками, які відображають сучасні соціально-економічні процеси. Серед них, в першу чергу, необхідно виділити такі, що пов'язані з падінням життєвого рівня і соціальної активності основної частини населення, соціально-психологічними перевантаженнями і моральною деградацією чималої його частини, зниженням дисципліни і правислухняності майже в усіх сферах суспільних відносин тощо. Це не могло не позначитись негативно на вихованні дітей, власне їх поведженні і, головне – мотивації поведінки в сучасних умовах (гіпертрофовані корисливі інтереси стають на перше місце в житті підлітків, а задоволення їх, як правило, орієнтовано на нетрудові засоби)⁵.

Як відзначав, А.Й.Міллер, неповнолітній злочинець не стає як таким раптово, в момент скоєння злочину⁶. Як правило, анти-соціальні властивості його особистості формуються поступово і задовго до скоєння кримінально караного діяння, яке дає підстави для якісно нової соціально-правової оцінки особи неповнолітнього як особи злочинця.

Дійсні мотиви поведінки неповнолітніх правопорушників залежать від наявності різних обставин, що створюють атмосферу, в якій ця особистість сформувалась. Безумовно, наявність позитивних компонентів навколишнього оточення не буде сприяти появі деградованої особистості, і навпаки, негативна атмосфера згубно впливатиме на свідомість неповнолітнього.

Серед мотивів, що спонукають неповнолітніх до протиправних діянь, необхідно виділити також такі, як можливість отримання легкого прибутку, низький рівень доходів у сім'ї, неможливість законно заробити гроші, безкарність правопорушень та правова неосвіченість.

Вченими доведено, що на формування особистості неповнолітніх, які у визначеній ситуації здатні скоїти правопорушення, безпосередньо можуть впливати такі обставини:

- недоліки сімейного виховання (бездоглядність малолітніх і неповнолітніх);
- негативний вплив сім'ї;
- несприятливий вплив найближчого побутового оточення;
- зв'язки і контакти за місцем проживання, навчання або роботи;
- недоліки шкільного виховання, дефекти в організації побуту і дозвілля;
- незадовільні житлові умови;
- недоліки в роботі органів внутрішніх справ по попередженню правопорушень неповнолітніх;
- підбурювання з боку дорослих (як правило, осіб, раніше судимих);
- негативний вплив книжок і кінофільмів, що пропагують розпусту і насильство тощо⁷.

Серед усіх названих обставин необхідно виділити таку, як негативний вплив сім'ї, оскільки саме недоліки сімейного виховання, як зазначав В.П. Шахматов знаходяться в безпосередньому зв'язку з динамікою правопорушень підлітків⁸.

Аналіз інтересів молодих правопорушників показав їх деяку специфічність, що пояснюється не стільки залежністю від віку, скільки від умов виховання в неблагополучній сім'ї. Саме тут починається викривлення інтересів, тобто процес ранньої де-соціалізації особистості, що переростає з віком в поведінку зі стійкими антисуспільними поглядами. У 30 – 40 % випадків правопорушень, скоєних неповнолітніми, встановлено наявність прямого негативного впливу протиправної поведінки з боку батьків (зловживання алкоголем, грубість і жорстокість, дармоїдство, аморальний спосіб життя)⁹.

Як показують дослідження неблагополучних сімей неповнолітніх, у багатьох із них мають місце сімейні розлади, пияцтво, бійки, сварки. Все це не тільки ускладнює виховання в подібних сім'ях, але і послаблює, а то і повністю нейтралізує позитивний вплив школи, трудових колективів. Кінцевим же результатом нерідко є становлення неповнолітнього на хибний життєвий шлях.

Отже, вся атмосфера в сім'ї, невисока моральність, обмежені інтереси, її неповний склад (розлучення або смерть одного з батьків), низький рівень освіченості батьків створюють так званий "ефект запізнення" у формуванні особистості, що безпосередньо впливає на формування соціально-психологічних особливостей майбутнього правопорушника, його погляди, ціннісні орієнтації та мотиви поведінки.

Поняття "сімейне неблагополуччя" – збиральне. Воно охоплює різні негативні характеристики сім'ї, дефекти не тільки її структурного, кількісного і статеві-вікового складу, але й стан внутрішньосімейних стосунків, взаємин між членами сім'ї із зовнішніми соціальними інститутами (школою, училищем, виробництвом).

Серед факторів, які визначають неблагополуччя сім'ї, виділяють розпад сімейних зв'язків і відносин, що виражається в структурній неповноцінності неблагополучної сім'ї або в порушенні функціонування міжособистісних відносин подружжя:

63 % неблагополучних сімей не мають у своєму складі батька;
2,5 % – матері або обох батьків.

94 % – відсутній належний контакт між членами сім'ї;

91 % – батьки, які перебувають у фактичному шлюбі з матір'ю, не беруть участь у веденні домашнього господарства;

95 % – батьки не беруть участі у вихованні дітей, які проживають з ними¹⁰.

До структурно-неповноцінних слід віднести і ті формально структурно-неповноцінні сім'ї, батьки яких тривалий час не живуть із сім'єю, не надають їй матеріальної та іншої допомоги:

В юридичній літературі існують різні класифікації неблагополучних сімей. Згідно однієї з них існують сім'ї, які:

а) не можуть, але бажали б займатися вихованням дітей (як правило, це одинокі матері, постійно зайняті проблемами матеріального порядку – основну увагу вони змушені приділяти роботі,

а не дитині); б) можуть, але не бажають займатися своїми дітьми (частіше це – інтелігентні сім'ї, в яких батьки стурбовані лише особистими інтересами і проблемами. Діти в таких сім'ях стають зайвими і заважають батькам жити для себе); в) не можуть і не бажають займатися вихованням дітей. Як правило, це сім'ї алко-голіків¹¹.

Крім того, деякими вченими, за ознаками сімейного виховання, виділено три групи сімей з такими виховними позиціями:

- активною (відповідальне ставлення до своїх батьківських обов'язків, задовільна орієнтація в цілях і методах виховання, реагування на події у житті дитини, її успіхи у навчанні, наявність друзів тощо);

- пасивною (відсутність інтересу до занять дітей, їхніх друзів, надання повної свободи у виборі форм поведінки тощо);

- негативною (нездорова обстановка в сім'ї, що супроводжується сварками, бійками, пияцтвом і грубістю дорослих, неповагою до суспільства і один до одного, повним ігноруванням вимог школи і навіть конфліктністю у відносинах з нею, проявами жорстокості до дітей та інших членів сім'ї, прищепленням негативних поглядів і звичок, і нарешті, присутністю у сім'ї злочинців та осіб з явно вираженою антигромадською поведінкою)¹².

Наявність різних класифікацій сімейної неблагополучності зумовлює такий факт, що в юридичній літературі відсутнє єдине визначення поняття *неблагополучної сім'ї*.

Так, на думку В.Л. Єрмакова під неблагополучною сім'єю слід розуміти таку сім'ю неповнолітнього, в якій спостерігається ситуація неузгодженості сімейного виховання з метою і завданнями суспільства в області виховання підростаючого покоління, що в кінцевому результаті призводить окремих дітей до скоєння злочинів¹³.

М.І. Ветров до неблагополучних сімей відносить такі сім'ї, які зовнішньо негативною поведінкою не виділяються, однак через невміння або просто небажання батьків займатися вихованням дітей останні скоюють антисуспільні вчинки¹⁴.

Сьогодні питанням неблагополучності сім'ї в юридичній літературі приділяється дуже велика увага.

Вченими в області сучасної педагогіки і психології виділені такі чотири види неблагополучних сімей:

– конфліктна сім'я, в якій по психологічним причинам особисті взаємини між подружжям будуються не по лінії контакту, а в напрямку поглиблення і розвитку конфліктної взаємодії;

– аморальна сім'я, в якій уже не тільки особисті взаємини, але і весь спосіб життя зумовлює неузгодженість з елементарними нормами взаємовідносин, що сприймаються більшістю громадян (учасників шлюбно-сімейних відносин) – це сім'я, в яких поведінка подружжя виливається в такі форми, які виходять за рамки сім'ї і стають об'єктом громадського осуду);

– педагогічно неспроможна сім'я, в якій при наявності нормальних взаємовідносин між подружжям неправильно формуються взаємини з дітьми, використовуються такі способи впливу на них, котрі суперечать природному процесу розвитку особистості дитини;

– асоціальна сім'я – її особливістю є негативна, антисуспільна направленість, що виражається в передачі дітям такого ставлення до суспільних цінностей, норм і вимог, які в певній мірі негативно сприяють розвитку дитини¹⁵.

Під впливом сім'ї відбувається створення таких світогляду, уявлень, ідеалів, смаку, традицій і установок, які не відповідають загальноприйнятим у нашому суспільстві. Тому деякими вченими виділена також ще одна група сім'ї – проблемна сім'я, тобто сім'я з антипедагогічними методами виховання дітей, що сприяє спотвореному формуванню особистості неповнолітнього правопорушника, при відсутності ознак, які характеризують неблагополучну сім'ю¹⁶.

Виділення проблемної сім'ї в окрему категорію, на нашу думку, є правильним, тому що їй притаманні власні особливості. По-перше, для проблемної сім'ї характерний локальний конфлікт (тоді як у неблагополучній – загальний), який вирішується в процесі соціальної взаємодії і педагогічно спрямованого виховання. По-друге, ця сім'я відрізняється латентним характером (у неблагополучних сім'ях такий характер очевидний), який виявляється найчастіше вже після скоєння підлітком якого-небудь правопорушення. Спільними ж компонентами, що присутні у проблемній сім'ї поряд з іншими неблагополучними сім'ями, виступають структурна неповноцінність, більш низький загальноосвітній

і культурний рівень, спотвореність деяких інтересів, деякі відхилення від моральних принципів тощо.

Безконтрольність з боку сім'ї, випадення із-під впливу навчального або трудового колективу закріплюють у підлітка почуття безвідповідальності і уседозволеності.

Становище ще більше погіршується через приєднання такого підлітка до неформальної антигромадської групи, члени якої показують приклади протиправної і навіть злочинної поведінки. Скоюючи правопорушення, неповнолітній уже не засуджує себе за це, не відчуває почуття сорому або докори совісті. Вживання алкоголю перетворюється в норму, обумовлюючи подальшу деградацію особистості.

Безкарність перших правопорушень розвиває звичку ігнорувати вимоги закону, не рахуватися з думкою оточуючих. Одноразові вчинки переростають у стійку протиправну поведінку, яка уже детермінується не стільки зовнішніми факторами, скільки особистісними властивостями неповнолітнього. Тепер при скоєнні правопорушення він не тільки використовує підходящу ситуацію, але й частіше створює її сам, залучаючи при цьому в антигромадську діяльність інших морально нестійких підлітків.

З огляду на вищевикладене можна з усією впевненістю стверджувати, що негативний вплив сім'ї, недоліки сімейного виховання, недбале ставлення батьків до своїх обов'язків, сприяють формуванню у дітей антигромадської поведінки, призводять до скоєння протиправних вчинків, а іноді і злочинів.

Видатний педагог В. Сухомлинський говорив, що важка дитина – це дитя пороків батьків, зла сімейного життя, це квітка, що розквітає в атмосфері безсердечності, неправди, обману, бездіяльності, зневаги до людей, нехтування своїми громадянськими обов'язками¹⁷.

Діти – це дзеркало сім'ї і в них, не дивлячись на індивідуальні особливості, відображається той характер, який сім'я створила.

Недоліки сімейного виховання можуть розглядатися як умови, що сприяють формуванню суспільно небезпечної особи. В окремих випадках сімейні обставини виступають як конкретна причина того чи іншого правопорушення, скоєного неповнолітнім. І важко не погодитись з тим, що причини та умови злочинності неповнолітніх пов'язані, насамперед, з несприятливими

умовами життя і виховання, послабленням соціального контролю за поведінкою неповнолітніх, несвоєчасним реагуванням на криміногенні ситуації (негативний вплив протиправної та аморальної поведінки в сім'ї, пияцтво, грубість, жорстокість)¹⁸.

Ось чому одним із найважливіших напрямів у діяльності органів внутрішніх справ є виявлення і оздоровлення обстановки в неблагополучних сім'ях, в яких батьки або особи, які їх замінюють, не приділяють належної уваги вихованню дітей, справляють на них негативний вплив своєю поведінкою, способом життя.

Законом України "Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи неповнолітніх", який був прийнятий 24 січня 1995 р., створена система державних органів, що включає кримінальну міліцію у справах неповнолітніх, служби у справах неповнолітніх, центри медико-соціальної реабілітації, притулки для неповнолітніх тощо. Зазначені органи покликані займатися життєво важливими проблемами дітей і підлітків, які потребують турботи і захисту з боку держави від дня свого народження і до повноліття.

Як відомо, виявлення та усунення причин, що сприяють скоєнню неповнолітніми правопорушень, покладено на відповідні підрозділи правоохоронних органів.

Зокрема, кримінальна міліція у справах неповнолітніх у своїй діяльності по захисту прав та інтересів дітей, а також по попередженню правопорушень серед них, повинна виконувати такі обов'язки:

- проводити роботу щодо запобігання правопорушенням неповнолітніх;

- виявляти, припиняти та розкривати злочини, вчинені неповнолітніми, вживати для цього оперативно-розшукових і профілактичних заходів, передбачених чинним законодавством;

- виявляти причини та умови, що сприяють вчиненню правопорушень, вживати в межах своєї компетенції заходи щодо їх усунення, брати участь у правовому вихованні неповнолітніх;

- розшукувати неповнолітніх, які залишили сім'ї, навчально-виховні заклади (бродяжать) та спеціальні установи для неповнолітніх;

– виявляти дорослих осіб, які втягують неповнолітніх у злочинну діяльність, проституцію, пияцтво, наркоманію та жебрацтво;

– виявляти осіб, які займаються виготовленням та розповсюдженням порнографічної продукції, видань, що пропагують насильство і жорстокість, сексуальну розпусту;

– викликати неповнолітніх, їхніх батьків (усиновителів) або опікунів (піклувальників), а також інших осіб у справах та інших матеріалах про правопорушення і у разі ухилення без поважних причин від явки за викликом – піддавати їх приводу;

– відвідувати неповнолітніх правопорушників за місцем їх проживання, навчання, роботи, проводити бесіди з ними, їхніми батьками (усиновителями) або опікунами (піклувальниками).

На наш погляд, основне, що необхідно для досягнення і виконання поставлених завдань – це цілеспрямована робота з конкретно неблагополучною сім'єю і дитиною, яка виховується в цій сім'ї.

Роботу з неблагополучними сім'ями можна розділити на декілька етапів.

Перший – виявлення неблагополучних сімей. Приводом такої уваги до сім'ї слугує перш за все бездоглядний спосіб життя неповнолітнього, скоєні ним правопорушення.

Розбираючись з неповнолітніми, співробітник служби у справах неповнолітніх цікавиться його батьками, відносинами в сім'ї. У необхідних випадках батьків викликають в органи внутрішніх справ, де детально вивчається обстановка в сім'ї. Мета бесіди полягає не тільки в тому, щоб з'ясувати причини несприятливого становища в сім'ї, але й у тому, щоб і батьки посилили виховний вплив на дітей, контролювали їх поведінку. Викликаним для бесіди батькам роз'яснюються обов'язки по правильному вихованню дітей і відповідальність за невиконання цих обов'язків. Тут провідна роль належить методу переконання. Однак "...переконання не може і не повинно зводитись до безкінечних умовлянь і потурань по відношенню до тих, хто ігнорує його. В таких випадках у процесі впливу на людей поступово проявляється примусовий елемент, а за тим на зміну може виступити і примус"¹⁹. Тому, на наш погляд, слід погодитись з Г.М. Мінковським, який пропонує, що попередження батьків про їх відпо-

відальність за невиконання обов'язків по вихованню дітей необхідно оформлювати шляхом відібрання підписки, а також зобов'язання особи, яка дає підписку, забезпечити належне виховання і поведінку дітей²⁰.

Для виявлення неблагополучних сімей співробітники служби у справах неповнолітніх повинні активно використовувати можливості всіх служб органів внутрішніх справ, відділів народної освіти, охорони здоров'я, громадських організацій, житлово-комунальних установ, батьківських комітетів шкіл, комісій у справах неповнолітніх і т.ін. Чим раніше такі сім'ї стануть спостерігати органи внутрішніх справ, тим успішніше та ефективніше можна проводити роботу з батьками і, таким чином, мати реальні можливості запобігти становленню дитини на шлях бездоглядності і правопорушень.

Другий етап – обстеження житлово-побутових умов, відвідування сімей. У роботі з неблагополучними сім'ями насамперед необхідно знати їх матеріально-побутові умови; взаємини між батьками, причини неблагополуччя в сім'ї. Для з'ясування цих причин практикується відвідування сімей для обстеження спільно з представниками громадськості.

Співробітники названої служби повинні враховувати, що недоліки сімейного виховання можуть бути результатом або небажання батьків виконувати свій обов'язок виховання, або невміння, неправильного розуміння обсягу своїх обов'язків перед дітьми, або ускладненості через об'єктивні причини забезпечити в повному обсязі виховний вплив на дітей і нагляд за ними. Наприклад, об'єктивна неможливість здійснювати належне виховання дітей в сім'ї може виникнути у зв'язку з матеріальними умовами, тяжкою хворобою батьків або тривалим відрядженням. Усі ці питання можуть бути з'ясовані тільки при відвідуванні сім'ї, детальному ознайомленні з її життям.

Третій етап – взяття неблагополучної сім'ї на облік, допомога в оздоровленні обстановки і вихованні дітей.

У системі профілактики сімейного неблагополуччя і попередження правопорушень неповнолітніх до цього часу залишається відкритим питання про відповідальність осіб, які перебувають у фактичних шлюбних відносинах з матерями неповнолітніх правопорушників. За отриманими даними, саме "сожителі"

суттєво поглиблюють неблагополучність сім'ї. Більш того, 42 % підлітків залучились в сім'ї до вживання спиртних напоїв, 29 % – до паління, лихослів'я – навчилися цьому у "вітчима", чоловіків (друзів матері), які тимчасово проживають у сім'ї і досить часто змінюють один одного²¹.

Разом з тим серед заходів профілактики сімейного неблагополуччя і попередження правопорушень неповнолітніх не виявлено жодного випадку притягнення цих осіб до адміністративної чи кримінальної відповідальності.

Своєчасне оздоровлення обстановки в сім'ї або невідкладне вилучення із неї дитини набувають особливого значення. Саме невідкладність реакції служб у справах неповнолітніх, школи на ненормальні умови життя дітей в сім'ї, на наявність шкідливих впливів у найближчому побутовому оточенні або завідома недостатність вживаних заходів – один із суттєвих недоліків роботи по ранньому попередженню правопорушень, що послаблює її ефективність. Тому вся робота служб у справах неповнолітніх з неблагополучними сім'ями повинна бути підпорядкована не тільки збиранню матеріалів, що характеризують обстановку в ній, але, головним чином, усуненню тих несприятливих обставин, що негативно впливають на життя і поведінку дітей.

З початку 1998 р. вживались організаційні та практичні заходи щодо реалізації доручення Президента України за результатами наради з питань виконання Національної програми "Діти України".

Спільними зусиллями МВС України, Міністерства у справах сім'ї та молоді, Міністерства освіти протягом 1997 – 1998 рр. організовано та проведено загальнодержавні оперативно-профілактичні операції "Канікули", "Підліток", "Літо", "Вокзал", "Діти вулиці", які були спрямовані на попередження правопорушень серед неповнолітніх, активізацію профілактичної та оперативно-розшукової роботи підрозділів кримінальної міліції у справах неповнолітніх та стабілізацію оперативної обстановки у підлітковому середовищі.

Крім того, МВС вживались заходи щодо активізації індивідуально-попереджувальної роботи серед найбільш криміногенної частини неповнолітніх правопорушників. Для цього співробітниками підрозділів кримінальної міліції у справах неповнолітніх, спільно

з службами у справах неповнолітніх місцевих держадміністрацій, здійснювався контроль за способом життя і поведінкою 49,8 тис. підлітків, які перебувають на обліку, із яких 28 тис. виявлено і поставлено на облік минулого року. За кожним навчальним закладом були закріплені співробітники органів внутрішніх справ, які здійснювали там правову пропаганду та профілактичну роботу.

Однак вживаних заходів виявляється недостатньо. Внаслідок багатьох причин у державі і суспільстві відсутнє належне розуміння тих негативних наслідків, до яких призведе нехтування проблем підростаючого покоління.

Коли наше суспільство зрозуміє це і зробить конкретні кроки в цьому напрямку, то і не будуть з'являтися на шпальтах газет висновки про те, що 20 тис. гвалтівників, вбивць, повій і крадіїв ми підготували уже сьогодні, що підростає покоління – це покоління бандитів, головорізів. (Татьяна Хлебникова. Маугли каменных джунглей столицы // Киевские ведомости. – 1998. – 13 мая).

Але все ж таки необхідно пам'ятати гіркий досвід минулого, коли в галузі виховання підростаючого покоління панував принцип здійснення батьківських прав в інтересах суспільства, втілення якого призвело до того, що всезагальна відповідальність за виховання неповнолітніх обернулася безвідповідальністю. Де-хто і до цього часу переконаний, що відповідальність за виховання дітей покладена лише на державу і школу. Звідси нехтування і байдуже ставлення батьків до виховання дітей в сім'ї, свідомо відмова від їхнього виховання.

Необхідно зрозуміти, що яких би заходів не вживала держава, суспільство – вони не зможуть виправити того, що вкладає батьками у свою дитину.

¹ Див.: Бакаєв О.В., Біленчук П.Д. Деякі аспекти молодіжної політики в Україні // Розбудова держави. – 1996. – № 1.

² Там же.

³ За статистичними даними МВС України.

⁴ Див.: Урядовий кур'єр. – № 192. – 1998 р. – 6 жовт.

⁵ Див.: Чепельська Т. За ґратами – неповнолітні... // Імнем Закону. – № 10. – 1998. – 6 бер.

⁶ Див.: Миллер А.И. Противоправное поведение несовершеннолетних: генезис и ранняя профилактика. – К., 1985. – С.113.

⁷ Див.: Пионтовский А.А. Курс советского уголовного права. – М.: Наука, 1970. – Т.2. – С. 247; Каневский Л.Л. Расследование и профилактика преступлений. – М., 1982. – С. 95; Остроумов С.С., Кузнецова Н.Ф. О причинах и

условиях преступности // Вест. Моск. ун-та. – Право. – 1965. – № 4. – С. 49; *Остроумов С.С.* Некоторые вопросы изучения правонарушений среди несовершеннолетних. – М., 1970. – С. 18; *Шабанов Ю.В.* Предупреждение правонарушений среди несовершеннолетних. – Минск, 1969. – С. 8; *Мишковский Г.М.* Криминология. – М., 1976. – С. 291–298.

⁸ Див.: *Шахматов В.П., Хаскельберг Б.Л.* Новый кодекс о браке и семье. – Томск, 1970. – С. 158.

⁹ Див.: *Ветров М.И.* Профілактика правопорушень серед молоді. – М., 1980. – С. 136.

¹⁰ Див.: *Фокин В.М., Куликов Г.В., Белоглазов Ю.И.* Борьба с пьянством и тунеядством родителей, имеющих несовершеннолетних детей. – М.: ВНИИ МВД, 1981. – С. 8.

¹¹ Див.: *Абызов Р.М.* Предупреждение преступлений несовершеннолетних органами внутренних дел. – Ташкент, 1985. – С. 11.

¹² Див.: *Бейсебаев К.М., Крюкова Н.И., Рябис Л.А.* Предупреждение правонарушений несовершеннолетних. – М., 1983. – С. 14.

¹³ Див.: *Єрмаков В.Д.* Криміналістична характеристика умов сімейного виховання і соціально-правові аспекти вдосконалення ранньої профілактики правопорушень неповнолітніх: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1977. – С. 7.

¹⁴ Див.: *Ветров М.И.* Організація роботи з неблагополучними сім'ями // Профілактика правопорушень неповнолітніх. – Риє. – 1972. – Вип. 8. – С. 25.

¹⁵ Див.: *Алексеева Л.С.* Залежність відхиленої поведінки школярів від типу неблагополучної сім'ї // Попередження педагогічної запущеності і правопорушення школярів. – М., 1980. – С. 140–141.

¹⁶ Див.: *Фокин В.М., Куликов Г.В., Белоглазов Ю.И.* Борьба с пьянством и тунеядством родителей, имеющих несовершеннолетних детей. – М., 1981. – С. 11.

¹⁷ Цит. за кн.: *Ветров Н.И.* Когда в ответе родители (проблемы правового воспитания). – М., 1973. – С. 124.

¹⁸ Див.: *Каневський Л.Л.* Розслідування і профілактика злочинів неповнолітніх. – М., 1982. – С. 95.

¹⁹ *Картиц И.И.* Наказание. Социальные, правовые и криминологические проблемы. – М., 1973. – С. 63–68.

²⁰ Див.: *Мишковский Г.М.* Особенности расследования и судебного разбирательства дел о несовершеннолетних. – М., 1959. – С. 30.

²¹ Див.: *Кормилицев В.М.* Личность несовершеннолетнего правонарушителя и ее формирование в условиях семейного неблагополучия: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1975. – С. 16.

Кримінальні процеси у сфері економіки – тенденції та заходи щодо протидії їм

*Я.Ю. Кондратьєв,
В.І. Антипов*

Фальшивомонетництво, його вплив на кримінологічну ситуацію, заходи протидії

У господарському механізмі держави існують матеріальні об'єкти, підроблення яких створює безпосередню загрозу економічній безпеці, оскільки веде до злочинного вилучення особливо великих коштів з переведенням їх у тіньовий сектор економіки або за кордон:

- гроші (українські та іноземні) та цінні папери (акції, облигації внутрішніх республіканських і місцевих позик, казначейські зобов'язання, ощадні сертифікати, приватизаційні папери тощо);

- різного роду квитки – квитки на спортивні змагання та концерти, квитки на проїзд транспортом тощо, як еквівалент певної суми грошей;

- документи, що обслуговують обіг грошей та майна (чеки грошові, майнові, розрахункові, доручення на видачу майна, поліси страхування, товарні накладні тощо).

Завданням даної роботи є виявлення суспільної небезпеки, масштабів, характерних рис підроблення зазначених матеріальних об'єктів, а також визначення основних чинників поширення фальшивомонетництва*.

Кондратьєв Ярослав Юрійович — кандидат юридичних наук, професор, ректор НАВСУ, генерал-лейтенант міліції.

Антипов Володимир Іванович — кандидат юридичних наук, доцент, начальник НДІ НАВСУ.

* Чинне законодавство не використовує термін “фальшивомонетництво”. Так, ст. 79 КК передбачає відповідальність не за фальшивомонетництво, а за “виготовлення або збут підроблених грошей чи цінних паперів”. Умовно можна поширити цей термін на всі випадки фальшування грошей, цінних паперів та різних документів з корисливих мотивів.

Суспільна небезпека фальшування грошей та цінних паперів полягає в дестабілізації фінансово-кредитних відносин, ускладненні регулювання грошового обігу.

Кількість виявлених злочинів по лінії фальшивомонетництва постійно зростає. За даними Головного управління державної служби боротьби з економічною злочинністю МВС України в 1995 р. було зареєстровано 1852 таких злочини, а в 1998 р. – 4027 (зросло в 2,2 раза).

За оперативною інформацією у 1998 р. вилучено понад 22 тис. фальшивих банкнот Національного банку України на суму майже 395 тис. грн (кількість збільшилась на 49 % порівняно з 1997 р.), а також 6,7 тис. банкнот США – 657 тис. дол. (збільшилась у 3,6 раза), 383 банкноти Російської Федерації старого зразка – 31,4 млн руб. (зросла у п'ять разів), 369 банкнот Італії – 22,8 млн лір (вперше) та 26 банкнот Німеччини – 2,7 тис. марок (зменшилась у 2,7 раза).

У результаті вжитих заходів у 1998 р. ліквідовано 30 підпільних майстерень (у 1997 р. – 22) з виготовлення фальшивих грошей. Припинено діяльність 112 груп фальшивомонетників (плюс 19 %), у складі яких діяло 325 осіб.

Відсоток виявленої фальшивої національної валюти відносно загального обсягу готівки в державі постійно зростає і становить уже приблизно 0,01 % (для порівняння – у розвинутих західних країнах він сягає 0,013 – 0,015 %).

Географія розповсюдження фальшивих купюр по Україні досить широка. Найчастіше вони вилучаються в м. Києві, Львівській, Харківській, Дніпропетровській та Житомирській областях.

Поряд з фальшуванням грошей зафіксовані випадки фальшування компенсаційних сертифікатів, страхових полісів, пластикових кредитних карток.

Так, серед фірм Києва, що мали збитки від шахрайства з пластиковими картками тільки однієї платіжної системи VISA, є такі фірми, як магазин “Levi Straus”, ресторан “Арізона”, магазин “Каштан”, магазин “Салют”, казино “Спліт”, супермаркет “Мрія”, ресторан “Фламінго” і багато інших.

Суспільна небезпека фальшування різноманітних квитків пов'язана, по-перше, з тим, що в більшості випадків вони

є еквівалентом готівки. По-друге, враховуючи винятково великі обсяги реалізації квитків, їх фальшування є дуже вигідним видом злочинного бізнесу, перетворюється на одну із складових економічного підґрунтя організованої злочинності.

Візьмемо, як приклад, проблему квитків на міський транспорт.

Статистики обсягів реалізації фальшивих проїзних документів не існує. У той же час, деякі непрямі дані дозволяють дійти до висновку про поширеність цього виду злочину.

До Держзнаку України на експертизу майже щомісячно надходять зразки з вилучених партій фальшивих абонементних квитків на міський транспорт.

Підробки досягають високого рівня виконання з використанням сучасного поліграфічного обладнання, яке коштує великі гроші.

Отже, злочинці йдуть на великі витрати через отримання надприбутків від фальшування проїзних документів. А такі надприбутки, в свою чергу, можливі лише при великих обсягах фальшування.

З початку 1997 р. в Києві розпочато виробництво на підприємствах Держзнаку України проїзних документів на проїзд у міському пасажирському транспорті з підвищеним ступенем захисту від підроблення. У результаті середньомісячна кількість реалізованих квитків збільшилась за березень – грудень 1997 р. в середньому на 43 %. Валовий доход від їх реалізації за цей період становив 13 млн 875 тис. грн. Тобто до цього заходу майже половина квитків в столичних автобусах, трамваях та тролейбусах були фальшивими і приносили зловмисникам більше ніж півмільйона гривень щомісячно.

За даними відділу управління міського електротранспорту Державного комітету будівництва, архітектури та житлової політики України, обсяг продажу абонементних квитків тільки на електротранспорт складає по Україні понад 800 млн штук на рік. Якщо припустити, що частина квитків підробляється (а наведені факти дають для цього підстави), то щорічно близько 200 млн грн. готівки надходять до тіньової економіки.

Проблема фальшування квитків на всілякі видовищні заходи (футбол, концерти суперзірок тощо) призводила деякі концерти до межі зриву.

Суспільна небезпека фальшування документів, що обслуговують обіг грошей та майна, полягає в тому, що підроблені документи дозволяють зловмисникам заволодівати великими коштами і матеріальним цінностями та уникати оподаткування. Крім того, поява в цивільному документообігу держави значної кількості підроблених документів дезорганізує господарський механізм, створює атмосферу невпевненості, утруднює налагодження нормальних комерційних відносин.

Особливість цього виду фальшування полягає в тому, що тут найчастіше мова йде про так званий інтелектуальний підлог – тобто до документів, які формально є абсолютно справжніми, вносяться неправдиві відомості.

Аналіз слідчої та судової практики, а також практики діяльності оперативних підрозділів свідчить, що більшість злочинів у сфері економіки (розкрадання, ухилення від податків, шахрайство з фінансовими ресурсами тощо) скоюють за допомогою фальшування певних документів особи, які самі складають ці документи.

Найбільш поширені схеми переведення товарів і особливо грошей до тіньового сектора економіки передбачають обов'язкові маніпуляції з документами, в яких відображається рух товарно-матеріальних цінностей та грошей. Можна стверджувати, що навіть респектабельні магазини, які всі факти продажу товарів фіксують за допомогою касових апаратів, мають можливість після закінчення робочого дня зменшити рівень прибутку в кілька разів. Для цього достатньо, наприклад, переписати товарні накладні та деякі інші документи, показавши в них завищену ціну придбання товару магазином.

У сфері надання послуг існування тіньового сектора пов'язано з фальшуванням певних документів. Ремонт взуття, побутової та радіоелектронної техніки, індивідуальний пошив одягу, паркування автомашин, їх зберігання на стоянках тощо передбачають виписування квитанцій. Застосування касового апарату при цьому не завжди ефективно, а інколи зовсім не

ефективно. Замовник може не наполягати на тому, щоб йому видали касовий чек, але він завжди отримує квитанцію. І що всюди можна бачити? Клієнтам видають квитанції, які друкують де завгодно в будь-якій кількості. У більшості випадків ці квитанції виписують тільки для клієнта і вони не мають відображення в бухгалтерських документах.

Деякі чинники поширення фальшивомонетництва, чинники, які є загальними для всіх напрямів фальшивомонетництва, мають економічний, технічний, організаційний характер.

Чинники економічного характеру:

- зростаюча інфляція і пов'язане з нею падіння курсу національної грошової одиниці;
- збільшення в обігу грошової маси валют провідних країн;
- загальна нестійкість економіки, що веде до суттєвого падіння рівня життя багатьох верств населення.

Чинники технічного характеру:

- поширення серед суб'єктів господарювання сучасного поліграфічного обладнання;
- неконтрольоване ввезення в Україну та здача в оренду (лізинг) багатоколірних сканерів, кольорових принтерів та копіювальних апаратів високої розподільної здатності з програмним керуванням, які забезпечують якісне і швидке відтворення складних за малюнком і колірною гаммою грошових знаків. До складу злочинних груп усе частіше входять спеціалісти з вищою освітою – електроніки, програмісти тощо. Можна констатувати про появу нового виду злочинної діяльності фальшивомонетників – розробка, тиражування та збут програмного забезпечення для підроблення будь-яких паперових об'єктів.

Чинники організаційного характеру:

- відсутність у структурі МВС спеціалізованих підрозділів, які би цілеспрямовано займалися цією проблемою;
- невідпрацьованість функції координації, методичного керівництва, інформаційно-аналітичного обслуговування, безпосереднього планування та організації проведення заходів міжрегіонального рівня.

Специфічні чинники щодо фальшування грошей. Поширенню фальшивок сприяють тісні міжнародні кримінальні зв'язки фальшивомонетників. Це підтверджують непоодинокі випадки

затримання кур'єрів з фальшивими купюрами та знешкодження каналів транспортування, виявлених оперативним шляхом, а також під час митного догляду й контролю.

Усе частіше виявляється тісний контакт між такими злочинами, як виготовлення і збут підроблених грошей, контрабанда, підпільна торгівля наркотиками та краденими автомобілями. У деяких випадках крупні оптові покупці контрабандних партій наркотиків використовують для розрахунків фальшиві банкноти.

Як свідчить досвід, значно покращити оперативну ситуацію, зменшити надходження фальшивих грошей до обігу можливо шляхом оснащення установ й організацій, що працюють з готівкою, відповідним контролюючим обладнанням.

Специфічні чинники щодо фальшування проїзних документів. Як відомо, виготовлення захищених від підроблення проїзних документів дає значний економічний ефект.

Однак в областях продовжується практика виготовлення проїзних квитків на звичайному папері в друкарнях, де відсутнє належне обладнання й які не мають ліцензії Держзнака України. Такі проїзні квитки легко фальшувати на звичайному офісному обладнанні, в районних друкарнях, на розмножувальних дільницях підприємств різних форм власності тощо.

Таке становище пояснюється тим, що відсутня зацікавленість певних керівників у ліквідації умов для неконтрольованого обігу проїзних документів на проїзд у міському пасажирському транспорті. Комусь вигідно безконтрольно друкувати так звані рулонні квитки з тим, щоб у подальшому також безконтрольно розпоряджатися отриманою виручкою, одночасно волаючи про збитковість громадського транспорту.

Показово, що той вид міського транспорту, де використовуються найбільш захищені квитки – метрополітен, є, мабуть, єдиним не збитковим транспортом.

Можна також вказати на існування в цій сфері **нормативно-правового чинника**. Якщо за випадок виготовлення єдиної грошової банкноти номіналом у гривню винна особа може отримати покарання у вигляді позбавлення волі строком до 10 років з конфіскацією майна (ч. 1 ст. 79 КК), то за виготовлення проїзних квитків, хоч на мільйони гривень, передбачено покарання

у вигляді позбавлення волі на строк до двох років або виправних робіт на той же строк (ст. 153 КК).

Специфічні чинники щодо фальшування документів, що обслуговують обіг грошей та майна. Для попередження різного роду оборудок, посилення контролю за дотриманням касової дисципліни, наявністю, рухом і зберіганням товарно-матеріальних цінностей і запобігання зловживанням у фінансово-господарській діяльності підприємств, установ, організацій усіх форм власності та господарювання центральні органи виконавчої влади, керуючись положеннями про них, почали видавати нормативні акти (накази) щодо надання деяким документам у сфері господарського обігу статусу бланків суворого обліку. Це позитивно позначилося на ефективності діяльності правоохоронних органів щодо виявлення осіб, винних у скоєнні економічних зловживань.

У тому, що надання певним бланкам статусу документів суворого обліку сприяє вирішенню проблем протидії тінізації економіки і допомагає викривати факти вчинення розкрадань та інших злочинів, переконує досвід експлуатації інформаційно-довідкової системи (ІДС), за допомогою якої обліковується рух від виробника до споживача бланків довіреностей на отримання товарно-матеріальних цінностей.

Система на замовлення Держзнаку України розроблена і зараз експлуатується в дослідному режимі Науково-дослідним інститутом проблем боротьби зі злочинністю Національної академії внутрішніх справ України. Протягом березня – грудня 1998 р. за допомогою ІДС підготовлені відповіді на майже 600 запитів від різних правоохоронних органів. Останні місяці до ІДС щоденно надходить близько 10 запитів щодо встановлення власників довіреностей, які були використані при вчиненні певного зловживання.

У той же час, під гаслом того, що буцім-то бланки суворой звітності створюють зайві труднощі для суб'єктів господарювання, заважають розвитку підприємництва, розпочата кампанія ліквідації системи документів суворого обліку. З такою мотивацією були, зокрема, оспорені Держкомпідприємництвом України нормативні акти щодо введення бланків суворого обліку Мінтрансу України, Мінфіну України та Державного комітету статистики

України. Але ретельний аналіз цих обвинувачень засвідчив відсутність для них серйозних підстав. Показовим при цьому є те, що останнє рішення Держкомпідприємництва України щодо припинення дії наказу Державного комітету статистики України від 27 липня 1998 р. №263 було відкликано самим Державним комітетом України з питань розвитку підприємництва.

Тепер почався новий виток цієї кампанії. Підготовлений проект постанови Верховної Ради України, який містить разючі новели – дозволити суб'єктам господарювання самим вирішувати, які операції вони будуть фіксувати за допомогою бланків суворого обліку, а які за допомогою папірця, виготовленого на офісному обладнанні з можливістю неодноразової зміни його змісту.

Стосовно протидії тінізації сфери послуг. Ще в 1995 р. наказом Укрсоюзсервісу від 29 вересня 1995 р. №8 було прийнято рішення про виготовлення серії бланків суворої звітності, які повинні застосовуватися у процесі розрахунків зі споживачами за побутові послуги. Бланки були своєчасно виготовлені. Але з ініціативи Укрсоюзсервісу з'являється дозвіл на одночасне використання старих і нових квитанцій.

Результат зрозумілий – ніхто в сфері надання послуг захищеними від підроблення та інших маніпуляцій квитанціями не користується. Вони вже три роки лежать на складах, а громадяни, заїхавши, наприклад, на автостоянку, отримують від охоронця папірець, який свідчить про право через годину забрати свою машину, але навряд він означає, що гроші клієнта надійдуть до держави.

Підприємці України набули великого досвіду щодо укриття прибутків від оподаткування, переведення коштів у "тінь". Деякі з них звикли до таких схем, деякі просто не вміють по-іншому працювати. За таких обставин зменшення податкового тиску на підприємництво не є гарантією масового виходу з "тіні". Той, хто звик існувати "в тіні" при 80 % платежів, може залишитися там навіть при 10 %.

Лібералізація податкового законодавства повинна супроводжуватися посиленням контролюючої функції держави. Однак постійні перевірки, збільшення штатів контролюючих органів тощо потребують великих витрат і малоефективні.

Альтернативою цьому може стати виважене введення бланків суворого обліку і звітності на ключових ділянках цивіль-

ного господарського документообігу. Це не тільки не потребує бюджетних витрат, а є економічно вигідно.

Викладене дозволяє дійти висновку, що проблема фальшивомонетництва є важливою та актуальною для сьогодення України. Зважаючи на те, що зростання масштабів фальшування грошей, цінних паперів, пластикових карток та інших засобів платежу, різноманітних квитків, як еквівалента грошей, а також документів у сфері господарського (цивільного) документообігу може становити загрозу економічній безпеці держави, є потреба в розробці проекту Державної програми протидії фальшивомонетництву.

Для її розробки необхідно визначити всі чинники поширення цього явища і запропонувати відповідні заходи щодо нейтралізації наявних чинників фальшивомонетництва.

*С.Н. Баліна,
В.Ф. Ущановський*

Процеси криміналізації у сфері приватизації та заходи щодо протидії їм

Приватизаційні процеси роздержавлення в Україні тривають понад шість років, і наслідки цього є неоднозначними. Відповідно до Державної програми приватизації, яка була схвалена Верховною Радою України, передбачалося, що українські громадяни стануть власниками, отримавши приватизаційні майнові сертифікати і обмінявши їх на акції підприємств, що приватизуються. З 1993 р. почався масовий процес вкладення сертифікатів у створені довірчі товариства та різні фінансові компанії, які обіцяли власникам отримання високих дивідендів, але їх діяльність здебільшого була злочинною.

За результатами усіх правопорушень, пов'язаних з діяльністю трастів, останні зобов'язані повернути громадянам України 25,5 млн грн і 1,4 млн дол. США (за даними Державної податкової адміністрації України, квітень 1997 р.).

Розповсюдженню злочинів у трастових компаніях сприяє відсутність достатньої правової та нормативної бази, неефективна діяльність контролюючих органів, псевдореклама, яка захопила усі засоби масової інформації тощо.

Нині сертифікатна приватизація практично завершується. У процесі цієї приватизації викриті численні факти штучного заниження вартості майна підприємств, що приватизуються, участі в конкурсах і аукціонах через підставних осіб, заборгованість по розрахунках за придбане майно, розбазарювання коштів, що надійшли від приватизації.

До державного бюджету від приватизації 1998 р. надійшла лише четверта частина коштів від запланованих 1,2 млрд грн. Поширені також порушення законодавства щодо

Баліна Світлана Никифіївна — кандидат економічних наук, старший науковий співробітник НДІ НАВСУ, майор міліції.

Ущановський Володимир Федорович — кандидат юридичних наук, головний науковий співробітник лабораторії № 2 НДІ НАВСУ, полковник міліції.

цільового використання державного позабюджетного фонду приватизації. Зокрема, за даними прокуратури, 400 тис. грн витрачено на позику незаконно заснованого самим же фондом акціонерному товариству "Центр продажу об'єктів незавершеного будівництва".

Сьогодні неможливо належним чином оцінити прямі збитки держави від поспішної приватизації, шкоду від проникнення на фінансові ринки і аукціони кримінально-мафіозного капіталу, який активно бере участь у процесах перерозподілу власності.

З 1999 р. починається другий етап приватизації – грошовий. З урахуванням матеріального становища більшості громадян України, грошова приватизація буде віддана юридичним особам, фінансовим групам, банкам. Початок грошової приватизації великих підприємств, перш за все об'єктів енергетичного, нафтопереробного комплексів, металургійної промисловості, привертає особливу увагу кримінальних структур, у т.ч. міжнародних.

Під час проведення грошової приватизації перше, з чим можуть зіткнутися її учасники, це дефіцит інформації про самі аукціони і підприємства, що виставили акції на продаж. Інформація в цій сфері є цінним товаром і може бути використана у корисливих цілях організаторами аукціонів. Нестача інформації може створюватися штучно працівниками Фонду державного майна в змові з учасниками аукціонів та кримінальними групами. Тому важливо чітко визначити порядок оголошення інформації і відповідальність за його порушення, інакше про аукціон буде знати обмежена кількість осіб, і справжній конкурс не відбудеться. Можливі й інші зловживання, коли зацікавленій особі в останній момент повідомляють максимальний курс акцій з конкретних заявок. Така особа автоматично стає переможцем аукціону, призначаючи ціну трохи вище максимального курсу. Не можна виключити також вплив одних учасників на інших з метою усунень конкурентів, підкупу і залякування організаторів аукціонів.

Через велику ймовірність надходжень кримінальних коштів під час проведення грошової приватизації необхідно поставити бар'єри на шляху "відмивання" кримінальних доходів. Для цього необхідно розробити законопроекти щодо протидії "відмиванню"

“брудних” коштів і суворо забезпечувати законність під час проведення грошової приватизації.

Ситуація, яка склалася у сфері приватизації, характеризується невиконанням запланованих її обсягів, збереженням високого рівня монополізації економіки, недосконалістю методичної та нормативної бази, послабленням контролю над стратегічно важливими господарськими комплексами, не вирішеністю питання щодо належного інформаційного забезпечення учасників приватизаційного процесу, диверсифікації приватизаційних майнових сертифікатів, проведення якісної достовірної оцінки державного майна тощо. Все це сприяє росту злочинності в сфері приватизації.

У 1998 р.в процесі оперативного супроводження приватизації органами внутрішніх справ було викрито майже 2,5 тис. злочинів, що в 1,2 рази більше порівняно з минулим роком. Практично вдвічі зросла кількість випадків хабарництва та розкрадань, у т. ч. у великих та особливо великих розмірах. Географія розповсюдження вчинення злочинів у ході приватизації досить широка. Найбільший їх ріст зафіксовано в Запорізькій, Рівненській, Львівській областях (майже у 2 рази порівняно з 1997 р.), в м. Києві (у 2,4 рази), в Чернівецькій області (в 1,8 рази), в м. Севастополі (у 3 рази).

За інформацією співробітників служби по боротьбі з економічною злочинністю визначено чимало фірм, які беруть участь у приватизації, порушують ст. 4, 5, 7 Закону України “Про приватизаційні папери” і будують свою діяльність на скуповуванні і перепродажу іменних приватизаційних майнових сертифікатів. Нині продовжує діяти досить розвинутий “чорний” ринок приватизаційних паперів зі своїми правилами.

У 1998 р. викрито 398 злочинів, пов’язаних з незаконним обігом приватизаційних паперів. У правопорушників їх вилучено 5,3 тис. штук.

Вивчення кримінальних справ та оперативної інформації показало, що розповсюджуються зловживання при розрахунках за об’єкти приватизації. Фінансові посередники, які залучають приватизаційні сертифікати, порушуючи законодавство, ці сертифікати обмінюють на акції, потім на векселі, після чого отри-

мують безготівкові гроші, які за фіктивними угодами переказують за кордон.

За Законом України “Про приватизацію майна державних підприємств” покупці для сплати за об’єкти приватизації можуть використовувати приватизаційні майнові сертифікати. Але на практиці різні фінансові посередники для купівлі державних та комунальних підприємств, що приватизуються, використовують незаконно зібрані іменні приватизаційні сертифікати. Наприклад, товариство “Вікон”, яке складається із трьох осіб, на аукціоні придбало гастроном у центрі Києва і розрахувалося невідомо як зібраними приватизаційними сертифікатами.

Покупці також використовують для погашення заборгованості по оплаті за придбання приватизаційні об’єкти кредити, отримані для закупки товарів або для інших цілей.

Відповідно до п. 3 ст. 21 ЗУ “Про приватизацію майна державних підприємств” (редакція 1997 р.) покупці мають право використовувати для придбання об’єктів приватизації гроші лише шляхом їх безготівкового перерахування з відкритих ними в банках України іменних рахунків. Але на практиці є факти, коли покупці (наприклад, іноземці) не дотримуються цього положення, не мають таких рахунків і здійснюють оплату за дорученням через банківські рахунки інших комерційних фірм (українських).

Останнім часом поширеного характеру набули порушення при роздержавленні майна під інвестиційне зобов’язання.

Наприклад, у Донецькій області (за даними Генеральної прокуратури України) з укладених протягом трьох останніх років договорів продажу державних пакетів акцій вартістю 30,6 млн грн та 58,2 млн дол. США під інвестиційне зобов’язання фактично внесено лише 15 % інвестицій, а за 60 договорами інвестиційні зобов’язання взагалі не виконуються або ж виконуються не в повному обсязі. Зокрема, довірчим товариствам “Автоальянс-Довіра” ще в 1996 р. на некомерційному конкурсі було придбано пакет акцій ВАТ “Донецький металургійний комбінат” (40 відсотків статутного фонду) за

умови внесення інвестицій на суму 17,5 млн дол. США, але зобов'язання не виконані.

За результатами масового акціонування державних підприємств виник великий набір пакетів акцій, які є державною власністю. Управління цими пакетами — одне із самих важливих, але і самих складних питань діяльності органів управління майном в Україні. Підвищення ефективності управління державною власністю вимагає концентрації та чіткої організації діяльності відповідних державних інститутів. Однак сьогодні стан характеризується тим, що функції управління об'єктами державної власності розпорошені та розмиті. Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів від 4 листопада 1998 р. за № 1741 функція управління державними корпоративними правами надана Національному агентству з управління державними корпоративними правами. За станом на 5 грудня 1998 р. йому було передано 46 державних пакетів акцій із більш ніж шість тисяч, що є. Склалася ситуація, коли Фонд державного майна вже не виконує функцію управління, а Національне агентство ще не в змозі управляти цими державними пакетами акцій. Тобто механізм управління новим об'єктом державної власності — пакетами акцій — ще не склався. Система реалізації державної власності за таких умов не налагоджена, що надає можливість для розкрадання цієї власності.

Як свідчить практика, сьогодні отримання права управління державним пакетом акцій, який часто є і контрольним, здійснюється майже за безцінь. Якщо будь-яка юридична особа володіє 20–25 відсотками акцій підприємства, то для того, щоб отримати повний контроль над ним зовсім не обов'язково купувати ще 25–30 відсотків, які необхідні для формування контрольного пакету акцій. Претенденту достатньо добитися, щоб саме йому було передано в управління державний пакет акцій цього відкритого акціонерного товариства. Тобто у порівнянні з покупкою державного пакету акцій, право управління ним значно вигідніше, оскільки це дешевше і немає ніякого конкурсу. Рішення приймається Урядом, яке ніхто не оскаржує. Ситуація на сьогодні така: значні і контрольні державні пакети акцій стратегічно важливих,

структуростворюючих для української економіки підприємств передані або готуються до передачі в управління недержавним юридичним особам на безальтернативній основі. Це Калужське підприємство "Оріана", 50 відсотків плюс одна акція якого були передані в жовтні 1998 р. в управління україно-канадському спільному підприємству "Шелтон", пакети "Кіровоградобленерго", "Тернопільобленерго", "Херсон-обленерго" були передані "Українському кредитному банку". За повідомленням "Інтерфакс-Україна", 2 грудня 1998 р. Уряд доручив Фонду державного майна України передати в управління тому ж банку державний пакет акцій ВАТ "Запорізький завод феросплавів". Цілком вірогідно, що скоро до цього переліку будуть додані й інші акціонерні товариства, створені на базі самих рентабельних підприємств, що залишилися.

Багато проблем пов'язано і з типовим договором-дорученням по управлінню державним пакетом акцій. Так, він не засвідчується нотаріусом, немає форми оскарження в арбітражному суді. Не зрозуміло також, хто буде перевіряти результати управління у випадку розірвання договору, яку відповідальність несе уповноважена особа за неефективне управління цим пакетом акцій.

Крім того, законодавчо не визначено право передачі управління державним пакетом акцій третій особі. В той же час на практиці цей процес швидко поширюється, але його законодавче регулювання відсутнє. Якщо подальша передача управління (тобто передача третім особам) державними пакетами акцій можлива, то цей процес від приватизації важко буде відрізнити, у зв'язку з чим держава може позбутися контролю над окремими стратегічно важливими підприємствами, що дасть змогу кримінальним структурам фактично за безцінь придбати їх. Тому потрібен ефективний державний контроль за отриманням права управління державним пакетом акцій.

Однією з причин розповсюдження діяльності шахрайських компаній при приватизації підприємств України є відсутність взаємодії правоохоронних і контролюючих органів. Фактично робота по запобіганню цих злочинів не проводилася. У більшості випадків правоохоронні органи ніяких

попереджувальних заходів у зв'язку з діяльністю таких компаній не вживали, оскільки вважали, що контроль за ними повинні здійснювати фінансові або банківські, або страхові органи. Крім того, слідчий апарат, як з'ясувалося, не готовий до розслідування численних шахрайств із цінними паперами, де кількість потерпілих за однією справою нараховувалася від декількох до десятків тисяч фізичних осіб. Між оперативним і слідчими підрозділами немає необхідної взаємодії.

Таким чином відсутня централізована координація оперативно-слідчих дій на всіх рівнях і в більшості правоохоронних органів. В Україні відсутні єдиний облік, єдиний центр аналізу оперативної інформації, єдиний координуючий слідчий центр, єдиний наглядовий центр у прокуратурі по лінії приватизації державного майна.

Сьогодні судова практика демонструє застарілість Кримінального кодексу України, наприклад, наявність статей в Кримінальному кодексі про зловживання службовим становищем та службову недбалість. Вони не містять конкретний опис, схеми, механізми події, тому без інших статей кодексу їх практично не застосовують. Склалася ситуація, коли злочинні дії, що завдають величезних збитків державі та сприяють шахрайському збагаченню приватних осіб, залишаються безкарними. Отже, потрібно вдосконалити законодавство, перекрити цей кримінальний канал.

Пропонуємо такі заходи:

разом з Фондом державного майна України Державній службі БЕЗ МВС організувати проведення перевірок відповідності чинному законодавству економічної обґрунтованості вартісної оцінки майна підприємств, що приватизуються; провести аналіз обґрунтованості визначення експертної оцінки вартості об'єктів державної власності, які приватизуються, зокрема, при конкурентних способах реалізації - на публічних відкритих, спеціалізованих аукціонах, конкурсах тощо;

державній службі БЕЗ МВС України разом з Фондом державного майна України організувати проведення спільних перевірок виконання покупцями інвестиційних зобов'язань згідно з угодами купівлі-продажу та законності походження коштів, які

використовуються юридичними та фізичними особами для придбання об'єктів приватизації;

державній службі БЕЗ МВС України разом з фахівцями НДІ НАВСУ, Фонду державного майна України вивчити питання про законність накопичення приватизаційних паперів, які використовують юридичні та фізичні особи на придбання акцій підприємств у процесі приватизації, та пропонувати Кабінету Міністрів України механізм вилучення незаконно придбаних ними акцій у цих структурах;

державній службі БЕЗ МВС України разом з зацікавленими підрозділами налагодити регулярний обмін оперативною інформацією по лінії приватизації державного майна;

ввести в практику здійснення постійного контролю за оперативним супроводженням процесу передачі управління державними пакетами акцій стратегічно важливих підприємств уповноваженим особам.

Стан правового регулювання та контроль за процесом конверсії валют

За останні роки негативні тенденції, пов'язані з порушенням правил обмінних операцій та відтоком коштів у тіньовий сектор і за кордон, зберігаються.

За даними МВС України виявлено злочинів про порушення правил відносно валютних операцій у 1996 р. – 4754, із них незаконні скупівля, продаж, обмін, використання валютних цінностей як засобу платежу (ст.80 ч.1 ККУ) – 2535 злочинів; приховування валютної виручки – 262 злочини; у 1987 р. всього виявлено порушень правил про валютні операції – 2455, із них по ст. 80 ч.1 – 1503 злочини, ст. 80¹ – 198. За десять місяців 1998 р. виявлено порушень правил про валютні операції – 1593, приховування валютної виручки – 154. Викрито осіб по виявлених злочинах: у 1996 р. по ст. 80 – 5642 (із них по ст. 80 ч. 1 – 3329 осіб), ст. 80¹ – 64 особи, у 1997 р. по ст. 80 – 2333 (із них по ст. 80 ч.1 – 1833), ст. 80¹ – 66.

Проблема розкриття і попередження злочинів у сфері валютно-фінансових відносин набуває в останні роки актуальності в Україні, оскільки питання збереження валютних коштів та повернення із-за кордону коштів експортерів були і є “болючими” для економіки України. Сьогодні тіньовий сектор відлагодив системи створення фіктивних фірм, які започатковують свою діяльність для певної фінансової операції. Так звані “фірми-одноденки” існують саме стільки, скільки необхідно для здійснення протизаконних оборудок. Через них “прокачують” тисячі, а то й мільйони гривень, а потім, у потрібний момент, розпадаються і зникають у невідомому напрямку як фірми, так і їхні засновники.

Типовими схемами здійснення протизаконних оборудок є такі:

відкриття приватних підприємств за фіктивними документами; використання фіктивних фірм для переказу коштів за кор-

Бутенко Любов Іванівна — кандидат юридичних наук, провідний науковий співробітник НДІ НАВСУ, капітан міліції.

дон з подвльшим поверненням власнику в Україну чи приховуванням за кордоном; використання фіктивних фірм для “перекачки” грошей за кордон та незаконної конвертації;

використання ЛОРО-рахунків банків-нерезидентів, відкритих в українських банках;

реєстрація фіктивних фірм на загублені паспорти; перерахування коштів як попередню оплату за контрактом без належної підтверджувальної документації;

незаконні торгівельні операції, що здійснюються через підставні фірми (відкриті за підробленими та фальшивими документами, а також на осіб, які знаходяться у розшуку, не мають постійного місця проживання, недієздатні); відкриття керівниками комерційних структур, до яких вже застосовано спеціальні санкції (зокрема, тимчасове позбавлення права здійснювати зовнішньоекономічну діяльність), інших фірм з подальшим оформленням від їх імені експортно-імпортних контрактів;

перерахування коштів за кордон під приводом внесення валютних коштів і майна у створення нових спільних підприємств за кордоном;

махінація з кредитними коштами (зокрема, з іноземними кредитами, одержаними під гарантії уряду);

відкриття обмінного пункту готівкової валюти представниками кримінального бізнесу;

незаконні валютні операції обмінників-шахраїв, які з’являються на валютному ринку в періоди нестабільності національної валюти;

шахрайські підробки дозволів уповноважених банків на вивіз валюти за кордон.

Занепокоєність зростанням кількості подібних оборудок висловлюють керівники банківських закладів, яким шахраї завдають значних збитків. Зокрема, великого збитку від протизаконної діяльності харківського підприємця Сергія Підкопаєва зазнали місцеві комерційні банки. Як з’ясувалося, він за фіктивними документами одержував у банках кредити для своїх харківських фірм “Сініп”, “Елегія-супер” та інших, відкритих і зареєстрованих на підставних осіб, у тому числі в Росії, а потім відправляв кошти на свої рахунки у Франції та інших країнах. За словами керівника одного з підрозділів Управління боротьби

з корупцією і організованою злочинністю СБУ Валерія Ящука, фірми-конвертатори реєструються, як правило, на підставних осіб як приватні підприємства або закриті акціонерні товариства. Одразу ж після відкриття ними рахунків у банках спостерігається рух великих за обсягом коштів. Гроші на рахунку акумулюються протягом трьох-чотирьох днів, а потім великими сумами одним-двома платежами переказуються на ЛОРО-рахунки або витрачаються на купівлю валюти. Так, під час перевірок законності фінансових операцій по ЛОРО-рахунках банків нерезидентів у 1997 р. було викрито 561 фіктивне підприємство. На їх рахунках було заблоковано близько 17,5 млн грн і припинено перерахунки за кордон. Лише в одному регіоні, Дніпропетровській області, викрито 67 фіктивних підприємств-клієнтів в одному банку. На рахунках заблоковано 3,4 млн грн, що складає лише 3,4 відсотка фактично перерахованих цим банком від коштів на кореспондентські рахунки банків-нерезидентів. Подібні оборудки здійснювали і у Львові, де викрито рахунки 20 фіктивних фірм, послугами яких скористалися 1200 суб'єктів підприємницької діяльності. Ними незаконно переведено у готівку і конвертовано 42,8 млн грн.

Урядова ревізійна комісія на чолі з заступником голови Головного ревізійного управління, перевібивши зовнішньоторгівельні контракти корпорації "Єдині енергетичні системи України"(ЄЕСУ) за 1996 – 1997 рр., виявила порушення валютного законодавства і зобов'язала корпорацію донарахувати у бюджет 1 млрд 443,5 млн грн. При перевірці виявлені порушення валютного законодавства, основне з яких, на думку ревізійної комісії, полягало в тому, що Корпорація ЄЕСУ перерахувала у 1996 – 1997 рр. на адресу британської фірми United Energy International LTD (належать до засновників корпорації ЄЕСУ) 553 млн 771 тис. 731 VSD, 57 млн 907 тис. 419 GBP, 11 млн 165 тис. 115 DEM та 220 млн 171 тис. 543 FRF без належної документації.

Зокрема, як сказано в акті комісії, незважаючи на твердження представників ЄЕСУ, що ці кошти було перераховано за газ, отриманий від United Energy International, документів, які б підтверджували перехід права власності до цієї британської фірми на газ від російського АТ "Газпром", пред'явлено не було.

Так, за поданням Служби безпеки України, Міністерство зовнішньоекономічних зв'язків і торгівлі у травні 1997 р. застосувало спеціальну санкцію у вигляді тимчасового позбавлення права здійснювати зовнішньоекономічну діяльність до товариства з обмеженою відповідальністю “Балтія” (м.Тернопіль) за не повернення валютної виручки на суму 84,6 тис. дол. Однак керівник фірми, не розраховувачись із заборгованістю, вже через місяць створює українсько-латвійське СП “Балтія” і укладає від імені новоствореного підприємства бартерний контракт.

Так, фірмі “Атон” під гарантію уряду для придбання дитячого харчування наданий іноземний кредит у сумі 50 млн дол. США. При цьому АКБ “Укрексімбанк” надав кредит без економічного обґрунтування та графіку погашення кредиту, а кредитний договір з фірмою “Атон” складений через місяць після його фактичного надання. Фірмою “Атон” за рахунок вищевказаного кредиту фактично придбані не продукти дитячого харчування, а продукти та медичні препарати низької якості і, як наслідок, ці товари не були реалізовані, а іноземний кредит своєчасно не погашений. Заборгованість перед експортно-імпортним банком США за цим кредитом погашена за рахунок коштів Державного бюджету.

Відомі випадки, коли іноземну валюту намагаються вивезти за підробленими дозволами банків, як це хотіли зробити дві громадянки України. Вони пред'явили бориспільським інспекторам підроблені дозволи банку “Ажіо” на вивіз чотирьох тисяч доларів. Така операція закінчилася порушенням кримінальної справи.

Географія розповсюдження скоєних злочинів про порушення правил стосовно валютних операцій досить широка. Найбільша їх кількість зафіксована в Одеській, Дніпропетровській, Харківській, Луганській та Донецькій областях, у Криму, м.Києві.

Отже, чинники поширення злочинів про порушення правил щодо валютних операцій такі:

наявність значної кількості підзаконних нормативних актів та термінологічна нечіткість при формулюванні відповідних нормативних положень;

низький рівень виконавчої дисципліни та відповідальності за неналежне виконання банками функцій агентів валютного контролю;

недостатній рівень контролю за діяльністю обмінних пунктів з боку комерційних банків;

відсутність механізму регулювання та контролю за проходженням у країні грошових потоків;

збільшення в обігу грошової маси валют провідних країн та інше.

Наявність значної кількості підзаконних нормативних актів та термінологічна нечіткість при формулюванні відповідних нормативних положень свідчать про те, що правова база документообігу в сфері фінансово-господарських відносин потребує доопрацювання.

Сьогодні діють більше 120 документів, що регулюють сферу валютного-фінансових відносин, відмічаються часті зміни; велика кількість документів, прийнятих останнім часом у зв'язку з коливанням курсу долара до гривні (за останні три місяців більше 20 документів), іноді трапляються неузгодженості та неточності.

Наприклад, Указ Президента України "Про невідкладні заходи щодо погашення заборгованості з виплати пенсій" (№ 957/98 від 31 серпня 1998 р.), що вступив у силу з 1 жовтня 1998 р., вимагає додаткових внесків до Пенсійного фонду при здійсненні операцій з обміну валют. Порядок внесення таких платежів розроблений та затверджений Кабінетом Міністрів тільки 3 листопада. Через це в Пенсійний фонд від нового збору надійшло за жовтень 714 грн (за операціями з обміну валют). Вивчаються інші причини невиконання Указу Президента. Так, Національний банк України направив своїм регіональним управлінням та комерційним банкам "Порядок підготовки документів, необхідних для купівлі іноземної валюти на Українській міжбанківській валютній біржі (УМБВ) і Київській міжбанківській валютній біржі (КМБВ), а також оплати платіжних доручень у вільно конвертованій валюті (1 група Класифікатора іноземних валют) на виконання зобов'язань перед нерезидентами як за рахунок власних коштів, так і куплених на біржах" (затверджений Постановою Правління Національного банку України 30.09.98 р.

№ 404). Лист датовано 24.09.98 р. Виявляється, що Порядок направлено раніше, ніж він був затверджений.

Нині діє більше п'яти тисяч пунктів обміну валют, із них понад 60 відсотків працюють за агентськими угодами з комерційними банками. Саме в них здійснюється близько 80 відсотків порушень правил обмінних операцій.

Для розробки ефективного механізму контролю за процесом конверсії валют та своєчасного надходження валютної виручки необхідно здійснити такі заходи.

Враховуючи нормативно-розпорядчі функції Національного банку України щодо готівково-грошового обігу для посилення валютного контролю НАБСУ внести пропозицію до Національного банку України про можливість віднесення квитанцій обміну валют та дозволів уповноважених банків на вивезення валюти до бланків (документів) суворого обліку.

Галузевий стандарт України щодо виготовлення таких бланків 47-02-01-95 "Бланки цінних паперів і документів суворого обліку. Загальнотехнічні вимоги" встановлює головні вимоги до оформлених бланків документів суворого обліку, якими є наявність друкарської нумерації та захисту від підробки. Такі документи мають бути виготовлені на захищених видах паперу.

Нині квитанції обміну валют (форма 373, 377-А) та дозволи на вивезення валюти (форма 01, 02) є бланками суворої звітності. Багато документів, які сьогодні віднесені до такої категорії бланків, друкуються на комп'ютерно-розмножувальній техніці, що дозволяє здійснювати підробки та вносити числові показники, які потрібні ділкам тіньової економіки. Поняття *бланки суворого обліку* більш змістовне за поняття *бланки суворої звітності*. Документи, що входять до них, відрізняються не тільки функціональним призначенням, але й вимогами до їх захисту від підробки, техніки, технології, матеріалів, що використовуються.

Таким чином, пропонуємо Національному банку України: забезпечити уповноважені банки бланками (документами) суворого обліку з обов'язковим веденням реєстру споживачів (установ банків) бланків за серіями та номерами. Такі дані Департамент валютного контролю Національного банку України повинен щомісячно надсилати до Держзнаку України для внесення в єдину базу даних²;

розглянути можливість створення єдиної, взаємопов'язаної системи нормативних документів прямої дії у сфері валютних відносин;

підвищити персональну відповідальність керівників уповноважених банків за неналежне виконання функцій агентів валютного контролю;

здійснити валютний контроль за бартерними операціями.

В умовах конкуренції банків у боротьбі за клієнта мають пред'являтися додаткові вимоги до банків, як агентів валютного контролю. З боку банків можуть траплятися випадки виконання всіх вимог клієнтів для того, щоб їх не втратити.

Оскільки іноземна валюта може бути придбана на УМВБ та КМВБ за заявкою клієнта і перерахована уповноваженим банком за межі України лише за реквізитами контракту, який був підставою для допуску на участь у торгах на біржах, відповідальність за законність контракту та правильність внесених в нього реквізитів лягає повністю на уповноважені банки.

Нормою має стати добросовісне виконання своїх функцій уповноваженим банком, відсутність претензій до нього з боку Національного банку та митних органів, бажання потрапити до нього клієнтів-учасників ЗЕД.

Хоча бартерна операція не є валютною, і в ідеалі при бартері не повинно бути руху валютних коштів, а лише товарів, бартерна угода разом з тим надає можливість учасникам ЗЕД уникнути валютних операцій та валютного контролю.

Трапляються випадки, коли під виглядом бартерного контракту значна частка коштів, конвертованих у іноземну валюту, залишається у зарубіжних банках. Тільки частина такого контракту погашається зустрічними поставками, занижається вартість експортних товарів. Угоди, пов'язані з бартером стратегічно важливих сировинних товарів, виконуються не завжди в повному обсязі та вчасно. Контракти виконуються не поставками необхідних товарів, а поставками трикотажних виробів сумнівної якості, газованих напоїв, інших товарів широкого вжитку.

Отже, бартерні угоди мають підлягати валютному контролю у вигляді експертизи відносно валютоокупності та доцільності її для держави.

Запропоновані заходи щодо контролю за валютними операціями можуть бути складовими вирішення великої та важливої проблеми створення ефективного механізму контролю за валютними потоками. Крім запропонованих заходів, слід приділити особливу увагу створенню сприятливого економічного клімату, при якому валюту вигідніше буде вкладати в Україну, а конверсійні операції втратять привабливість для шахраїв.

¹ Див.: *“Специальные вооруженные отряды”* возьмуться за проверку пунктов обмена валют? // Факты. – 1998. – 12 нояб.

² Див.: *Про необхідність* та можливості створення Єдиної державної інформаційно-аналітичної, облікової та пошуково ідентифікаційної системи документообігу з використанням бланків (документів) суворого обліку йшлося у попередніх розробках фахівців лабораторії № 2 НДІ.

Загальна характеристика криміналізації кредитно-фінансової системи України

Для нормального функціонування економіки необхідна надійна, стабільна і розвинена банківська система, при якій банки будуть здійснювати платежі, вчасно надавати своїм клієнтам кредити, послуги по операціях з цінними паперами і т.ін. Якщо фінансове становище банку “похитнулось”, то разом з ним може “похитнутися” і фінансове становище сотень його клієнтів.

У фінансовій сфері найбільш криміногенною є банківська діяльність.

Сьогодні в Україні функціонує приблизно 230 банків і понад 2000 філій. Практика свідчить, що злочинні посягання саме в цій сфері за останні роки досягли небувалого розвитку. У 1996 р. виявлено злочинів у фінансово-кредитній системі – 3721 (з них у банківській сфері – 2118), у 1997 р. – 6227 (з них у банківській сфері – 4687), за 10 місяців 1998 р. – 7756 (з них у банківській сфері – 5570, тобто кількість злочинів зросла на 34,9 %). Тільки за 10 місяців 1998 р. порівняно з відповідним періодом 1997 р. кількість злочинів, скоєних злочинними угрупованнями у банківській сфері збільшилась на 196,6 %. До кримінальної відповідальності за 10 місяців 1998 р. за зловживання і розкрадання коштів у кредитно-фінансовій і банківській системі за справами слідчих органів прокуратури притягнуто 322 особи.

Злочини, що скоюються в банківській сфері або з її використанням можна віднести до одних із найбільш небезпечних економічних злочинів, оскільки їх негативний вплив відображається не тільки на самому банку, але і на багатьох інших суб'єктах економічної діяльності і фінансовій системі держави в цілому.

Проблема розкриття і попередження злочинів, скоєних з використанням банківської системи, набуває в останні роки особливої актуальності. Міністерством внутрішніх справ України вживаються певні заходи щодо вдосконалення боротьби зі злочинністю у кредитно-фінансовій сфері. Ускладнюється цей про-

Гадойбоєв Сабір Абдурауфович — кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник НДІ НАВСУ, майор міліції.

цес тим, що економічна злочинність на сьогодні має здебільшого характер організованої зі складною структурою і значно поширила свій вплив на фінансово-кредитну систему.

Географія розповсюдження злочинів у фінансово-кредитній системі по Україні досить широка. Найбільша їх кількість виявляється у Донецькій, Харківській, Дніпропетровській, Луганській, Львівській областях та м. Києві.

В останні роки відбувається поширення способів протизаконної діяльності у банківській сфері. Одним із найбільш розповсюджених серед них є видача кредитів новоствореним невеликим комерційним структурам або приватним особам без оформлення належним чином забезпечення кредиту. За допомогою службових осіб банку створювалася правдива “легенда” про об’єктивні причини неповернення кредиту, в зв’язку з чим термін погашення кредиту неодноразово продовжувався, що надавало боржнику можливість краще підготуватися до перевірок тощо. Більш розповсюдженими є розкрадання кредитів позичальниками без участі службових осіб банку. Такі злочини ретельно підготовлені і призводять до втрати банками великих грошових сум. При оформленні гарантій або доручень дуже розповсюджені підроблені гарантійні листи від імені великих банків, а також надання кредитів з оформленням договорів страхування зі страховими компаніями неначебто для забезпечення повернення коштів. Останнім часом спостерігається привласнення позичальниками кредитних коштів через офшорні зони.

Позичальником (його службовими особами або засновниками) реєструється підприємство в офшорній зоні, тобто в регіоні з пільговим оподаткуванням та вкрай спрощеною процедурою реєстрації підприємств і здійснення банківських операцій. До таких регіонів у першу чергу відносяться Кіпр, Панама, Британські Віргінські острови, Острів Мен (Великобританія), окремі регіони Ірландії (Дублін), Гібралтар (Великобританія), Кайманові острови, деякі країни “чорної” Африки, а останнім часом і країни Балтії (Естонія, Латвія). Позичальник, отримавши кредит, перераховує кошти за контрактом з офшорною фірмою за кордон. В подальшому офшорна фірма або постійно використовується в діяльності позичальника (з метою здійснення операцій на закордонних ринках від імені іноземної юридичної особи та укрит-

тя частки доходів підприємства позичальника від оподаткування в Україні, залишаючи їх за кордоном), або реєструється позичальником лише для однієї операції (у цьому випадку позичальник з самого початку передбачає неповернення кредиту, поставки за контрактом не виконуються і позичальник за неначебто об'єктивними причинами не може реалізувати бізнес-план, під який отримав кредит і, відповідно, не може повернути кредит).

Так, вибірковими перевірками за 1998 р., проведеними у 18 регіонах країни, виявлено 124 фіктивні фірми, якими протягом трьох років через кореспондентські рахунки перераховано поза межі держави понад 63 млн грн, а також проконвертовано та обєрнено на свою користь близько 3,3 млн дол. США і понад 90 млрд російських рублів. Ці фірми виявляються, як правило, правоохоронними органами. Працівниками банківського нагляду рахунки таких фірм, які відкриваються для здійснення фінансових операцій, не встановлюються і відповідні підрозділи по боротьбі з організованою злочинністю не інформуються. Національним банком України та його регіональними управліннями якщо і направляються до прокуратури та МВС України матеріали, то, як правило, за вимогою і жодного за власною ініціативою.

Викладене дозволяє вказати на такі чинники поширення злочинності у фінансово-кредитній системі:

- відсутність належного контролю за діяльністю комерційних банків з боку Національного банку України;

- неналежний контроль з боку банків за дотриманням кредитних угод та надходженням коштів до бюджету;

- відсутність механізму регулювання грошових потоків готівки і використання їх для підвищення обсягів виробництва у державі, вилучення з тіньового обігу шляхом інкасації;

- протиріччя в законодавстві, які сприяють скоєнню злочинів і потребують врегулювання;

Відсутність належного контролю за діяльністю комерційних банків з боку Національного банку України сприяє розкраданню багатомільйонних коштів. Так, для здійснення компенсаційних виплат жертвам нацистських переслідувань до акціонерного товариства "Градобанк" надійшли 87 млн марок. Ці кошти керівництвом були розкрадені. Повсякденний контроль за їх використанням з боку Національного банку України не був забез-

печений. Нині банк є банкрутом, грошові кошти власникам не видані, тягар відшкодування збитків ліг на плечі держави.

Відсутній механізм реалізації пункту "В" ст. 12 Закону України "Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю", де мова йде про право залучати до проведення перевірок, ревізій та експертиз кваліфікованих спеціалістів установ, організацій контрольних і фінансових органів, у той час як у Законі "Про державну контрольно-ревізійну службу в Україні" сказано, що ревізії можна назначати лише за порушеними кримінальними справами, а порушити кримінальну справу по економічних злочинах без висновків документальної ревізії неможливо.

У Законі "Про банки і банківську діяльність" на управління внутрішніх ревізій Національного банку України покладена функція проведення тільки внутрішніх перевірок структурних підрозділів Національного банку України. Таким чином, перевірки комерційних банків, які складають 99,9 % банківської системи України, взагалі не передбачені.

Згідно з пунктом "Г" ст. 12 Закону України "Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю" спецпідрозділи мають право одержувати інформацію з автоматизованих, інформаційних і довідкових систем та банків даних, створюваних різними міністерствами, відомствами України тощо, але внаслідок відсутності механізму реалізації зазначеного пункту міністерствами не виконуються вимоги цього Закону та видаються накази, згідно з якими під приводом комерційної таємниці спецпідрозділи та уповноважені особи не повинні вимагати інформацію з метою використання та недопущення негативних наслідків від злочинної діяльності організованих злочинних угруповань. (Наприклад, наказ № 48 від 08.02.96 р. Митної служби України "Про електронну інформацію в митній системі України").

Виникає потреба правового тлумачення банківської та комерційної таємниці з урахуванням інтересів держави, визначення права доступу до цієї таємниці спецпідрозділів або уповноважених осіб, які згідно з діючим законодавством несуть відповідальність за її розголошення.

Внаслідок викладених причин та довільного тлумачення Законів України "Про банки та банківську діяльність", "Про під-

приемництво" та інших не виконуються вимоги щодо п. "Д" ст. 12 Закону України "Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю".

Законодавством не врегульовано механізм виконання п. 3 ст. 12 Закону України "Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю", де вказано на право спецпідрозділів по боротьбі з організованою злочинністю подавати до суду заяви про скасування реєстрації і припинення діяльності суб'єктів підприємництва, а також за наявності підстав, передбачених Законом, подавати до суду позови про визнання недійсними угод. У той же час в Законі "Про арбітражний суд" передбачено, що за такими позовними заявами може звертатись лише Державна податкова адміністрація. Прокуратура, органи внутрішніх справ і спецпідрозділи по боротьбі з організованою злочинністю не вказані, а тому не можуть реалізувати прав, визначених цим Законом.

Не виконується п.4 "Г" ст. 18 Закону України "Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю", де зобов'язано Національний банк України "попередньо інформувати спеціальні підрозділи по боротьбі з організованою злочинністю про великомасштабні операції фізичних (у розмірі понад сто мінімальних заробітних плат) чи юридичних осіб (у розмірі понад п'ять тисяч мінімальних заробітних плат), здійснені одноразово або протягом 30 діб", що не дає змоги у повній мірі відслідковувати незаконні операції з коштами кримінальних комерційних структур.

Враховуючи викладене вважаємо за доцільне:

На урядовому рівні розглянути питання про створення Міжбанківської служби інкасації з залученням на комерційній основі банківських та інших фінансових установ, що дасть можливість забезпечити регулювання грошових потоків. Використовуючи оперативні можливості Головного управління по боротьбі з економічною злочинністю та Головного управління по боротьбі з організованою злочинністю МВС України встановити надійний контроль з боку держави за обігом коштів, їх інкасацією, поповненням до бюджету України.

Створити у банківських установах спеціальний відділ для збору інформації за ознаками фінансових правопорушень, систематизації і аналізу електронних платежів для запобігання випад-

кам шахрайства з фінансовими ресурсами, відтоку грошових коштів за кордон.

З метою вирішення питання щодо повернення валютних коштів в Україну, що незаконно знаходяться за її межами, посилення контролю банківської системи за цим процесом, законодавчо закріпити механізм ідентифікації клієнта банку (фізичної та юридичної особи), який подає документи на проведення банківських операцій, а також передбачити відповідальність банків за пролонгацію кредитів, за якими були порушені терміни їх повернення або сплати відсотків.

Усунути протиріччя в чинному законодавстві, особливо в Законі України "Про банки і банківську діяльність" і Законі України "Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю", що надасть можливість попереджувати значну частину зловживань, розкрадань і шахрайських дій з фінансовими ресурсами.

Законодавчо встановити відповідальність співробітників організацій, які здійснюють фінансові операції, за відмову від надання уповноваженим органам відомостей про незаконні операції, розголошення інформації про надання таких відомостей, невиконання вимог про реєстрацію фінансових операцій і осіб, які їх здійснюють, а також знищення таких документів, за порушення правил роботи з готівкою тощо.

Прогноз можливих зловживань, пов'язаних з використанням векселів

Одним із важливих напрямів банківської діяльності є операції з вексями. Однак через обмеження застосування цих операцій протягом тривалого часу сьогодні в нашій країні серед інших банківських операцій вони найменш розвинуті та носять переважно локальний характер. Крім того, відсутній єдиний механізм їх здійснення.

Формування ринку векселів є одним із напрямів розвитку ринку кредитно-фінансових послуг в Україні. Функціональне завершення ринку векселів складається з перерозподілу в основному короткострокових коштів.

Нерозвинутість інфраструктури вексельного ринку в Україні пояснюється відсутністю необхідного досвіду у покупців векселів; недостатньою інформацією про фінансовий стан емітентів векселів, а також умови випуску та обігу останніх; невідповідністю законодавчої бази, яка відповідає міжнародним вимогам, але не враховує сучасного стану економіки України. У світовій господарській практиці відомі численні випадки зловживань вексельною формою.

Серед можливих правопорушень, пов'язаних з протиправним заволодінням коштів за допомогою фіктивних, фальшивих і податкових векселів є такі: незаконне отримання грошей з використанням "бронзових" векселів, незаконний обіг коштів на вітчизняному ринку цінних паперів з використанням "дружніх" і "зустрічних" векселів, правопорушення з використанням фальшивих (підроблених або "дзеркальних") векселів, зловживання за допомогою виписки податкових векселів.

Правопорушення з фіктивними ("бронзовими", "дружніми", "зустрічними") вексями. Крім обігу на ринку цінних паперів абсолютно законних фінансових інструментів - комерційних і фінансових векселів, в основі яких завжди лежить фактична угода, яка спрямована на отримання товарного

(комерційного) або грошового (банківського) кредиту, в обороті можуть знаходитися і так звані фіктивні (“дружні”, “зустрічні”, “бронзові” (“дуті”)) векселі, що не підкріплені майном і пов’язані з псевдоугодою або псевдокредитом.

“Дружній вексель” (Reitwechsel в дослівному перекладі – кавалерійський вексель (нім.)) виникає, коли одне підприємство, яке є кредитоспроможним, виписує вексель іншому, яке має скрутний фінансовий стан, з метою отримання останнім грошей в банку шляхом обліку або застави цього векселя. Якщо партнер, в свою чергу, виписує “дружній” вексель для гарантії оплати, то такий вексель є “зустрічним”. Векселя, які видані від вигаданих або некредитоспроможних осіб, є “бронзовими” (“дутими”, Kellerwechsel в дослівному перекладі – “вексель у погрібі”, “підземний” (нім.)).

Отже, виникнення цих векселів не пояснюється реальним переміщенням товарних чи грошових цінностей. Загальною ознакою фіктивних векселів є безнадійність (відсутність у вексельному зобов’язанні законної основи боргу, реальної економічної бази його видачі) і безвалютність (відсутність у вексельному зобов’язанні майнового забезпечення боргу).

Згідно з Постановою Кабінету Міністрів України і Національного банку України від 10.09.92 р. за № 528 “Правила виготовлення та використання вексельних бланків” в Україні дозволено видавати векселі тільки для оплати за поставлену продукцію, виконані роботи та надані послуги, за винятком векселів Міністерства фінансів, Національного банку і комерційних банків України. Ділових звичаїв та судової практики щодо фіктивних векселів в Україні поки що не існує. Але, враховуючи світову господарську практику, розглянемо можливі зловживання, пов’язані з цими векселями.

Незаконне отримання грошей з використанням “бронзових” (“дutih”) векселів.

Сьогодні можливі такі способи скоєння цих зловживань:

а) видача векселя на ім’я фальшивого кредитора (при банкрутствах для штучного збільшення боргів потенційного банкрута).

б) виписка (трасування)¹ безгрошового “бронзового” векселя для поповнення власних коштів:

– на вигаданих осіб;

– на осіб, які позбавлені коштів і згодні за невелику винагороду акцептувати² ці векселі (можливо шляхом переведення останніх декількома індосаментами³). Далі – облік⁴ цього векселя у банку (іноді з викупом векселя до настання строку платежу у випадку обліку з реверсом⁵).

Неплатоспроможне підприємство ремітує⁶ без реальних підстав вексель іншому підприємству, при чому друге підприємство знаходиться в тісних відносинах з першим. При оголошенні неплатоспроможного підприємства банкрутом отримувач “бронзового” векселя природно вимагає сплати боргу за ним, а оскільки у векселедавця коштів немає, то держатель “бронзового” векселя має право на отримання частини майна банкрута.

Таким чином, на підставі виписування “бронзового” векселя можуть створюватися фальшиві кредитори, за допомогою яких частка майна, що по праву належить справжнім кредиторам, може зберігатися у збанкрутілої особи-неплатоспроможного підприємства (у його компаньйонів), в результаті чого банкрут незаконно привласнює собі частину майна, що повинно було належати іншим особам.

Для підтвердження відомостей про видачу “бронзового” векселя на користь іншої особи оперативним працівникам необхідно:

– *провести* ретельне вивчення документів (товарно-транспортної накладної, довіреності тощо), що підтверджують виписування векселя для оплати за поставлену продукцію, або виконані роботи, чи надані послуги (за винятком векселів Міністерства фінансів, Національного банку України і комерційних банків України) на основі Постанови Кабінету Міністрів України і Національного банку від 10.09.92 р. № 528 “Правила виготовлення та використання вексельних бланків”.

– з’ясувати, в яких ділових відносинах знаходяться векселедавець і векселедержатель (пайовик, підрядник, родич тощо).

Правопорушники для завуалювання зловживань можуть:

– вписувати платоспроможних осіб (авалістів, наступних набувачів за індосаментними (передаточними) надписами з метою дисконтування (сбіку) векселя в банку;

– доміцилізувати (вказують місце платежу, відмінне від місця проживання платника і від місця складання векселя) у якій-небудь фактично існуючій фірмі (доміциліата⁷), до якої векселі пред'являються до платежу. Якщо векседавець, який здійснив фальсифікацію, перешле доміциліату гроші для оплати векселя, то фальсифікація залишиться не виявлена.

Для попередження протиправного отримання коштів за допомогою виписки другого типу “бронзових” векселів оперативні працівники повинні:

– перевірити реальне існування вказаних на векселях юридичних осіб (оскільки є їх адреса на векселях);

– використовуючи послуги аудиторських організацій або дані банків, у яких відкриті основні рахунки акцептантів⁸, індо-сантів, установити їх загальну кредитоспроможність;

– у випадку доміцильованого векселя (на лицьовій стороні вказаний доміциліат формулами “Як доміциліат...”, “Платіж в (банку)...”, що посвідчено підписами директора та головного бухгалтера підприємства і печаткою банку-доміциліата згідно з “Порядком проведення банками операцій з векселями”, затвердженим постановою Правління Національного банку України від 25.02.93 р. № 22001-85 зі змінами від 4.06.97 р.) отримати інформацію у вказаному банку про укладання платником за векселем відповідного договору про доміциляцію векселів і про наявність на цьому рахунку (рахунок 911 “Доміцильовані в банку векселі”) необхідної суми, або про наявність достатніх коштів на поточному рахунку платника для погашення векселя.

Незаконний обіг коштів на вітчизняному ринку цінних паперів з використанням “дружніх” і “зустрічних” векселів. “Дружні” векселі на практиці зустрічаються найчастіше, крім того, суть “зустрічних” векселів витікає із “дружніх”. Цими векселями користуються для того, щоб трасат (платник, який приймає переказний вексель) або трасант (векседавець переказного векселя) могли отримати у якій-небудь третій фірми (банку) дешевий кредит шляхом обліку (дисконтування) або застави даного векселя (ломбардної операції). У даному випадку не існують розрахунки векседавця за товарними і грошовими угодами.

“Дружні” і “бронзові” векселі за своїм походженням схожі між собою (не мають товарного або грошового забезпечення), але

на відміну від “дружніх” за “бронзовими” (“дутими”) векселями особи, які причетні до їх виникнення, не несуть ніякої відповідальності за векселем, оскільки цей вексель оформлюється лише для обману кредиторів і привласнення їх грошей шахрайським шляхом, отримання зручного і дешевого кредиту (при обліку векселів у банку). При “дружнім” векселі обидві особи беруть на себе вексельну відповідальність, а при “дutomу” векселі її немає.

До “зустрічних” векселів відносяться “дружні” і “бронзові” векселі, при оформленні яких дві юридичні особи виступають поперемінно то векселедавцем (платником), то векселедержателем (набувачем). Такі векселі визнаються “зустрічними”, навіть якщо їх строки і суми не співпадають. Однак “зустрічними” векселями можуть бути не тільки протизаконні “дружні” і “бронзові”, але і комерційні векселі, що видані на основі дійсного товарного боргу і які виникли із взаємних торговельних відносин і угод між двома особами.

Існують два способи протиправного використання “дружніх” і “зустрічних” векселів:

а) підприємство А, що є кредитоспроможним, “по дружбі” виписує (ремітує) “дружній” вексель підприємству Б, яке має скрутний фінансовий стан, з метою отримання останнім грошової суми в банку шляхом обліку або застави даного векселя. Підприємство Б виписує “зустрічний” вексель для гарантії оплати;

б) підприємства А і Б виставляють (трасують) один на одного векселі і, таким чином, здійснивши обмін акцептами, обидва намагаються одержати позику в банку, обліковуючи в ньому свої векселі. Безпосередньо перед строком оплати за векселями вони знову виставляють один на одного векселі і намагаються, обліковуючи нові фіктивні векселі, погасити заборгованість за попередніми векселями і т.п.

Оперативні співробітники для виявлення та розкриття цього зловживання з “дружніми” і “зустрічними” векселями повинні вивчити, в яких ділових відносинах знаходиться трасант до трасанта (родичі, члени, пайовики одного господарського товариства). При цьому слід врахувати:

— якщо два векселі, виставлені двома підприємствами один на одного, пропонуються для обліку в одному і тому ж банку, незалежно від того, чи пропонує вексель сам трасант або яка-

небудь стороння фірма, що облікувала його, то є всі підстави вважати векселі, що використовуються в цих економічних відносинах, “дружніми” і “зустрічними”;

– “зустрічними” векселями можуть бути навіть векселі, в яких строки і суми плати не співпадають, а також “бронзові” векселі, в яких дві юридичні особи виступають поперемінно то векселедавцем (платником), то векселедержателем (набувачем).

Правопорушення з використанням фальшивих (підроблених або “дзеркальних”) векселів:

а) незаконне отримання коштів з використанням повністю підроблених векселів, нібито їх видало відоме кредитоспроможне підприємство (тобто які один до одного “переписані” зі справжньо існуючих векселів), а також з використанням векселів, що немов би виписані від імені реальних емітентів, котрі навіть не випускали подібні зобов’язання;

б) незаконний обіг коштів на вітчизняному ринку цінних паперів з використанням фальсифікованих векселів, на яких передаточні надписи зробили псевдопредставники, тобто надписувачі, які видають себе за представників і уповноважених векселедержателів без належних на те прав або повноважень;

в) злочини, скоєні на основі підроблення акцептного (в траттах) або авального надпису законноіснуючою фірмою, що видала векселі (часто з метою дисконтування (обліку) векселя в банку).

Для виявлення оперативними співробітниками повністю підроблених векселів, що їх нібито видало відоме кредитоспроможне підприємство, а також векселів, що немов би виписані від імені реальних емітентів, необхідно перевірити:

– вексель у емітента на дійсність бланку (порядковий номер, серію) і факт видачі його емітентом (суму, дату погашення, прізвище першого векселедержателя, підписи, печатки).

У першу чергу оперативні працівники повинні приділити увагу перевірці таких найбільш “підозрілих” векселів:

– векселі з надписами без звороту;

– внутрішні векселі, що підлягають оплаті в іноземній валюті;

– векселі, що підлягають оплаті в пункті, де немає банківських установ;

– переказні векселі, що не підлягають акцепту,- мандати;

Підпис особи, яка підписала вексель від імені іншої особи без належних на те прав, вважається підробленим. Оперативні працівники для виявлення зловживань, пов'язаних з незаконним обігом коштів на вітчизняному ринку цінних паперів з використанням векселів, на яких передаточні надписи зробили псевдопредставники, повинні не тільки перевірити безперервність послідовного ряду індосаментів, але і дійсність підписів і повноваження осіб, які поставили підписи при індосаментах.

Для виявлення злочинів, скоєних на основі підроблення акцептного або авального надпису законно існуючою фірмою, оперативному співробітнику слід звернутися до акцептанта чи аваліста¹ за підтвердженням ними своїх зобов'язань (якщо останні є).

Важливо пам'ятати, що підробка векселів може виявлятися і через “змінення” суми, дати погашення векселя. Тому необхідно звертати увагу на те, чи має вексель дефект форми (наявність необумовлених поправок, підчищень і перекреслень, коли ними затемнюються або знищуються реквізити і приналежності векселя).

Можливі зловживання, пов'язані з випуском податкових векселів для відстрочки сплати податку на додану вартість (ПДВ) при імпорті товарів згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 01.10.97 р. № 1104 “Порядок випуску, обігу та погашення векселів, які видаються на суму ПДВ при ввезенні (пересиланні) товарів на митну територію України”.

Підприємець, імпортуючи товар на територію нашої країни з відстрочкою сплати ПДВ, може з товаром потім просто “зникнути”. Отже, державна скарбниця не дорахується грошей, які належать їй за законом.

Таким чином, оскільки існують умови для скоєння злочинів за допомогою векселів завдяки нерозвинутості вітчизняного ринку цінних паперів, наявності протиріччя та прогалин законодавчої бази, необхідно, щоб оперативні співробітники в повному обсязі володіли технологією вчинення цих зловживань для вироблення заходів щодо їх виявлення та попередження.

¹ Трасування – видача переказного векселя на кого-небудь, тобто прийняття на себе зобов'язання гарантії акцепту і платежу.

² Акцепт векселя – операція, через яку підтверджується згода платника на оплату векселя.

³ *Індосамент (передаточний надпис)* – підпис особи, яка передає вексель, для перенесення на іншу особу прав, які належать векселедержателю і прийняття останнім на себе нового вексельного зобов'язання за попереднім векселем. Передаточний надпис буває: іменний і бланковий, які у свою чергу можуть бути безоборотними, тобто зобов'язання платсжу за векселем не припадає на особу, яка зробила надпис “без обороту на мене”.

⁴ *Облік (дисконтування)* – операція купівлі зі знижкою (з дисконтом) векселів до настання за ними строку платежу.

⁵ *Облік з реверсом* – операція обліку векселів, при якому дисконтант (особа, яка передає векселі до обліку) зобов'язаний викупити обліковані векселі до настання їх строку, що оформлюється за допомогою реверса.

⁶ *Ремітувати* – видавати переказний вексель на користь кого-небудь.

⁷ *Доміциліат* – особа, яка виступає платником за векселем за дорученням і за рахунок доміциліанта, який уповноважив першу особу здійснити платіж за векселем у місці доміциляції.

⁸ *Акцептант* – особа, яка підтверджує свою згоду на оплату.

⁹ *Аваль векселя* – поручительство за векселем.

Аваліст, який здійснив аваль векселя, приймає на себе відповідальність особи, яка зобов'язана за векселем.

Проблеми реформування органів внутрішніх справ

І.В. Опришко

Органи внутрішніх справ на етапі становлення та розвитку української державності

Політичне, економічне та соціальне оновлення суспільства в процесі побудови демократичної правової держави потребує приведення правових, організаційних, структурних та інших засад функціонування органів державної влади України відповідно до нових умов їх діяльності та розвитку.

Криміногенна ситуація, що склалася сьогодні в Україні, визначається глибокою соціально-економічною кризою, яка охопила всі сфери суспільного життя — економіку, політику, ідеологію, мораль. Вихід з існуючої кризи зумовлює необхідність проведення відповідних кардинальних реформ в державі.

Зростання злочинності до рівня реальної загрози національній безпеці України висуває перед правоохоронними органами нові завдання, зумовлює необхідність перегляду стратегічних напрямів їхньої діяльності, пошуку нових підходів до організації та здійснення охорони громадського порядку і боротьби зі злочинністю, які б відповідали сучасній обстановці та тенденціям її розвитку. Однак правоохоронні органи, як і все суспільство, переживають кризу, що негативно позначається на їхній діяльності. Кризові явища посилюються надмірною перевантаженістю практично всіх ланок зазначених органів, що певною мірою пов'язано з виконанням ними багатьох функцій, які безпосередньо не стосуються охорони громадського порядку та боротьби зі злочинністю. Дублювання функцій, неузгодженість та паралелізм у діяльності підрозділів призводять до низького впливу їх управлінських структур на ефективність функціонування правоохоронної системи.

Опришко Ігор Віталійович — кандидат юридичних наук, заступник начальника НДІ НАВСУ, підполковник міліції.

Це становище зумовило потребу в удосконаленні та перебудові організації та діяльності правоохоронних органів, у тому числі органів внутрішніх справ. У зв'язку з цим були розроблені Концепція розвитку системи Міністерства внутрішніх справ України, яка схвалена постановою Кабінету Міністрів України від 24 квітня 1996 р. № 456 та План заходів щодо забезпечення її реалізації, затверджений Першим віце-прем'єр-міністром України 20 червня 1996 р.

Одним із напрямів державно-правової реформи в країні мусить стати створення гнучкої системи органів МВС України, яка здатна самостійно адаптуватися до змін у суспільстві, оптимально задовольнити його потреби у сфері охорони правопорядку, прав, свобод та законних інтересів громадян.

На загострення криміногенної ситуації в Україні також впливає недосконалість діючого законодавства, що регулює діяльність системи органів МВС України.

Одним із шляхів вирішення цієї проблеми є розробка та прийняття Закону України "Про органи внутрішніх справ". У цьому законодавчому акті необхідно визначити поняття органів внутрішніх справ, їх завдання та функції, правову основу та принципи діяльності, систему, структуру і організацію їх функціонування, порядок прийняття та проходження служби в них, основні засади правового і соціального захисту їх працівників, а також порядок фінансового та матеріально-технічного забезпечення органів внутрішніх справ, контролю і нагляду за їх діяльністю тощо.

Прийняття цього закону дало б змогу суттєво розширити гласність, поглибити демократію в діяльності органів внутрішніх справ, адекватно відобразити їх місце та роль у правоохоронній діяльності, підвищити авторитет у населення.

Сьогодні органи внутрішніх справ повинні відповідати вимогам державного правоохоронного органу виконавчої влади, який би забезпечував охорону правопорядку та громадської безпеки, захист життя, здоров'я, прав і свобод громадян, власності, природного середовища, інтересів суспільства і держави від протиправних посягань.

Відповідно до цього основними завданнями зазначених органів повинні бути охорона громадського порядку, припинення

злочинів та адміністративних правопорушень, затримання та вжиття заходів по притягненню до юридичної відповідальності осіб, які підозрюються у їх вчиненні; виявлення і розкриття злочинів, розшук осіб, які їх вчинили та їх попереднє ув'язнення, проведення дізнання та попереднього слідства по кримінальних справах у межах, визначених Кримінально-процесуальним кодексом України; забезпечення безпеки суддів, працівників правоохоронних органів та інших осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві; накладення та виконання адміністративних стягнень; попередження злочинів та адміністративних правопорушень, участь у поданні соціальної та правової допомоги громадянам; охорона майна юридичних та фізичних осіб, особиста охорона громадян; забезпечення безпеки дорожнього руху; здійснення дозвільної системи щодо спеціально визначених предметів, матеріалів і речовин, а також підприємств, майстерень і лабораторій, які складають підвищену загрозу для громадської безпеки; сприяння у межах своєї компетенції органам державної влади та місцевого самоврядування, державним установам та організаціям у виконанні обов'язків, покладених на них законом.

Згідно із завданнями, що покладаються на органи внутрішніх справ, їх структура має будуватися за територіально-функціональним принципом. Територіальну систему цих органів складають: Міністерство внутрішніх справ України, Головне управління внутрішніх справ у Автономній Республіці Крим, Головні управління внутрішніх справ у містах Києві та Севастополі, обласні управління внутрішніх справ; міські, районні, районні у містах управління та відділи внутрішніх справ (поліції). Функціональна структура органів МВС України повинна включати в себе: поліцію; внутрішні війська; навчальні заклади та наукові установи; окремі підприємства, установи і організації.

Нині однією із головних проблем залишається підвищення авторитету органів внутрішніх справ України і міліції, зокрема. На її вирішення мають бути спрямовані заходи по забезпеченню системи органів МВС України необхідними висококваліфікованими кадрами, які б відповідали вимогам сьогодення і були спроможні в повному обсязі виконувати на професіональному рівні завдання по боротьбі зі злочинністю і захисту населення від злочинних посягань. На жаль, середні оцінки діяльності міліції

по боротьбі зі злочинністю такі: вважають роботу міліції доброю – 9–10 %, задовільною – 38–40 %, незадовільною – 37–40 % (за результатами опитування населення, проведеного Центром громадських зв'язків МВС України). Образ співробітника міліції у суспільній свідомості поки що залишається негативним. Зокрема, в середньому 38 % опитуваних вказують, що за останні роки він не змінився, а 20 % – вважають, що він погіршився. Біля третини опитуваних вважають, що нині для співробітників міліції характерне зловживання службовим становищем, невжиття належних заходів щодо правопорушників, байдужість.

Крім того, за даними опитування, проведеного Науководослідним інститутом проблем боротьби зі злочинністю НАВСУ в 1998 р. серед молоді м. Києва, були отримані такі оцінки роботи міліції: добре – 8 %, задовільно – 43,5 %, незадовільно – 29,7 %, зокрема, по боротьбі з посадовими злочинами, хабарництвом – 73,7 %, кишеньковими крадіжками – 71,9%, розкраданням державного майна та іншими злочинами в сфері економіки – 64,4 %, організованою злочинністю – 52,5 %.

Подібне відношення до міліції призводить до поширення серед населення небажання співпрацювати з її співробітниками, численних випадків неповідомлення органів внутрішніх справ про вчинені злочини, а це призводить до невірної оцінки криміногенної ситуації в країні й невжиття адекватних заходів щодо її покращення.

Незважаючи на реалізацію в основному Комплексної програми кадрового забезпечення оперативно-службової діяльності органів та підрозділів органів внутрішніх справ, внутрішніх військ МВС на 1996–2000 рр., за останні роки не було досягнуто ефективної роботи кадрових апаратів на місцях практично у всіх регіонах України. Зокрема, система органів внутрішніх справ сьогодні ще має суттєві недоліки і прорахунки у доборі і комплектуванні підрозділів галузевих служб необхідним кадровим потенціалом, його професійній підготовці, виконанні ним своїх службових функцій та обов'язків, додержанні морально-етичних норм суспільства, забезпеченні законності та правопорядку, захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина тощо.

В основу кадрового забезпечення органів внутрішніх справ мають бути покладені принципи демократичного добору, просування по службі за діловими якостями, колегіальності та персональної відповідальності в роботі з кадрами, законності, постійного навчання особового складу, систематичного оновлення кадрів та здійснення контролю за їх діяльністю.

При цьому необхідно якісно поліпшити систему добору і підготовки кадрів, удосконалити нормативно-правову базу діяльності органів внутрішніх справ України, поступово довести їх штатну чисельність до рівня науково обґрунтованих нормативів, створити оптимальну систему науково-методичного й інформаційного забезпечення роботи з кадрами.

Діяльність органів внутрішніх справ в Україні повинна бути гласною. Вони мають інформувати населення, органи державної влади та місцевого самоврядування, громадські організації, засоби масової інформації про свою діяльність, стан правопорядку та заходи щодо його зміцнення. Засоби масової інформації можуть акредитувати журналістів при органах внутрішніх справ. При цьому не повинні підлягати розголошенню відомості, що становлять державну або службову таємницю, а також інформація, що отримана в процесі службової діяльності і може завдати шкоди честі, гідності та безпеці громадянина, посадової особи органів внутрішніх справ або членів його сім'ї, законним інтересам підприємств, установ та організацій, якщо іншого не вимагають інтереси правосуддя.

Кожний громадянин повинен мати право звернутися до органів внутрішніх справ з запитом щодо наявності відомостей про себе, а орган внутрішніх справ зобов'язаний у письмовій формі відповісти на запит і викласти відповідні відомості щодо громадянина, якщо відомості не мають відношення до розслідування конкретної кримінальної справи.

Таким чином, органи внутрішніх справ, як складова частина органів державної виконавчої влади, повинні забезпечити реалізацію наданих їм повноважень, виходячи з пріоритетності прав і свобод людини. Тому вирішення питань щодо реформування органів внутрішніх справ як одного із напрямів державно-правової реформи є відповідною гарантією розбудови правової держави в Україні.

**Б.І. Бараненко,
А.П. Мовчан**

Оперативно-розшукова діяльність органів внутрішніх справ в умовах зростання організованої злочинності

Головною рисою сучасної злочинності є постійне посилення її організованості, яка супроводжується все більш високим рівнем насильства, жорстокості, професіоналізму та зростанням консолідації кримінального середовища.

Для осмислення феномена організованої злочинності в сучасних умовах можна виділити такі її елементи:

об'єднання кримінальних осіб у злочинні групи з побудовою в них ієрархічних структур з метою досягнення найбільшої ефективності дій, спрямованих на злочинне задоволення їх учасниками гіпертрофованих корисливих інтересів та потреб;

озброєність та технічна оснащеність групи новітніми видами бойової зброї і різноманітної оперативної, а також автомобільної техніки;

забезпечення (прагнення до забезпечення) груповими злочинними формуваннями своєї безпеки шляхом "контррозвідки" в системі правоохоронних органів, а також встановлення патронажу з боку корумпованих зв'язків у названих та інших державних органах;

розподіл "праці" в середині групових злочинних об'єднань (управлінських, виконавчих, посередницьких, охоронних та інших функцій);

масовість та різноманітність кримінальної діяльності злочинних груп, охоплення нею максимально широких сфер, цілеспрямованість цієї діяльності на систематичне отримання великих матеріальних прибутків;

Бараненко Борис Іванович — кандидат юридичних наук, провідний науковий співробітник НДІ НАВСУ, полковник міліції.

Мовчан Анатолій Павлович — старший науковий співробітник, полковник міліції.

розподіл сфер та територіальних кордонів кримінальної діяльності злочинних груп, постійна боротьба за перерозподіл цих сфер і кордонів, застосування насилля в цій боротьбі;

гнучке реагування суб'єктів організованої злочинності на зміни, що відбуваються в соціально-економічному та правовому просторі, використання недоліків і прогалин у законодавстві з метою відповідного вибору найбільш оптимальних шляхів і способів злочинної діяльності; штучне утворення за допомогою корумпованих представників державної влади деяких економічних, соціальних, правових та інших умов, що сприяють злочинності;

безпосереднє проникнення емісарів від організованих злочинних угруповань до структур державної влади.

Такі риси організованої злочинності свідчать про її якісну відміну від традиційної загальнокримінальної злочинності попередніх часів. Зрозуміло, що це потребує адекватних заходів щодо боротьби з нею і, перш за все, на рівні здійснення якісно оновленої оперативно-розшукової діяльності.

Сучасна практика оперативно-розшукової діяльності характеризується помітними недоліками. Так, з одного боку, спостерігається неадекватність сучасної практики чинному законодавству. Це, насамперед, відсутність достатнього практичного досвіду та обмаль відомчого нормативного регулювання щодо втілення в практику таких методів оперативно-розшукової діяльності, як:

негласне проникнення оперативного співробітника в приміщення, транспортні засоби і на земельні ділянки;

проникнення оперативного співробітника в злочинну групу, або в середовище осіб, які підозрюються у вчиненні злочинів;

зняття інформації з каналів зв'язку;

контролювання шляхом відбору за окремими ознаками телеграфно-поштових відправлень.

З іншого боку, відчувається недостатня відповідність практичного вибору та реалізації тактичних і методичних заходів боротьби з проявами організованої злочинності, змісту і специфіки цієї злочинності (насамперед, йдеться про те, що знайшло своє відображення у визначальних рисах останньої).

Нове значення у сучасних умовах отримує не тільки організована злочинність, а й інша – загальнокримінальна.

Організована злочинність об'єктивно впливає на стан та структуру загальнокримінальної злочинності, сприяє досягненню останньою теж організованого характеру. Крім того, спостерігається і пряме поєднання організованих і неорганізованих форм злочинності. Так, лідери організованих злочинних груп нерідко підпорядковують собі неорганізовані злочинні групи, встановлюють контроль за їх злочинною діяльністю з отриманням часткових відрахувань від її матеріальних здобутків, або ж спрямовують дії останніх на забезпечення "своїх" діяльності за рахунок виконання другорядних кримінальних заходів. У свою чергу, і "рядові" кримінальні елементи всіляко намагаються одержати прикриття з боку лідерів організованих злочинних груп, чи стати безпосередньо їх членами.

Отже, удосконалення тактики і методики оперативно-розшукової діяльності є гострою проблемою в сучасних умовах.

Головними шляхами вирішення цієї проблеми слід вважати: приведення діючої нормативної бази відповідно до законодавчих положень (Закон України "Про оперативно-розшукову діяльність");

нормативне та методичне врегулювання основ впровадження в практику оперативних підрозділів методів оперативно-розшукової діяльності, що додатково надані вказаним підрозділам Законом України "Про оперативно-розшукову діяльність";

організаційне забезпечення і практичний вибір тактичних та методичних рішень відповідно до висновків поглибленого аналізу оперативної обстановки на всіх напрямках такої діяльності.

Під тактикою оперативно-розшукової діяльності розуміється система дій, пов'язаних з безпосереднім вибором і реалізацією оперативними підрозділами сил, засобів та методів цієї діяльності, а також прийомів і способів їх застосування відповідно до вирішення її основних завдань в умовах конкретної ситуації.

Виходячи з визначення поняття тактики оперативно-розшукової діяльності слід виділити такі основні її елементи, які мають предметно націлений діловий характер:

оцінка оперативної обстановки;

прийняття рішень щодо оперативно-розшукового впливу на відповідні об'єкти;

визначення і вибір адекватних сил, засобів та методів, а також прийомів і способів їх застосування;

організаційне, інформаційне, технічне та інше забезпечення практичної реалізації прийнятих рішень.

Це загальне структурне уявлення про тактику оперативно-розшукової діяльності, яка потребує певних уточнень відповідно до розробки та реалізації окремих її аспектів, до яких відносяться (по лінії кримінального розшуку):

тактика оперативно-розшукової діяльності в окремих регіонах відповідно до загальної оцінки оперативної обстановки;

тактика оперативної профілактики злочинів, зокрема з боку організованих та інших злочинних груп;

тактика розкриття злочинів;

тактика розшуку осіб, які переховуються від слідства й суду або ухиляються від кримінального покарання.

На рівні оперативно-тактичного забезпечення реалізації окремих оперативно-розшукових заходів відповідно до оцінки конкретної оперативної ситуації належать:

тактичні прийоми і способи проникнення негласних співробітників у злочинні середовища;

тактичні прийоми і способи пошуку та збору оперативної інформації;

тактичні прийоми і способи ефективної роботи негласного апарату;

тактичні прийоми і способи застосування оперативно-технічних засобів;

тактичні прийоми і способи проникнення оперативного співробітника в приміщення, транспортні засоби і на земельні ділянки.

За результатами аналізу оперативної обстановки та її оцінкою вирішуються питання щодо з'ясування самої потреби в проведенні оперативно-розшукових заходів, вибору відповідних сил, засобів, методів, а також прийомів і способів їх застосування.

Оперативна обстановка за своїм змістом складається із сукупності таких основних елементів:

злочинність;

фактори соціального та економічного середовища, що впливають на злочинність;

фактори, які пов'язані з результатами практичного проведення оперативно-розшукової діяльності.

Зміст аналізу оперативної обстановки (для апаратів карного розшуку) повинен включати вивчення та оцінку статистичних відомостей про став, структуру і динаміку злочинності, особливо протиправних дій проти особи, державної власності, приватної власності та інших поширених злочинах у сучасних умовах.

Детальний аналіз оперативної обстановки і стану оперативно-розшукової діяльності органів внутрішніх справ дозволяє виявити такі прогалини і недоліки в роботі, котрі одночасно вказують і на шляхи їх усунення.

Так, наприклад, отримання за результатами аналізу висновків про припинення значної частки оперативних справ у зв'язку з непідтвердженням інформації, що стала підставою для їх заведення, може вказувати, з одного боку, на істотні недоліки щодо діючої в міськрайвідділах внутрішніх справ системи виявлення і збору відповідної оперативної інформації, або на поверховий розгляд оперативних матеріалів з боку керівників, які санкціонують заведення вказаних справ. З іншого ж боку, ці висновки можуть свідчити про невідповідність практики провадження оперативних справ сучасній структурі злочинності, соціальному середовищу, в якому найбільш активно відбуваються певні криміногенні і кримінальні процеси.

Судячи з висновків загального аналізу оперативної обстановки в державі, групова злочинність за останні роки зростає значними темпами. Для сучасного стану злочинності характерним є те, що неорганізовані форми злочинності наближаються за своїми якісними параметрами до організованих. Тому при здійсненні апаратами карного розшуку оперативно-розшукового впливу на них у тактико-методичному відношенні слід орієнтуватись, головним чином, на змістовну структуру саме організованих злочинних груп.

Для організованих злочинних груп характерні такі визначальні риси:

цілеспрямоване утворення з метою отримання великих та особливо великих матеріальних прибутків;

оптимальний кількісний склад, який зумовлений поставленими груповими цілями, вибором шляхів та засобів щодо їх досягнення;

стійкість злочинної діяльності, що є для учасників груп головним джерелом їх існування та збагачення;

наявність лідерства в групах як керівного ядра і забезпечення внутрішньогрупових норм, що є обов'язковим для всіх членів групи;

попередня підготовка групових злочинних посягань, у тому числі забезпечення заходів, що протидіють викриттю групи.

Однією з найважливіших особливостей кримінальної діяльності організованих злочинних груп, як і самого їх існування, є міжрегіональний характер їх протиправної діяльності. Лідери злочинних угруповань одних регіонів підтримують кримінальні зв'язки з лідерами інших регіонів як ближнього, так і далекого зарубіжжя.

Різні злочинні групи мають і різноманітну ступінь організованості, а тому необхідно розробляти відповідні і тактичні та методичні заходи оперативно-розшукового впливу.

Так, якщо в поле зору співробітників карного розшуку потрапили так звані прості організовані злочинні групи, діяльність яких спрямована на вчинення однотипних майнових злочинів, то цілям оперативно-розшукового впливу на них можуть відповідати звичайні його сили, засоби і методи, а також традиційні тактичні прийоми і способи їх реалізації.

Слід орієнтуватися на те, що прості організовані злочинні групи утворюються і діють, як правило, у своїх містах, районах, мікрорайонах і мають невеликий кількісний склад, який формується за принципом оптимальної потреби. До речі, особи які входять в таку групу, найбільш підходять на роль оперативного джерела інформації, можуть висвітлювати злочинну діяльність розроблюваних осіб.

У цілому, зусилля співробітників карного розшуку щодо оперативно-розшукового впливу на організовані злочинні групи слід концентрувати навколо них, головним чином, за місцем знаходження їх учасників.

На відміну від простих організованих груп, існує другий їх різновид. Це складні організовані злочинні формування, для яких

характерно об'єднання різних напрямів кримінальної діяльності, у тому числі скоєння як традиційних загальнокримінальних злочинів, так і нетрадиційних: рекет, вимагання чужих боргів, або частки прибутків від різних форм протиправного бізнесу (збут наркотиків, азартні ігри, шахрайство, проституція тощо). Злочинна діяльність таких груп потребує неординарної техніки оперативно-розшукового впливу на них.

Найбільш адекватними тактичними заходами оперативно-розшукового впливу на такі групи сьогодні повинні бути, у першу чергу, ті, що можуть забезпечити систему отримання та обміну на міжрегіональному рівні інформації про них, їх лідерів, окремих членів, а також інші зв'язки.

Ефективним може бути застосування зустрічних легендованих маршрутних відряджень з одного регіону до іншого негласних співробітників для встановлення контактів з особами, до яких є оперативний інтерес. Найбільш розповсюдженим сьогодні можуть бути такі поїздки під легендою досягнення комерційних цілей.

В організаційному відношенні для забезпечення оперативної розробки міжрегіональних злочинних груп апаратам карного розшуку можна запропонувати утворення відповідних міжрегіональних центрів координації, або ж оперативно-слідчих груп для проведення спільних дій. Цю роботу необхідно планувати заздалегідь, передбачаючи в планах персональний склад оперативно-слідчих груп, понять (на випадок залучення їх в нічний час, або в безлюдних місцях), адвокатів і прокурорів, транспортних та оперативно-технічних засобів, місця утримання учасників злочинних груп з метою недопущення будь-якого спілкування затриманих між собою.

Для підбору джерел оперативної інформації слід використовувати інформацію про конфлікти між учасниками груп, недовіру один до одного, невдоволення своїм місцем у групі з боку окремих співників, або ж озлобленість їх проти лідерів груп тощо.

В окремих випадках ефективні результати в одержанні джерел інформації можуть бути досягнені при залученні з цією метою колишніх співників злочинної групи, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі і очікують свого звільнення.

Такі заходи слід проводити при взаємодії з оперативними частинами виправно-трудових установ.

Загальною вимогою до негласних співробітників, які повинні забезпечити виявлення організованих злочинних груп на різних стадіях їх формування і функціонування, а також послідовне оперативне втручання в розвиток криміногенних або кримінальних подій, є досягнення як можна більшого співпадання особистих характеристик вказаних співробітників і аналогічних характеристик учасників організованих злочинних груп.

Для вибору адекватної поведінки негласних співробітників, які впроваджені в організовані злочинні групи, важливе значення має також інформованість цих співробітників щодо особистих рис, емоційних та інших якостей членів даних груп: майже двом третинам з них, як свідчать дані особисті відомості, що містяться в матеріалах оперативних справ, раніше вивчених, притаманні сила і рішучість, 72 % - відрізнялися наполегливістю; 90 % - були невідчуждими впливу інших осіб, 72 % - відзначалися жадібністю, 35 % - агресивністю, більш ніж 30% - жорстокістю та цинізмом, 17 % - хитрістю і всього 3 % - боягузством.

Альтернативою проникнення в організовані злочинні групи негласних співробітників є застосування оперативно-технічних засобів з метою спостереження за поведінкою та діями учасників цих груп. Для таємного розміщення тих чи інших пристроїв можна успішно використовувати спеціально придбані оперативні джерела з наближених до розроблюваного середовища осіб (банщики, масажисти, тренери тощо).

Особливий інтерес для вибору тактики оперативно-розшукового впливу на організовані злочинні групи викликає широке розповсюдження конфліктів у їх внутрішньогрупових відносинах. Прояви конфліктів, при їх загостренні, можуть підірвати психологічну цілісність груп, або привести до втрати у відносинах між їх учасниками взаєморозуміння і спільності, а інколи викликати гострі конфлікти, ворожнечу та антагонізм між колишніми співниками. Нерідко ці конфлікти закінчуються розпадом груп.

До цілком виправданих тактичних рішень в окремих випадках можна віднести і штучне створення або посилення існуючих конфліктних ситуацій в групах, з метою їх розпаду. Це, на-

приклад, проведення шляхом розповсюдження певної інформації серед учасників груп, або іншими способами спеціальних комбінацій, спрямованих на підриив авторитету лідерів груп, створення в групах обстановки недовіри одних членів до других і т. ін.

Як загальний методичний захід, рекомендуємо в усіх випадках після затримання учасників злочинної групи продовжувати оперативну роботу навколо оточення групи аж до моменту завершення судового розгляду кримінальних справ.

У даній роботі автори розглянули переважно загальні науково-теоретичні і прикладні положення, що визначають основи тактики і методики оперативно-розшукової діяльності в сучасних умовах боротьби зі злочинністю.

**О.Ф. Гіда,
О.В. Кізнер,
М.А. Калантай,
К.Л. Федоров**

Деякі особливості стану правопорушень та скоєння злочинів працівниками органів внутрішніх справ

Цілеспрямована та наполеглива боротьба зі злочинністю, викоренення неприйнятних суспільством явищ, попередження правопорушень, усунення причин та умов, що їм сприяють, припинення скоєння злочинів, у тому числі безпосередньо співробітниками органів внутрішніх справ, – важливе завдання нашого суспільства, вирішення якого в значній мірі покладено на правоохоронні органи і, в першу чергу – на органи системи МВС. В умовах будівництва демократичної України це завдання ускладнюється недостатньою стабільністю політичної обстановки у державі, значним погіршенням соціально-економічного стану суспільства, криміналізацією суспільної свідомості і ростом злочинності. Забезпечення і зміцнення законності та правопорядку, додержання прав і свобод громадян, гарантованих Конституцією і чинним законодавством, значною мірою залежить від чіткої діяльності міліції – державного озброєного органу виконавчої влади, який захищає життя, здоров'я, права і законні інтереси громадян, усі форми власності, природне середовище, інтереси суспільства і держави від протиправних посягань. Внаслідок цього особлива увага приділяється проблемі скоєння правопорушень, не кажучи вже про злочини співробітниками органів внутрішніх справ, які повинні брати активну участь у боротьбі за нову людину, знаходитись на ділянці ідеологічної, виховної роботи, що по-

Гіда Олександр Федорович — проректор по роботі з особовим складом НАВСУ, генерал-майор внутрішньої служби.

Кізнер Олександр Вікторович — кандидат юридичних наук, головний науковий співробітник.

Калантай Микола Андрійович — старший науковий співробітник, підполковник міліції.

Федоров Костянтин Львович — заступник начальника лабораторії № 3, підполковник міліції.

требує політичної свідомості, високої культури, здатності вірно оцінювати соціальні явища, діяти у повній відповідності до вимог чинного законодавства та нормативних актів МВС України. Правопорушення та злочини, скоєні співробітниками органів внутрішніх справ, призводять до надзвичайно суттєвого резонансу серед населення, підривають його довіру до співробітників міліції, негативно впливають на ефективність організації боротьби зі злочинністю. Тому виявлення причин та умов скоєння правопорушень і злочинів, спрямованість на профілактику перших та запобігання другим – одне з головних завдань органів внутрішніх справ. У зв'язку з цим вони повинні більш активно і цілеспрямовано вести роботу по профілактиці правопорушень, здійснювати пошук та створювати нові форми і методи удосконалення її організації.

Науково-дослідним інститутом проблем боротьби зі злочинністю НАВСУ здійснено дослідження стану правопорушень і злочинів, вчинених співробітниками органів внутрішніх справ України.

Науковцями були вивчені діючі нормативні акти, література, необхідні статистичні матеріали МВС України за 1996 – 1997 рр., понад 500 справ службових розслідувань за 1996 р. та 166 кримінальних справ (розглянутих судами у 1996 і 1997 рр.) відносно правопорушень та злочинів, скоєних співробітниками органів внутрішніх справ.

Вивчення статистичних матеріалів Міністерства, їх обробка, аналіз та узагальнення показало, що у 1997 р. співробітниками органів внутрішніх справ вчинено 2519 різноманітних правопорушень та злочинів. Це на 88 правопорушень і злочинів, або на 3,6 % більше, ніж у 1996 р. Зросла кількість цих діянь у порівнянні з попереднім 1996 р. у Вінницькій (71 проти 26, або у 2,7 разів більше), Івано-Франківській (74 проти 29, або у 2,6 разів більше), Чернівецькій (40 проти 18, або у 2,3 рази більше) областях, м. Севастополі (57 проти 10, або у 5,7 разів більше). Зниження кількості правопорушень та злочинів у сукупності відбулося у 13 областях (від 2 % у Житомирській області до 1,5 рази у Кіровоградській, Харківській та Херсонській областях).

У 1997 р. скоєно злочинів більш ніж у 1996 р. тільки по шести областях і м. Севастополю: у Вінницькій – 20 проти 7

(майже у 3 рази), Івано-Франківській та Львівській – відповідно 19 проти 13 та 37 проти 26 (майже у 1,5 рази), Житомирській – 24 проти 18 (на 33 %), Київській, Черкаській і в м. Севастополі – відповідно 21; 18; 8 проти 17; 15; 7 (23,5; 20,0; 11,4 %). У всіх інших областях і у м. Києві – зниження злочинності, притому найбільше у Херсонській та Рівненській областях (більш ніж у 3 рази), а найменше у Закарпатській і Волинській областях (майже на 10 %).

Наведені дані свідчать про те, що у більшості областей (незважаючи на те, що в деяких з них відмічається певне зниження злочинів) продовжує зростати кількість вчинених правопорушень.

У табл. 1 наведені дані про відсоток співробітників органів внутрішніх справ серед усього населення (перша графа), відсоток цих співробітників серед працездатного населення (друга графа), які скоїли правопорушення та злочини (разом і окремо) на 1000 співробітників атестованого складу МВС (в цілому по Україні та в розрізі по областях). Найбільше злочинів скоєно співробітниками органів внутрішніх справ у Дніпропетровській, Житомирській, Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській, Миколаївській, Тернопільській, Черкаській областях, автономній Республіці Крим та м.Севастополі, в яких показники на 1000 співробітників органів внутрішніх справ вище таких же показників в цілому по МВС (8,8; 1,7; 7,1 відповідно). Разом з тим, відсоток співробітників органів внутрішніх справ від усього населення, а також до працездатного населення цих регіонів майже скрізь нижчий або дорівнює відповідним показникам по Україні.

У 1997 р. співробітниками органів внутрішніх справ вчинено 2020 різноманітних правопорушень (за винятком злочинів). Більш всього вчинено правопорушень, пов'язаних з протиправною відмовою в порушенні кримінальних справ – 493 або 24,4 % від усіх правопорушень (2020), порушенням строків слідства, дізнання – 458 (22,7 %), приховуванням злочинів від обліку – 455 (22,5 %) (табл. 2, рис. 1, де I – незаконне адміністративне затримання, у тому числі в підрозділах за скоєння злочину; II – притягнення до кримінальної відповідальності; III – незаконна відмова у порушенні кримінальних справ; IV – порушення строків слідства, дізнання; V – приховування злочинів від обліку; VI – незаконні арешти та порушення строків перебування під вартою;

VII – фальсифікація та викривлення статистики про наслідки боротьби зі злочинністю; VIII – незаконні проведення обшуку та методи проведення слідства, дізнання; IX – інші правопорушення).

Таблиця 1

Регіон	Відсоток співробітників ОВС від усього населення	Відсоток співробітників ОВС від працездатного населення	Кількість правопорушень і злочинів на 1 тис. співробітників		
			усіх правопорушень	злочинів	інших правопорушень
Республіка Крим	0,6	1,1	13,8	2,6	11,2
Вінницька	0,5	0,9	8,3	2,3	5,8
Волинська	0,5	0,9	5,6	2,3	3,4
Дніпропетровська	0,6	1,1	11,2	1,3	9,8
Донецька	0,6	1,0	5,7	0,7	5,1
Житомирська	0,5	1,0	12,6	3,0	9,6
Закарпатська	0,4	0,7	14,9	2,1	12,8
Запорізька	0,6	1,1	3,8	0,9	2,9
Івано-Франківська	0,4	0,7	13,1	3,4	9,8
Київська	0,7	1,2	8,1	1,7	6,5
м. Київ	0,8	1,3	5,5	0,8	4,7
Кіровоградська	0,6	1,2	7,7	2,4	5,3
Луганська	0,7	1,2	4,9	1,2	3,7
Львівська	0,4	0,8	10,5	3,2	7,3
Миколаївська	0,7	1,2	14,4	1,2	13,2
Одеська	0,6	1,1	6,0	1,7	4,2
Полтавська	0,5	0,9	6,3	1,9	4,4
Рівненська	0,5	0,9	4,8	0,7	4,1
Сумська	0,5	1,0	7,6	2,0	5,6
Тернопільська	0,4	0,8	11,7	2,5	9,2

Регіон	Відсоток співробітників ОВС від усього населення	Відсоток співробітників ОВС від працездатного населення	Кількість правопорушень і злочинів на 1 тис. співробітників		
			усіх правопорушень	злочинів	інших правопорушень
Харківська	0,7	1,2	8,1	1,2	6,9
Херсонська	0,6	1,1	10,0	1,0	9,0
Хмельницька	0,5	0,9	4,4	1,5	2,9
Черкаська	0,5	0,9	10,0	2,4	7,4
Чернігівська	0,6	1,1	7,9	1,7	6,2
Чернівецька	0,5	1,0	7,8	1,7	6,0
м. Севастопіль	0,7		21,3	3,0	18,3
Усього по Україні	0,6	1,0	8,8	1,7	7,1

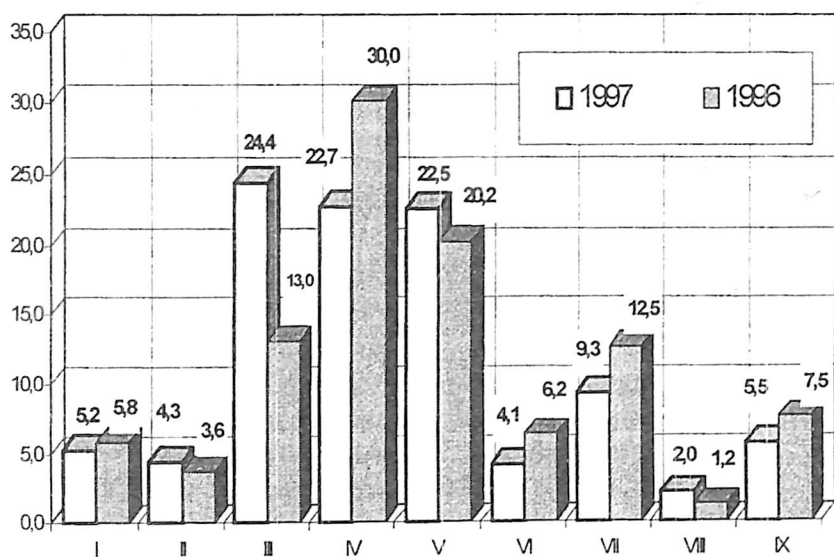

Рис. 1

Таблиця 2

Рік	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	Всього
1997	105	87	493	458	455	82	187	41	112	2020
Відсоток	5,2	4,3	24,4	22,7	22,5	4,1	9,3	2,0	5,5	100
1996	105	65	236	546	367	113	228	21	136	1817
Відсоток	5,8	3,6	13,0	30,0	20,2	6,2	12,5	1,2	7,5	100

Слід зосередити увагу на фактах скоєння таких правопорушень, як незаконне адміністративне затримання – 62 (3,1 %), незаконне притягнення до адміністративної відповідальності – 65 (3,2 %), порушення строків перебування під вартою – 76 (3,8 %), недозволені зв'язки з засудженими, арештованими, затриманими – 63 (3,1 %). Турбує та обставина, що у 1997 р. мали місце факти викривлення статистики щодо наслідків боротьби зі злочинністю у 15 випадках, тоді як у 1996 р. таких випадків було лише 6 (зросли в 2,5 рази).

Правопорушення по службах розподіляються таким чином: вчинені співробітниками кримінальної міліції – 567 (28,1 %), з яких працівниками карного розшуку – 370 (65,3 % від 567), міліцією громадської безпеки – 643 (31,8 %), причому переважна частина скоєна дільничними інспекторами міліції – 506 (78,7 % від 643), слідчими – 491 (24,3 % від 2020), працівниками чергових частин – 111 (5,5 % від 2020). Ці показники проілюстровані на гістограмі (рис. 2, де КР – карний розшук; ДІМ – дільничний інспектор міліції).

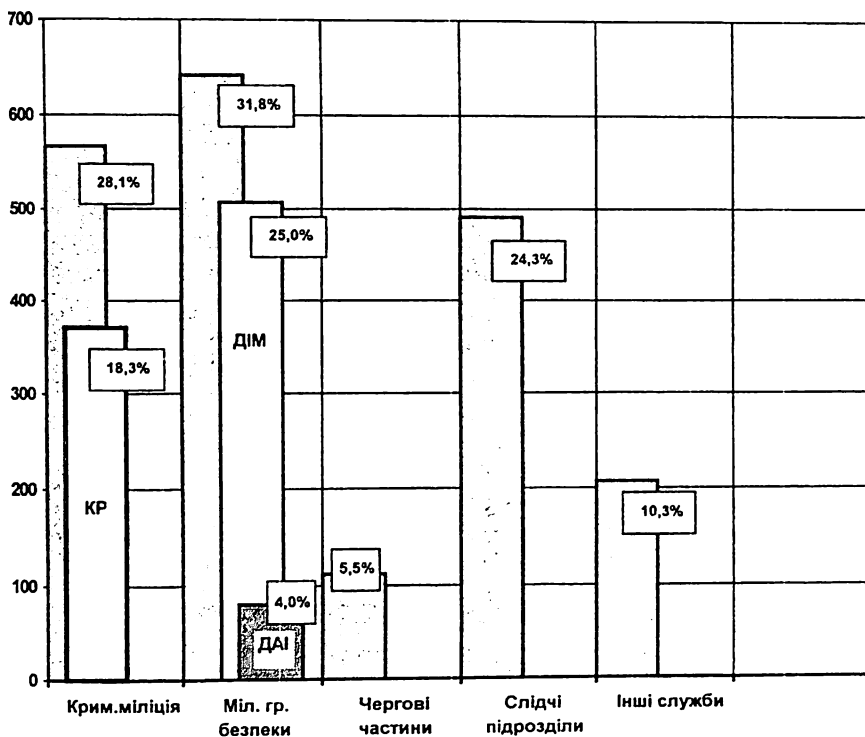

Рис. 2

Найбільша кількість правопорушень з розрахунку на 1000 відповідних працівників особового складу за службами становить: карного розшуку – 27,4, дільничних інспекторів міліції – 40,5, дізнання – 22,0, слідчих підрозділів – 47,7, чергових частин – 23,8 (рис. 3, де в посадових злочинах: перев. вл. – перевищення влади; зловж. вл. – зловживання владою; хабар. – хабарництво; сл.підл. – службовий підлог). Майже за всіма з них відбулося зростання цього показника у порівнянні з 1996 р.

Наведені дані свідчать про те, що найбільше правопорушень скоюють співробітники служби дільничних інспекторів міліції, слідства, карного розшуку, дізнання та чергових частин.

Це підтверджується також тою обставиною, що відсоток особового складу зазначених служб серед усіх атестованих співро-

бітників органів внутрішніх справ складає всього: карний розшук – 4,7 %, слідство – 3,6 %, дільничні інспектори міліції – 4,4 %, чергові частини – 1,6 % (що разом складають 14,3 %), тоді як правопорушення, вчинені співробітниками цих служб, становлять 18,3; 24,3; 25,0; 5,5 % відпосвідно (всього 73,1 %) – табл. 3, графи 1, 7 та рис. 2.

З числа скоєних співробітниками органів внутрішніх справ у 1997 р. злочинів (496) викликають турботу посадові злочини – 255 або 51,4 % всіх злочинів. Серед них переважають зловживання владою або службовим становищем – 47 (18,4 % - від 255), перевищення влади або службових повноважень – 126 (49,4 %), хабарництво – 49 (19,2 %).

Таблиця 3

Служба	Усього, %		Усього на 1 тис. особового складу		У тому числі злочинів на 1 тис. особового складу		Інші правопорушення на 1 тис. особового складу	
	1997	1996	1997	1996	1997	1996	1997	
	1	2	3	4	5	6	7	
Весь атестований склад	100	8,3	8,8	2,1	1,7	6,2	7,1	
Карний розшук	4,7	27,1	32,1	5,7	4,6	21,4	27,4*	
Слідство	3,6	54,7	52,0	3,8	4,3	50,8	47,7*	
Дізнання	1,3	23,1	24,2	2,5	2,2	20,5	22,0*	
ГУБОЗ	1,7	9,1	6,5	2,8	3,1	6,3	3,5	
БЕЗ	2,0	11,6	11,9	2	1,4	9,5	10,5	
ДІМ	4,4	27,8	44,3	4,2	3,8	23,6	40,5*	
ППСМ	7,7	7,3	6,6	4,7	4,2	2,6	2,3	
Чергові частини	1,6	25	25,5	2,4	1,7	22,4	23,8*	
ДАІ	4,6	10,9	10,3	4,7	4,2	6,2	6,1	

* Служби, що найбільш криміналізовані.

Із 241 інших злочинів (48,6 % від 496) навмисних вбивств – 22 (9,1 % від 241), тілесних ушкоджень – 30 (12,4 %), крадіжок – 30 (12,4 %), ДТП – 85 (35,3 %).

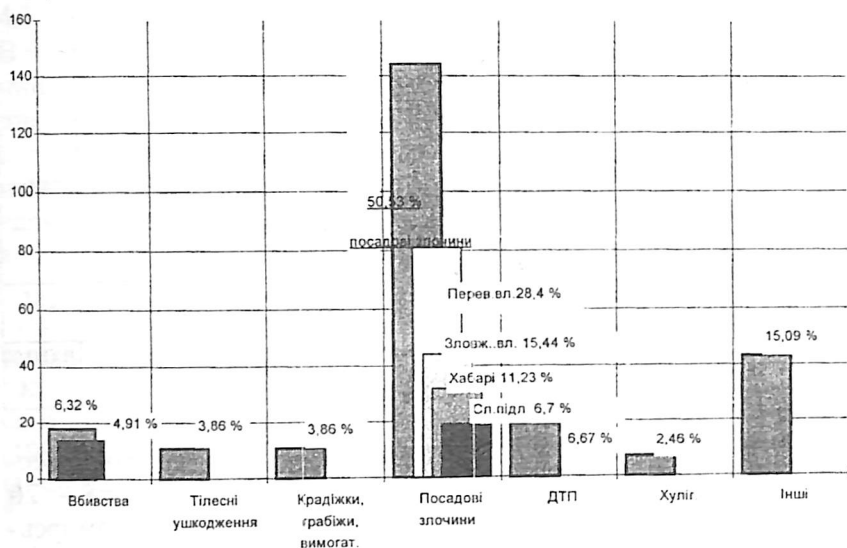

Рис. 3

Це підтверджується даними вивчення кримінальних справ, у яких переважну частину злочинів (285), скоєних співробітниками органів внутрішніх справ, складають посадові злочини – 177(67,7 %). З них зловживання владою чи службовим становищем мали місце у 44 (24,9 %) випадках, перевищення влади чи службових повноважень у 81 випадку (45,8 %), посадовий підлог – у 19 випадках (10,7 %), хабарництво – 32(18,1 %).

Розподіл видів посадових злочинів, скоєних працівниками органів внутрішніх справ (за підсумками вивчення кримінальних справ, розглянутих судами у 1996 та 1997 рр.) наведений у табл. 4.

Таблиця 4

Вбивства		Тілесні ушкодження	Крадіжки, грабіжи, вимогательства	Посадові злочини					ДТ	Хуліганство	Інші	Разом
Всього	у т.ч. нападів			Всього	Перевищення влади	Зловживання владою	Одержання хабара	Підлог				
18	14	11	11	177	81	44	32	19	19	7	43	285
6,3 %	4,9 %	3,9 %	3,9 %	67,7 %	45,8 %	24,9 %	18,1 %	10,7 %	6,7 %	2,5 %	15,1 %	100,0 %

Більше всього таких злочинів вчинено в Автономній республіці Крим – 28 з 177 (15,8 %), Миколаївській області – 20 (11,3%), Луганській – 13(7,3 %), Хмельницькій та Житомирській – по 12(6,8 %), а серед служб можна виділити такі: громадської безпеки, кримінальної міліції та слідства. Домінування у структурі злочинів, скоєних співробітниками органів внутрішніх справ, посадових злочинів підтверджується також даними, наведеними у наказі МВС України від 25.11.98 р. № 865. Відповідно до них судами у 1998 р. за станом на 01.11.98 р. вже засуджено 236 співробітників органів внутрішніх справ, з яких 118 (50 %) – за посадові злочини, у тому числі 63 – за перевищення влади або службових повноважень, 32 – за хабарництво, 23 – за зловживання владою або службовими повноваженнями.

Далі йдуть дорожньо-транспортні пригоди – 19 з 285 (6,3 %), вбивства – 18 (6,3 %), з яких більше всього скоєно у Миколаївській – 6 з 18 (33,3 %) та Донецькій – 5 (27,7 %) областях.

У 1997 р. переважну кількість злочинів скоєно співробітниками кримінальної міліції – 101 від 496 (20,4 %), у тому числі співробітниками карного розшуку – 62 (61,4 % від 101); слідчими – 44 (8,8 % від 496); працівниками ДАІ і ППСМ – 55 і 92 (11,1 % і 18,5 % від 496), а також дільничними інспекторами міліції – 47 (9,5 %).

Коефіцієнт злочинності з розрахунку на 1000 відповідних співробітників атестованого складу розподіляється таким чином: карний розшук 4,6; слідчі підрозділи – 4,3; ДАІ та ППСМ – по 4,2; служба дільничних інспекторів міліції – 3,8; ГУБОЗ – 3,1. В інших службах значення цього коефіцієнта менше двох одиниць, крім дізнання, де він дорівнює 2,2. По всіх цих службах рівень злочинності на 1000 одиниць особового складу перевищує середній показник – 1,7 взагалі по МВС (табл. 3) Таким чином, найбільш ураженими злочинністю опинилися знову такі служби карного розшуку, слідства та дільничних інспекторів міліції, а також ППСМ, ДАІ та ГУБОЗ.

Показово, що кількість скоєних злочинів у 1997 р. (496) дещо менша, ніж у 1996 р. (608), однак деякі тяжкі злочини зберігають стабільну тенденцію у кількісному вираженні, наприклад, навмисних вбивств у 1997 р. скоєно 22, а у 1996 р. – 21; тілесних ушкоджень – 30 (1997 р.) та 31 (1996 р.); розбоїв – 8 (1997 р.) та 10 (1996 р.), злочинів з наркотиками – 5 (1997 р.) та 6 (1996 р.).

Результати аналізу та узагальнення справ службових розслідувань і кримінальних справ свідчать про те, що соціально-демографічна характеристика цієї категорії правопорушників має деякі специфічні риси. У першу чергу, це стосується статевікової характеристики, що обумовлено особливостями проходження служби в органах внутрішніх справ. Так, у числі обстежених правопорушників головним чином були чоловіки, жінки з наведеної кількості правопорушників та злочинців з особового складу представлені одиницями. Практично відсутні особи віком молодше 20 років (усього дві особи). Частина молоді до 30 років серед правопорушників складає 56 %, а серед злочинців 62 %. Майже кожен третій правопорушник (злочинець) від усіх співробітників, що вчинили правопорушення чи злочини, був віком 18 – 25 років. Осіб віком старше 40 років серед злочинців було лише 15 (7 %).

Якщо в загальній злочинності особи віком 18–29 років складають 40 %, то частка співробітників органів внутрішніх справ такого віку з усіх злочинців системи МВС на третину більша (60 %).

Як бачимо, більшість правопорушень та злочинів вчиняють співробітники молодшого віку, з яких майже половина – віком 20–25 років.

Характерним прикладом є такий випадок. О.П. Мельниченко, 23 роки, освіта середня, працював на посаді дільничного інспектора міліції до року (в органах внутрішніх справ – до трьох років), 30.09.94 р. на автомобілі свого батька вертався з м. Кіровограда додому в Долинськ. По дорозі взяв пасажиром громадянку Петрову. Заїхавши до лісосмуги, він по обопільній згоді вступив з нею в статеві зносини. Після цього Петрова сказала, що повідомить про її зґвалтування у міліцію. На тлі цього між ними виникла сварка. О.П. Мельниченко почав її бити ногами та палкою ПР-73, внаслідок чого жінка померла. Покинувши місце злочину, він через деякий час був включений до групи по розкриттю даного злочину. Маючи незадовільні показники службової діяльності, рішенням атестаційної комісії О.П. Мельниченко був звільнений з органів внутрішніх справ, але злочинну діяльність не припинив. Так, 08.12.1994 р. біля 22 год 30 хв з метою перенесення строку повернення боргу він у нетверезому стані прийшов до свого приятеля – кредитора Танцюри. При вирішенні питання отримання нового кредиту та повернення боргу за відмову задовільнити його прохання О.П. Мельниченко наніс Танцюрі декілька ударів металевим предметом по голові, від яких останній втратив свідомість. Після цього, загрожуючи фізичною розправою дружині Танцюри, він зґвалтував її і забрав велику суму грошей. За вчинення згаданих злочинів О.П. Мельниченко був засуджений до 14 років позбавлення волі.

Загальну середню освіту мали 63 особи з 202 злочинців, середню спеціальну – 37, майже половина з них - середню спеціальну МВС. Таким чином, три чверті злочинців мали середню освіту, включаючи спеціальну – 150 (рис. 4, табл. 5).

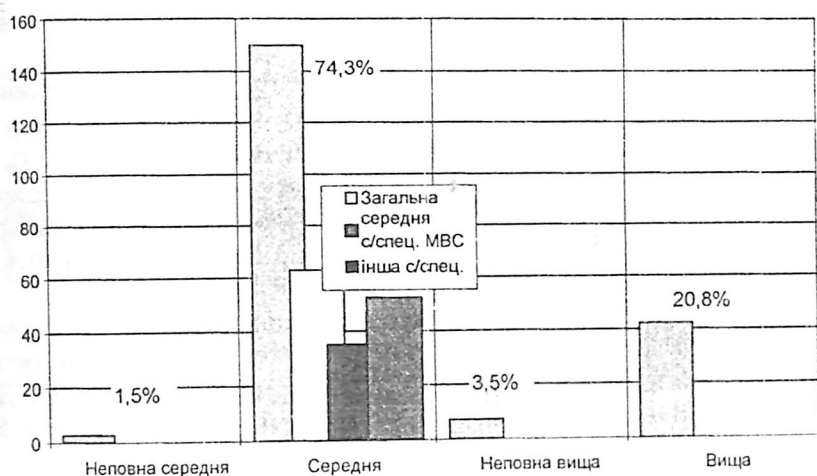

Рис.4

Таблиця 5

Освіта	Неповна середня	Середня	Загальна середня	Середня спеціальна МВС	Інша середня спеціальна	Неповна вища	Вища	Всього
Кількість осіб	3	150	63	35	52	7	42	202
Відсоток	1,5%	74,3%	31,2%	17,3%	25,7%	3,5%	20,8%	100,0%

На 100 осіб вікової групи припадає: з середньою загальною та неповною середньою освітою – 33, з середньою спеціальною (включно середньою спеціальною МВС) – 43, вищою та неповною вищою освітою – 24 особи.

Якщо співробітники з юридичною освітою (вищою та середньою спеціальною) складають 16 % від усього атестованого складу, то серед співробітників злочинців – 28 %.

Як відомо, третина співробітників-злочинців мали загальну середню освіту (31 %), середню спеціальну (43 %), причому більшість з них припадає на провідні служби, де посади повинні

укомплектовуватися переважно фахівцями з вищою юридичною освітою.

Половина співробітників-злочинців були зі стажем роботи в органах внутрішніх справ до трьох років – 93 з 202, причому 30 з них прослужили менше року. Якщо розглянути цю кількість на 100 співробітників, які відносяться до відповідної групи, то вона буде складати 46 одиниць. На 1000 співробітників зі стажем роботи від трьох до п'яти років припадає 23 одиниці, від п'яти до десяти років – 13 і більше десяти років – 18.

У деяких областях криміналізація співробітників зі стажем роботи до трьох років (з розрахунку на кожні 100 осіб) має такий вигляд: у Волинській області – 75, Дніпропетровській – 60, Донецькій – 64, Закарпатській – 57, Київській – 60, Одеській – 50, Автономній Республіці Крим – 70.

Результати аналізу цієї категорії осіб за стажем роботи на посаді показали, що до трьох років працювало три чверті співробітників-злочинців, з яких 63 працювали на посаді до року. З розрахунку на 100 співробітників зі стажем роботи до трьох років їх було 86, від трьох до п'яти років – 7 і зі стажем роботи більше п'яти років – 6. Значення 86 (стаж роботи до трьох років) перевищується тільки в таких областях, як Дніпропетровська, Донецька, Київська, Львівська, Харківська та м. Київ – 100, Полтавська – 87, Одеська – 88, Республіка Крим – 91.

Таким чином, переважну частину складають співробітники-злочинці зі стажем роботи до трьох років як в органах внутрішніх справ, так і на посаді. Найбільше таких співробітників в Автономній Республіці Крим, Дніпропетровській, Донецькій, Київській, Одеській, Волинській областях. Це свідчить також про те, що остаточний період адаптації до умов праці в органах внутрішніх справ настає лише по закінченню перших трьох років служби.

Третина співробітників на момент скоєння злочинів займала посади міліціонерів – 65 з 202 (32 %), кожен п'ятий був інспектором чи оперуповноваженим (включно старших) – 39 (20 %), кожен сьомий – дільничним інспектором міліції – 29 (14 %) (рис. 5, де о/у – оперуповноважений; ДІМ – дільничні інспектори міліції – табл. 6). Майже половина з 202 осіб мала звання рядового чи молодшого начальницького складу – 95 (47 %), а середній офіцерський склад – 37,6 %.

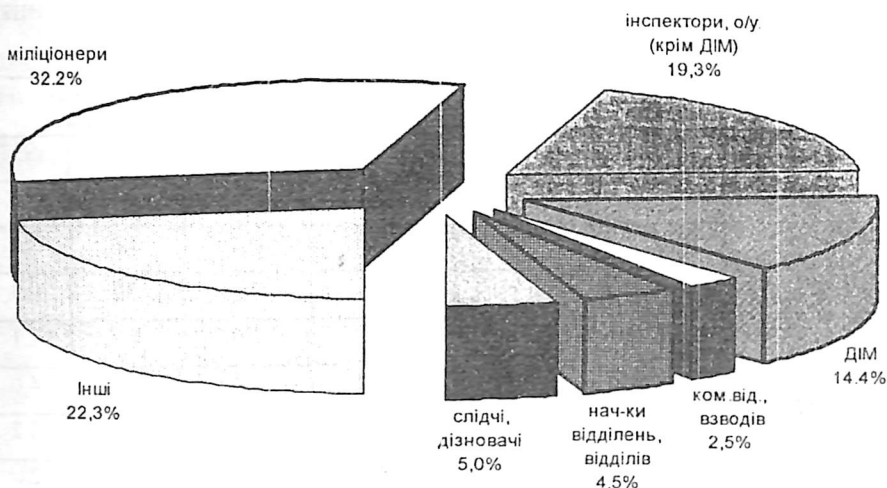

Рис. 5

Таблиця 6

Посада	Міліціонери	Інспектори, о/у (крім ДІМ)	ДІМ	Командири відділень, взводів	Начальники відділень, відділів	Слідчі, дізнавачі	Інші	Всього
Кількість осіб	65	39	29	5	9	10	45	202
Відсоток	32,2	19,3	14,4	2,5	4,5	5,0	22,3	100

Відсоток усіх правопорушників і злочинців (2605) серед атестованого складу МВС (285 259) складає 0,9 %. Частка від кількості правопорушників та злочинців карного розшуку (458) від кількості атестованого складу (13 504) дає значення 3,4; по підрозділам слідства та дізнання – 7,4; по службі дільничних інспекторів міліції 4,4; по чергових частинам – 2,8. За всіма іншими службами це значення близьке до загального – 0,9 (табл. 7, графа 2).

Питома вага правопорушників та злочинців серед особового складу провідних служб органів внутрішніх справ наведена в табл. 7.

Таблиця

Служба	Правопорушення		Злочини		Інші правопорушення	
	1996	1997	1996	1997	1996	1997
Слідство	4,9	5,0	0,4	0,3	4,5	4,6
Дізнання	2,3	2,4	0,3	0,2	2,0	2,2
ГУБОЗ	0,9	0,7	0,2	0,3	0,7	0,4
БЕЗ	1,2	1,3	0,3	0,2	1,0	1,1
ДІМ	2,8	4,4	0,4	0,4	2,4	4,0
ППСМ	0,8	0,8	0,6	0,5	0,3	0,2
Чергова частина	2,5	2,8	0,2	0,3	2,3	2,6
ДАІ	1,1	1	0,5	0,4	0,6	0,6
Весь атестований склад	0,3	0,9	0,2	0,2	0,5	0,7

Певну тривогу викликає той факт, що кожний сьомий правопорушник був тим чи іншим керівником, чи його заступником. Співробітник-керівник, який повинен бути зразком для підлеглих працівників, проводити з ними індивідуально-виховну роботу, здійснювати контроль за їх діяльністю, сам виявляється правопорушником. Це свідчить про те, що керівники вищестоящих підрозділів недостатньо виконують свої безпосередні обов'язки і в першу чергу по роботі з особовим складом. Найбільше ця обставина має прояви у Житомирській – 5 з 16 правопорушників (31 %), Кіровоградській – 6 з 20 (30 %) та Харківській областях – 6 з 16 (38 %).

Більше половини правопорушень та злочинів здійснюють під час несення служби, трохи менше поза службою. Майже половину всіх правопорушень та злочинів скоюють обмірковано, у багатьох випадках з попередньою підготовкою плану, підбором необхідних предметів і засобів, транспорту тощо. У багатьох випадках використовували табельну вогнепальну – 44 з 95 (46,3 %) та холодну – 5 з 95 (5,3 %) зброю, інші засоби – 46 з 95 (48,4 %).

У кожному четвертому випадку правопорушення чи злочини були вчинені у нетверезому стані. Цей показник, мабуть, у дійсності ще більший, оскільки у 73 випадках не приймалися міри до встановлення алкогольного стану правопорушника.

Наведемо такий приклад. Сержант Ісаков (23 роки, освіта загальна середня, служба в органах внутрішніх справ і на посаді до року), працюючи контролером в ВТК (Донецька область), разом зі знайомим (цивільна особа) займався протизаконною діяльністю по обміну та продажу квартир. За здійснення однієї з угод отримали винагороду – автомобіль ВАЗ 21013. Пізніше виникли проблеми з реалізацією квартири, за яку було отримано дану винагороду. Для реалізації намірів необхідно було нейтралізувати володарку квартири. З цією метою Ісаков та його приятель 13.02.97 р. у робочий час в нетверезому стані шляхом обману викликали її з квартири і на автомобілі вивезли до безлюдного місця, де спеціально налаштованим мотузком вдавили, а труп скинули в яр.

Одна з сусідок володарки квартири бачила, як її везли в автомобілі, і, запідозривши недобре, повідомила в міліцію. Наступного дня злочин було розкрито. За його скоєння Ісакова було засуджено до 13 років позбавлення волі.

Другий приклад. Оперуповноважений карного розшуку Б.С. Ліба (Львівська обл., 23 роки, освіта середня спеціальна МВС, служба в органах внутрішніх справ – два роки, на посаді – до року) разом зі своїм знайомим (не працював в органах внутрішніх справ) під час служби в нетверезому стані в гуртожитку безпідставно побили громадянина Янковського, завдавши йому тілесних ушкоджень середньої тяжкості. Після цього вони зникли, а знайомий Б.С. Ліби здійснив крадіжку цінних речей потерпілого. За це діяння Б.С. Лібу було засуджено до трьох років позбавлення волі.

Якщо кількість осіб, які скоїли злочини у стані сп'яніння, у структурі загальної злочинності складає 17,8 %, то таких злочинців серед особового складу органів внутрішніх справ – 23,8 %.

Матеріали кримінальних справ та службових розслідувань свідчать, що в тих справах, де мала місце втрата табельної зброї, її власники, як правило, знаходились у нетверезому стані. Можна

навести такий приклад: міліціонер ППСМ м. Харкова С.В. Бурдейний (сержант міліції, 26 років, освіта загальна середня, в органах внутрішніх справ на посаді – три роки) 15.02.97 р. разом зі знайомим (не працював в органах внутрішніх справ) вжили у великій кількості спиртні напої. Потім у нетверезому стані почали бешкетувати на вулиці (зачіпали громадян, висловлювали на їх адресу непристойні жарти тощо). Коли один чоловік зробив їм зауваження, вони почали його бити і зняли з нього шкіряну куртку, але незабаром були затримані нарядом міліції. Під час бійки С.В. Бурдейний втратив табельну зброю, яку через деякий час один громадянин приніс до чергової частини РВВС. За ці діяння С.В. Бурдейного було засуджено до чотирьох років позбавлення волі.

Отже, серйозною проблемою все ще залишається пияцтво серед особового складу. Воно є однією з причин скоєння злочинів і вчинення правопорушень. Як правило, втрата табельної зброї співробітниками органів внутрішніх справ відбувається, коли вони знаходяться в стані сп'яніння.

При вивченні матеріалів службових розслідувань у багатьох з них розслідування закінчуються пропозиціями щодо звільнення співробітників-правопорушників з органів внутрішніх справ за дискредитацію звання працівника міліції чи внутрішньої служби, якщо факт злочину був виявлений саме органом внутрішніх справ і матеріали перевірки стали підставою для порушення кримінальної справи. В деяких інших матеріалах перевірка тягне за собою або звільнення з органів внутрішніх справ (наприклад, за порушення дисципліни в разі скоєння злочину, передбаченого ст.215 КК України), або пропозицією прийняти остаточне рішення після закінчення попереднього слідства чи винесення вироку судом. Між тим, при прийнятті рішень про звільнення з органів внутрішніх справ співробітників, які вчинили правопорушення чи злочини, мають місце звільнення за власним бажанням, за віком тощо замість зазначення дійсних підстав, а також звільнення минулим числом (тобто до скоєння правопорушення чи злочину), навіть з фальсифікацією обставин і документів службового розслідування. Як приклади можна навести такі факти.

У листопаді 1996 р. співробітники Фрунзівського райвідділу УМВСУ Фомінцев і Чорнопишук в с. Осипівка Одеської обла-

сті побили громадянина Катаранчука за відмову виорати город їх родичам. У результаті Катаранчук опинився в лікарні. Пізніше вони відвідали його в лікарні з вимогою забрати заяву з прокуратури. Чорнопищук, отримавши відмову, почав душити Катаранчука, а Фомінцев здавлював його статеві органи. Катаранчук почав кричати, після чого Фомінцев і Чорнопищук втекли. Проведене службове розслідування визнало доцільним прийняти остаточне рішення за результатами попереднього слідства прокуратури. І таке рішення було прийняте – з 02.01.1997 р. за наказом начальника УМС в Одеській області Фомінцев і Чорнопищук були звільнені з органів внутрішніх справ за власним бажанням.

У другому випадку, у серпні 1996 р. оперуповноважений УБОЗ УМВСУ в Івано-Франківській області Мельник в стані сп'яніння вчинив ДТП, наслідком якого стала смерть працівника ДАІ. За результатом службового розслідування він був з 1 серпня 1996 р. звільнений з органів внутрішніх справ у зв'язку з виходом на пенсію.

Ще один приклад, але вже про фальсифікацію дати звільнення співробітника. Так, 08.09.96 р. інспектор роти дорожньо-патрульної служби ВДАІ Івано-Франківського міськуправління міліції Васишин був затриманий і взятий під варту за згвалтування у власному автомобілі громадянки Кочмарік. Після цього догана начальнику відділення по комплектації міськуправління була оголошена за те, що він не довів до відома Васишина наказ начальника УМВСУ в Івано-Франківській області про його звільнення з органів внутрішніх справ за власним бажанням з 07.09.96 р. і той після цієї дати вийшов на роботу. Однак висновок органу досудового слідства свідчить про фальсифікацію дати звільнення, бо за поштовою відомістю по розстановці ІДПС Васишин був призначений на пост 09.09.96 р.

Викликає занепокоєння та обставина, що 101 працівник скоїв злочин у групах, в котрих було ще 127 осіб, які не мали відношення до органів внутрішніх справ. При цьому найбільша кількість групових злочинів припадає на республіку Крим, Донецьку, Миколаївську, Хмельницьку області. Характерно, що кожний четвертий співробітник міліції відігравав у групі роль організатора (лідера). Половина співробітників-злочинців до скоєння групового злочину мала постійну, періодичну чи епізодичну сту-

пень зв'язку з антисуспільною групою, причому постійну – кожний четвертий з них.

Можна навести такий приклад. Старший лейтенант міліції І.Я. Наумов зі стажем роботи в органах внутрішніх справ три роки навчався на другому курсі НАВСУ, характеризувався пасивним відношенням до служби, були випадки використання службового становища у власних цілях.

17.08.96 р. І.Я. Наумов у зговорі зі своїм раніше судимим приятелем, на прохання останнього, вчинили навмисне вбивство сім'ї з двох осіб (чоловіка і його дружини). При цьому І.Я. Наумов був одягнений у форму співробітника міліції і мав служити свого роду "відмичкою". Зайшовши до квартири нібито для відбирання боргу у хазяїна, вони після сварки вбили раніше підготовленою шаблею хазяїна, а потім смертельно поранили (вважали що вбили) його дружину. Після того, як І.Я. Наумов змив сліди крові на підлозі, вони забравши наявні гроші та деякі коштовності втекли з місця злочину. Однак дружина хазяїна була ще деякий час жива і знайшла сили зателефонувати до міліції. В результаті цього злочин був достатньо швидко розкритий. І.Я. Наумов був засуджений до 13 років позбавлення волі в колонії посиленого режиму, а його приятель до вищої міри покарання.

Результати проведеного розслідування показали, що умовами, які сприяли вчиненню злочинів та правопорушень співробітниками органів внутрішніх справ, залишаються низькі моральні якості цих співробітників, слабка дисципліна, відсутність належного контролю за діями підлеглих, незадовільна індивідуально-виховна робота з боку керівництва відповідних служб і підрозділів органів внутрішніх справ. Крім того, кожен десятий злочинець характеризувався по службі негативно, в основному за порушення службової дисципліни (32 %), майже кожен третій піддавався заходам дисциплінарного впливу за зневажливе ставлення до оточуючих (12 %).

Як приклад можна навести такий факт. Міліціонер взводу служби державної охорони при Переяслав-Хмельницькому міськрайвідділі ГУМВС у Київській області старший сержант міліції В.В. Смець зарекомендував себе як у побуті, так і на службі негативно: вів аморальний спосіб життя, зраджував дружину,

втратив службове посвідчення, у грудні 1995 р. ставилося питання про його подальше перебування в органах внутрішніх справ. А наприкінці січня 1996 р. було викрито 18 крадіжок індивідуального та державного майна, які В.В. Ємець вчинив разом з міліціонером Поздранем протягом 1992–1996 рр., тобто за час служби в міліції.

Проведені дослідження по матеріалах підтверджуються виступом заступника міністра внутрішніх справ України – начальника ГУМВС у м. Києві М.В. Корнієнка на “круглому столі” в редакції газети “Сьогодні” напередодні Дня української міліції, де він навів дані про те, що в 1998 р. по м. Києву в дисциплінарному порядку за різноманітні проступки покарано більше 3000 співробітників (15 % від усієї кількості особового складу), що на 40 % більше, ніж у попередньому році. Крім того, порушено 40 кримінальних справ, засуджено 18 осіб, 1300 осіб звільнено з органів внутрішніх справ за різними підставами.

Отже, можна зробити такі висновки:

Як і в попередні роки продовжується зростання правопорушень серед особового складу органів внутрішніх справ.

Найбільш, так би мовити, криміногенними працівниками органів внутрішніх справ з урахуванням специфіки повноважень слід вважати співробітників служб карного розшуку, дільничних інспекторів міліції, органів попереднього слідства. Для роботи в цих службах необхідно здійснювати ретельний відбір кадрів і неухильний контроль та нагляд за їх діяльністю з метою запобігання правопорушенням і злочинам.

У 1997 р. найбільше злочинів скоєно співробітниками органів внутрішніх справ у Дніпропетровській, Івано-Франківській, Львівській, Житомирській, Черкаській областях та м. Севастополі. При цьому кожен четвертий злочин скоєно в стані алкогольного сп'яніння.

Майже половина злочинів здійснюється обмірковано, у багатьох випадках з попередньою підготовкою плану, підбором необхідних предметів і засобів, транспорту тощо. В багатьох випадках використовується табельна вогнепальна зброя, інші засоби.

Серйозну увагу треба звернути на чисельні факти протиправних дій, таких як незаконне адміністративне затримання, незаконне притягнення до адміністративної відповідальності, по-

рушення строків перебування під вартою, недозволені зв'язки з засудженими. Достатньо високий рівень правопорушень спостерігається у відношенні до заарештованих та затриманих. Мотивами таких правопорушень не слід вважати тільки ситуативність, вони визначаються також психологічним типом особи співробітника, його рівнем правосвідомості. В їх основі криються хибно зрозумілі інтереси служби ("службова заповзятість"). Цей мотив утворюється на фоні активного бажання виконати накреслені завдання будь-якими засобами, що характерно для молодих, професійно недосвідчених, емоційно нестійких, запальних співробітників при відсутності належного контролю з боку керівника за їх працею.

Викликає також турботу зростання кількості фактів викривлення статистики про наслідки боротьби зі злочинністю.

Серед злочинів, скоєних особовим складом органів внутрішніх справ, найбільше посадових. Основна їх маса припадає на співробітників служб і підрозділів міліції громадської безпеки, які були засуджені за зловживання владою або посадовим становищем і перевищення влади або посадових повноважень. Серед співробітників кримінальної міліції багато засуджено за хабарництво і перевищення влади або службових повноважень.

Турбує стійка тенденція скоєння тяжких злочинів, таких як навмисні вбивства, тілесні ушкодження, розбій, злочини з наркотиками, ДТП з тяжкими наслідками.

Традиційними умовами, які сприяли вчиненню правопорушень та злочинів співробітниками органів внутрішніх справ, залишаються низькі моральні якості таких осіб, слабка дисципліна, відсутність належного контролю за діями підлеглих, незадовільна індивідуально-виховна робота з боку керівництва відповідних служб і підрозділів органів внутрішніх справ.

Безпосереднім керівникам потрібно враховувати те, що дії співробітника органів внутрішніх справ пов'язані з високим ступенем втручання в особисте та суспільне життя і в багатьох випадках вимагають необхідності швидкого прийняття нестандартних рішень та прояву ініціативи, відповідальності й товариської солідарності. Вони можуть істотно відбитися на особистості й долі людини, оскільки правові повноваження, якими він наділений, дають вільну або мимовільну можливість вторгнення

у внутрішній світ людини. Тому законні дії співробітників органів внутрішніх справ не повинні входити в протиріччя з моральними нормами, що не тільки сприяє успішному здійсненню професійних функцій, але й забезпечує дотримання інтересів особистості.

Уміння користуватися власними повноваженнями, якими наділені всі співробітники органів внутрішніх справ, повинно спиратися на високий рівень їх моральних якостей.

Вказані особливості професії дозволяють вважати, що в роботі з підлеглими необхідно на рівні з професійними вдосконалювати моральні якості співробітників, що в цілому буде сприяти підвищенню ефективності діяльності органів внутрішніх справ.

Певну тривогу викликає той факт, що кожний сьомий правопорушник був тим чи іншим керівником або його заступником. Це свідчить про те, що керівники вищестоящих підрозділів недостатньо виконують свої безпосередні обов'язки і в першу чергу по роботі з особовим складом.

Головним чином правопорушення і злочини вчиняються молодими співробітниками з осіб рядового, молодшого та середнього начальницького складу, які мають неповну середню, загальну середню чи середню спеціальну освіту, недостатній досвід роботи. Тому серйозні вимоги повинні бути до керівників, які безпосередньо працюють з молодими співробітниками. Від того, як вони будуть здійснювати свій вплив на молодих, буде залежати скоріша адаптація співробітника до умов нового колективу, нової роботи.

Протягом усього періоду служби у співробітників необхідно формувати та підтримувати високий рівень імунітету проти деформуючих впливів. Для цього потрібно виховувати у молодих співробітників необхідні для служби в органах внутрішніх справ політичні, моральні, психологічні та ділові якості. Серед них особливе значення має дисципліна, пильність, уважність, свідоме ставлення до виконання службового обов'язку. Важлива роль у навчанні та вихованні молодих співробітників повинна відводитися прямим начальникам і наставникам з числа найбільш досвідчених.

Але, якщо деформація проявляється все більше і більше в практичній поведінці співробітника, то не слід намагатись утримати його в органах внутрішніх справ.

Практика показує, що правопорушників, які вчиняють посадові злочини, притягнутих до відповідальності за розкрадання шляхом зловживання і привласнення коштів, речей, цінностей, відрізняють мотиви вступу на службу до органів внутрішніх справ, серед яких переважають матеріальна зацікавленість, одержання прописки, житлоплощі тощо. Це свідчить про те, що проникнення подібних осіб на службу до органів внутрішніх справ є наслідком недоліків у проведенні перевірки кандидатів за місцем попередньої роботи та проживання. У зв'язку з цим слід посилити вимоги до відбору кадрів та їх комплектування з урахуванням специфіки служби (високий рівень емоційно-стресових навантажень, наявність факторів ризику, підвищена увага до морального обличчя тощо), відвернути випадки зарахування на службу в органи внутрішніх справ осіб, які пов'язані з антигромадськими елементами, кримінальними структурами.

Таким чином, проведене дослідження дозволило виявити як загальні показники структури і динаміки правопорушень і злочинів, так і деякі їх конкретні складові, зокрема види і питому вагу, розподіл по областях і посадах, соціально-демографічні особливості правопорушників.

Проблеми вдосконалення діяльності органів внутрішніх справ

*В.Д. Сущенко,
А.І. Пясецький*

Організована злочинність та необхідність запобігання діяльності організованих злочинних груп

Попередження злочинності є невід'ємною частиною існування і розвитку будь-якого суспільства. Суб'єктами злочинної діяльності, що попереджується, є державні і громадські інститути, у тому числі й правоохоронні органи, серед яких на перше місце необхідно поставити органи внутрішніх справ.

Серед багатьох задач, котрі стоять перед названими органами для попередження злочинності в Україні, сьогодні найважливішою слід визнати боротьбу з організованою злочинністю, яка в реальному своєму існуванні має різноманітні форми вияву: від глибоко законспірованих і розгалужених об'єднань хабарників, розкрадачів, тіньових виробників неврахованої чи нестандартної продукції, валютних махінаторів, шахраїв, спекулянтів, ігрових бізнесменів, виробників і постачальників порнографічної продукції та наркотиків і т.ін. до широко розгалужених банд вимогателів, шантажистів, сутенерів, найманців та інших кримінальних формувань, головною метою діяльності яких є нажива. Ці банди ділять між собою сфери злочинних інтересів і територію.

Згідно з Законом "Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю" під організованою злочинністю слід розуміти "сукупність злочинів, які скоюються у зв'язку зі створенням і діяльністю організованих злочинних угруповань". Закон націлює на встановлення контролю над організованою злочинністю, її

Сущенко Віктор Дмитрович — кандидат юридичних наук, доцент, перший проректор з наукової роботи НАВСУ, генерал-майор міліції.

Пясецький Анатолій Іванович — кандидат юридичних наук, заступник начальника НДІ НАВСУ, полковник міліції.

локалізацію, нейтралізацію і ліквідацію, усунення причин та умов її існування. При цьому важливу роль у боротьбі з організованою злочинністю відіграють виявлення, усунення і нейтралізація негативних соціальних процесів та явищ, які породжують організовану злочинність і сприяють їй; попередження виникнення і становлення організованих злочинних угруповань; виявлення і припинення правопорушень, скоєних учасниками організованих злочинних угруповань, викриття і притягнення до кримінальної відповідальності винних.

Важливість цього *профілактичного* напрямку боротьби з організованою злочинністю визначається тим, що організовані злочинні групи, на які спрямовуються головні зусилля заходів, що попереджують злочинність, є виконавськими ланками такої. Їм властиві: висока згуртованість, стійкість, конспірація, значний кримінальний досвід, у результаті чого протягом тривалого періоду свого існування вони скоюють велику кількість тяжких злочинів, багато з яких довгий час залишаються нерозкритими. Дуже часто такі злочини мають, окрім суто корисливої, також і корисливо-насильницьку спрямованість, що пов'язано з людськими жертвами. Сьогодні все більший розмах набувають такі засоби насильства, що застосовуються організованими злочинними групами, як найновіші зразки вогнепальної зброї, нервово-паралітичні гази, сильнодіючі медичні препарати, різноманітні технічні прилади тощо. Отже, це суттєво підвищує ступінь громадської небезпеки названого виду злочинності, ускладнює оперативну обстановку не тільки в окремих адміністративно-територіальних регіонах України, але і в цілому по республіці (див. таблицю).

Рік	1995	1996	1997	1998
Викрито злочинних угруповань	871	953	1079	1157
Скоєно розкритих злочинів	4556	6241	7434	9273
у тому числі: навмисних убивств	32	74	112	127
розбійних нападів	195	386	530	670
вимагань	548	467	442	468
крадіжок	1885	2232	2699	3375
розкрадань	359	757	523	648
хабарництва	77	109	132	216
Вилучено:	297	218	274	323
вогнепальної зброї				
наркотичних засобів, кг	430	343	447	199
автомобілів	219	241	187	276

Діяльність організованих злочинних угруповань перешкоджає нормальному функціонуванню державних, громадських органів і організацій, становленню та розвитку ринкових відносин, прогресивному розвитку суспільства в цілому.

У той же час, не дивлячись на значну увагу до проблеми боротьби з організованою злочинністю, в останні роки рівень цієї боротьби з боку правоохоронних органів, як і раніше, залишається низьким. Найбільший недолік у діяльності органів внутрішніх справ України, як підкреслювалось у ряді рішень Колегії МВС, – незадовільне виявлення організованих злочинних груп, особливо на стадії їх формування, запобігання і припинення їх злочинних дій, а також усунення обставин, які їм сприяють. Таке положення зумовлене, поряд з іншими причинами, прогалинами в інформаційному, організаційному, методичному, тактичному і професійному забезпеченні вказаної діяльності. У рішеннях Колегії МВС України звернено увагу на недостачу професіоналізму співробітників органів внутрішніх справ, складовими якого є названі фактори.

Саме за вказаними вище причинами, головним чином, сьогодні практично не здійснюється оперативно-попереджувальний вплив на організовані злочинні групи і їх кримінальну діяльність, хоч усі реальні передумови для цього є і такий вид впливу може бути прийнятним і ефективним.

Як і раніше, сьогодні несприятливо впливає на вирішення порушеної проблеми недостача наукових знань, зокрема, стосовно організованих злочинних груп як системних об'єктів спеціального попереджувального впливу, а також їх місця й ролі в системі організованої злочинності, як явища більш загального соціального характеру. І це не випадково, тому що і сама організованість, як нова якість сучасної злочинності, і кримінальний професіоналізм більшої її частини до недавнього часу майже повністю заперечувались.

Цілком закономірно, що при такому підході практика правоохоронних органів, а особливо оперативних апаратів органів внутрішніх справ, не мала на цьому напрямі боротьби зі злочинністю ні законодавчого, у тому числі нормативного (відомчого) регулювання, ні науково обгрунтованого методичного і тактичного забезпечення.

Протягом останніх десяти років проблема, що розглядається, широко обговорюється юристами, соціологами, економістами та іншими спеціалістами, у тому числі практичними співробітниками правоохоронних органів. Вона стала також об'єктом всебічного публіцистичного розголосу. Ученими-юристами висунуті та аналізуються питання про критерії визначення поняття, суті і змісту *феномена організованої злочинності*. Однак цей аналіз доволі часто ще носить абстрактно-теоретичний або суто публіцистичний характер, тому що сьогодні, за винятком декількох виконаних науково-дослідних розробок, які в тій чи іншій мірі конкретно торкаються цієї проблеми, достовірних і достатньо показних емпіричних даних, які б дозволяли отримати повне наукове уявлення про неї, все ж ще є мало.

Однак, не дивлячись на існуючі прогалини, сьогодні вже можна більш-менш предметно робити висновок про те, що собою являє сам феномен організованої злочинності, що є його складовими, який його конкретний кримінальний зміст. Так, організована злочинність визначається як системне соціально-економічне явище, яке, в умовах конкретних регіонів і відрізків часу, складається із сукупного результату організованої злочинної діяльності різноманітних (організованих) злочинних структур (груп, угруповань), а також із наслідку криміногенного впливу на стан і розвиток цієї діяльності факторів соціального, економічного, політичного, соціально-психологічного, правового, державно-управлінського та іншого кримінологічного характеру.

Головною метою вказаної злочинності є максимальне збагачення її суб'єктів за рахунок нелегальних доходів, здобутих, як правило, кримінальними діями. Тому вона базується, перш за все, на тішовій економіці, в якій прибутки та надприбутки отримуються шляхом неофіційної, фіктивної або підпільної економічної діяльності, головним чином внаслідок прямого протизаконного відторгнення і привласнення чи цілеспрямованого використання в злочинних корисливих інтересах значної частини національного багатства в ході зміни форм та суб'єктів державної власності, яка відбувається в Україні (розкрадання чи привласнення бюджетних коштів у величезних розмірах при укладанні окремих шахрайських зовнішньоекономічних угод на міждержавних рівнях; державному інвестуванні деяких програм розвитку промис-

ловості та сільського господарства; роздержавленні окремих підприємств, особливо з розряду великої приватизації; розподілі вільних державних кредитних ресурсів між комерційними банками та здійсненні практики кредитування недержавної підприємницької діяльності тощо). Змістовно тіньову економіку, крім того, наповнює нелегальний та напівлегальний валютно-біржовий, фінансово-посередницький бізнес, “відмивання брудних грошей”, ухилення від оподаткування доходів, нечесна гра на курсах валют, цінах, квотах, кредитно-банківських ставках тощо. Усе це сприяє накопиченню в системі організованої злочинності значної частини національної валюти, її конвертації, а далі вилученню з обігу та протизаконному вивозу за межі країни.

З економічною організованою злочинністю тісно пов'язані загальнокримінальні структури. З одного боку, це диктується насильницьким перерозподілом доходів, одержаних злочинними та недобросовісними формуваннями в економічній сфері (рекет, розбійні напади тощо). З іншого боку, тіньові та злочинні структури економічного характеру все більше користуються послугами бойовиків, охоронців, найманих убивць та інших представників загальнокримінального середовища, а також можливостями незаконного бізнесу: ігрового, нарко, наркотичного, щодо послуг проституції та ін. Тому в організованій злочинній діяльності загальнокримінального характеру спостерігається постійний розподіл її відповідних сфер, напрямів та форм конкретного прояву. Утворюються, також, і різні злочинні структури, які відрізняються між собою спеціалізацією. Поширюються контакти організованих злочинних структур із закордонними злочинними формуваннями.

Зростання кримінальних доходів організованої злочинності сприяє поширенню та зміцненню її зв'язку з корумпованими представниками владних структур на всіх рівнях, а також проникненню злочинних елементів у владно-управлінські, правоохоронні та законодавчі органи з метою одержання підтримки у своїй діяльності та можливого захисту від кримінальної відповідальності, а також впливу на економічні, соціальні, правоохоронні та інші процеси перебудови в інтересах організованого кримінального середовища. За своїми масштабами та негативними наслідками корупція становить один із найбільш руйнівних елементів у системі організованої злочинності.

Генерація економічної, загальнокримінальної та корумпованої організованої злочинної діяльності призвела до того, що сьогодні організована злочинність у цілому перетворилася в державі на нелегальну систему, яка діє паралельно з державними структурами.

Негативний вплив цієї злочинності на соціально-економічну ситуацію в Україні настільки великий, що потребує розгляду питань боротьби з цим явищем в єдиній системі національної безпеки. Це об'єктивно визначає системний зміст відповідного об'єкту впливу з боку держави в цілому, та її інститутів (суб'єктів боротьби), а також комплексність заходів щодо всіх можливих напрямів боротьби стосовно кожного суб'єкта.

Таким чином, головною стратегічною метою боротьби з організованою злочинністю слід визнати:

- пізнання, оцінку та прогнозування ситуації, пов'язаної зі станом та розвитком організованої злочинності, уточнення напрямів боротьби з нею відповідно до змін соціально-економічної обстановки у зв'язку з реформами, які проводяться;

- усунення причин і умов існування організованої злочинності, врахування її змін відповідно до перетворень, які відбуваються в суспільстві;

- встановлення контролю над злочинними структурами, що діють у сфері економіки, загальнокримінальному середовищі, а також у владних структурах;

- локалізація, нейтралізація та ліквідація діючих організованих злочинних структур.

Тепер у боротьбі з організованою злочинністю застосовуються, головним чином, правоохоронні засоби, які з певних причин зосереджені, в основному, на виявленні та припиненні злочинів, що скоюються більш чи менш очевидно. Інакше кажучи, робота ведеться навколо вимогателів, спекулянтів та інших традиційних злочинців. Разом з цим, майже не досягається проникнення правоохоронних органів до ядра організованої злочинності, до її соціального, психологічного, економічного, фінансового коріння і механізмів.

Визнаючи в цілому соціально-економічну суть організованої злочинності, не можна заперечувати чи ігнорувати той факт, що в конкретному вияві (проявленні) вона має цілком матеріалі-

зоване відображення – являє собою сукупність певного виду злочинних посягань і суб'єктів їх скоєння, має просторовочасову (статичну і динамічну), а також кримінально-правову, криміналістичну і кримінологічну характеристики. Отже, з позицій матеріального кримінологічного змісту, організована злочинність – це конкретне в часі і просторі соціально-правове явище, а тому вона представляє собою об'єкт правового впливу з боку правоохоронних органів, у тому числі і за допомогою спеціальних засобів і методів органів внутрішніх справ. Це положення має виключно важливе значення, тому що вказує на єдино можливі законні напрями і шляхи ефективної боротьби з конкретними виявами організованої злочинності.

Зміст загальнокримінальної злочинності (організованої), тепер визначають функціонуючі в державі злочинні групи, які досягли найвищого рівня організованості, і злочинна діяльність корисливо-насиленницької спрямованості

Найважливішою особливістю злочинної діяльності таких груп, як і всього їх існування, окрім специфічних кримінологічно-криміналістичних ознак і властивостей, є монополізація і між-регіональність цих процесів, що диктує необхідність прийняття неординарних організаційно-управлінських рішень.

Безпосередньо в системі органів внутрішніх справ неповнота і вузькість уявлення про організовану злочинність зумовлюють незадовільний рівень нормативного регулювання і організаційно-методичного забезпечення їх практичної діяльності на цьому напрямі боротьби зі злочинністю та призводять до істотних недоліків аналізу, планування, оперативної поінформованості, а також комплексного використання в цій діяльності оперативно-розшукових засобів і методів.

Отже, існують певні розбіжності задач, які поставлені часом перед органами внутрішніх справ у сфері боротьби з організованою злочинністю, з їх реальними повноваженнями, а також силами, засобами і методами, які вони мають. Адже не потребує особливого доказу очевидність того, що виконання названих задач у повному їх обсязі неможливе без використання усього арсеналу відомих засобів і методів оперативно-розшукової діяльності. Оперативні підрозділи органів внутрішніх справ через тривале законодавче і відомче нормативне регулювання мають тільки

частину таких засобів і методів. Зрозуміло, що вказана невідповідність суттєво обмежує реальні можливості ефективного впливу органів внутрішніх справ на певні сторони й елементи організованої злочинності, а доволі часто й зовсім зводить цю роботу на нівець.

Інформаційні прогалини, недостатньо повне уявлення практичних співробітників органів внутрішніх справ про поняття і зміст організованої злочинності створюють умови для істотних організаційних недоліків у діяльності оперативних апаратів. Не проводиться дуже необхідний прикладний кримінологіко-криміналістичний аналіз цього виду злочинності. Отже, оперативно-розшукові засоби і методи, які є в розпорядженні оперативних апаратів органів внутрішніх справ, використовуються неадекватно змісту об'єкта впливу і неефективно, про що доказово свідчать матеріали вивчених оперативно-розшукових справ та ін.

Таким чином, протистояння організованій злочинності неможливе з позицій традиційних підходів, які використовуються органами внутрішніх справ. Необхідні пошук і впровадження нетрадиційних методів оперативно-розшукової діяльності, організаційних, методичних і тактичних аспектів вирішення задач попередження формування, становлення і кримінальної діяльності організованих злочинних груп у сучасних умовах. І, головне, озброєння практичних співробітників необхідним мінімумом наукових знань про організовані злочинні групи як про об'єкт специфічного оперативного впливу з боку підрозділів органів внутрішніх справ.

Психологічні аспекти підготовки співробітників ОВС до застосування вогнепальної зброї в екстремальних умовах

Ефективність боротьби зі злочинністю і охорони громадського порядку багато в чому залежить від психологічної підготовки співробітника ОВС до дій в екстремальних умовах.

Прикро, але в програмі навчання рядового і начальницького складу ОВС України дисципліни психологічної підготовки співробітників до дій в екстремальних умовах немає. І це не дивлячись на те, що 50 % своїх службових ситуацій співробітники слідчих органів вважають потенційно екстремальними, міліції громадської безпеки відповідно 52 %, кримінальної міліції – 60 %, а спецпідрозділів – 64 %¹. Отже, екстремальні й потенційно екстремальні ситуації у процесі життєдіяльності для багатьох співробітників ОВС стали скоріш нормою, ніж виключенням з правил.

Проте, чи насправді готові люди виконувати свої службові обов'язки у ситуаціях, коли життя та здоров'ю загрожує небезпека? За даними В.Г. Андросюка більшість опитуваних (приблизно 70 %) орієнтуються на тактику попередження і уникнення ситуацій, які можуть негативно вплинути на їх фізичний або психологічний стан. Отже, існує велика ймовірність того, що при виникненні екстремальної ситуації співробітник ОВС буде займатися не вирішенням проблеми, а забезпеченням власної безпеки². Необхідно також врахувати, що дане опитування проводилося серед співробітників, які мають стаж роботи в ОВС більше трьох років. Люди з певним досвідом і більш-менш стійкими сформованими життєвими настановами і цінностями психологічно не готові до дій в умовах, коли їх життя і здоров'ю загрожує небезпека.

Не дивлячись на ці прикрі факти, частка психологічних дисциплін для слухачів факультету управління Національної Академії внутрішніх справ у 1996 р. складала всього 3,3 % учбового часу. Але навіть ці години в поточному році було скорочено,

Юрченко Андрій Володимирович — молодший науковий співробітник, старший лейтенант міліції.

і тенденція до скорочення годин, на жаль, зберігається. Порівняємо: частка психологічних дисциплін в Академії поліції США складає 30 % від загального учбового часу. Слухачі вивчають спецкурси з проблематики ситуацій: "Тактика патрулювання, пов'язаного з підвищеним ризиком", "Психологічні умови застосування сили", "Управління стресом", "Психологічне здоров'я співробітника поліції", "Сімейні проблеми офіцера поліції". У Росії ще чотири роки тому відповідно до наказу міністра внутрішніх справ № 114 від 12 квітня 1994 року психологічну підготовку виділено як самостійну учбову дисципліну. Були конкретно визначені теми і кількість лекційних годин, семінарських і практичних занять. До них увійшли: "Прийоми, способи мобілізації співробітників спецназу МВС на рішення бойових завдань", "Тактика ведення переговорів", "Система знімання післястресових станів", "Знімання больового синдрому впливом на біологічно активні крапки" і т.ін.³ В Україні ж проблема психологічної підготовки співробітників міліції, бійців спеціальних моторизованих військових частин міліції і спецпідрозділів внутрішніх військ до дій в екстремальних умовах почасти вирішується офіцерами-ентузіастами на аматорському рівні.

Таким чином, якісна підготовка співробітника ОВС неможлива без добре поставленої психологічної підготовки в навчальних закладах МВС і у місцях проходження служби. Інакше кажучи, без належної уваги до неї зараз в майбутньому ми ризикуємо опинитися у ситуації, коли зростаючому професіоналізму злочинного світу нам нічого буде протиставити.

Важливою складовою психологічної підготовки співробітників ОВС до дій в екстремальних ситуаціях є підготовка до використання зброї.

Уявимо ситуацію: співробітнику, щоб запобігти злочину, слід використати зброю на ураження. Відомо, які для цього технічні дії йому необхідно зробити (дістати пістолет з кобури, дослати патрон у патронник і т.д.). Але є ще і така рушійна складова, яка змушує людину вистрілити в собі подібну. Саме тому, на наш погляд, першим елементом психологічної підготовки повинно бути розуміння мотивації використання зброї.

Мотивами використання зброї найчастіше є такі:
прагнення захистити своє життя;

прагнення захистити життя інших людей;
прагнення не дозволити злочинцю уникнути покарання;
прагнення загобігти суспільно-небезпечному вчинку.

Головним мотивом є прагнення захистити своє життя. Іншими мотивами, які відіграють роль навіть у ситуаціях, коли немає прямої загрози життю співробітника, він керується при виконанні своїх службових обов'язків.

Якщо співробітник психологічно не готовий застосувати зброю на ураження, то він її не застосує, яким би він мотивом не керувався. Виходячи з цього, важливим елементом психологічної підготовки повинно бути підвищення психологічної готовності співробітника міліції до застосування мір примусу, у тому числі і вогнепальної зброї.

Психологічна готовність складається з багатьох умов, які залежать одна від одної. Провідною, базовою, безумовно, є знання співробітником своїх прав по застосуванню мір примусу. Якщо співробітник не буде впевнений у юридичній правоті своїх дій, існує велика ймовірність його відмовлення від застосування зброї на ураження як варіанту адекватного реагування на злочинні дії. Карна відповідальність за перевищення влади, яке спричинило загибель людей, у нас в країні вища, ніж карна відповідальність за злочинну бездіяльність. Через це співробітник, який застосовує зброю, повинен бути впевнений у правильності рішення, що він приймає. І ця впевненість повинна базуватися не на інтуїції, а на твердому знанні всіх законодавчих актів, положень уставу, що регламентують застосування зброї. Знання своїх прав із застосуванням мір примусу є основою прийняття рішення! Однак рядовий склад підрозділів міліції слабо орієнтується у правових аспектах даного питання, яке є життєво важливим для нього. Основна причина, можливо, в тому, що керівники підрозділів на місцях не приділяють належну увагу питанням службової підготовки і, в першу чергу, вивченню керівних документів з правових основ застосування мір примусу, не проводять детального розбору кожної екстремальної ситуації, особливо таких з них, де застосовувалась зброя. Відомий випадок, коли співробітник патрульно-постової служби міліції (ППСМ), перш ніж заступити на чергування, заїхав додому, де й залишив свою табельну зброю. На питання, навіщо він це зробив, сержант відповів, що

так спокійніше. Мовляв, навряд чи він її застосує, а за втрату його можуть покарати ув'язненням. І це не дивлячись на те, що ППСМ займає перше місце серед служб, де працівники отримали фізичні ушкодження при виконанні службових обов'язків, і третє місце за кількістю загиблих співробітників⁴.

Результати дослідження, яке проводилось у м. Москві з метою вивчення певних умов, обставин і результатів стрільби з пістолета співробітниками міліції, показали, що в 93,1 % випадках зброя застосовувалась на вулицях міста, в 3,2 % – в приміщеннях, в 3,7 % – на дорозі поза населеного пункту⁵. За цих обставин кожна помилка може призвести до жертв серед законослухняних громадян. Тому співробітник повинен бути впевненим не лише в юридичній правоті використання зброї, але й у тому, що куля дійсно вразить ціль, а не зачепить випадкового перехожого. Таким чином, наступною умовою психологічної готовності до застосування зброї є наявність у співробітника твердих і глибоких знань, впевненості, набутих навичок і вмінь з експлуатації і використання своєї табельної та штатної зброї. За результатами опитування співробітників ОВС, що проводилося з метою вивчення недоліків з бойової підготовки, переважна більшість респондентів висловила пропозиції щодо необхідності приділяти більше уваги підготовці співробітників до застосування вогнепальної зброї, набуття навичок володіння табельною зброєю⁶. Порівнюючи ці дані з даними, що наводились на початку статті, можемо припустити, що існує зв'язок між психологічною неготовністю більшості співробітників ОВС до дій в умовах, коли їх життю або здоров'ю загрожує небезпека, саме з невпевністю у своїх навичках володіння вогнепальною зброєю. Психологічна готовність у рівній мірі залежить від їх знання своїх повноважень, прав застосування сили і від наявності технічних навичок і умінь з використання своєї зброї, впевненості щодо неї.

Але ювелірна техніка стрільби по цілям, які рухаються, та відмінне знання своїх прав по застосуванню мір примусу не мають ніякого значення при відсутності у співробітника міліції високорозвинених професійних психологічних якостей: швидкості й гнучкості мислення, самостійності, ініціативності, впевненості в собі, рішучості, схильності до розумного, виправданого

ризик, самоконтролю, психологічної стійкості. "Що толку від гострого меча, якщо він в руках боягуза!" – так каже старе прислів'я.

Дослідження, які були проведені американськими психологами під час другої світової війни, показали, що індивідуальна неспроможність в бою при наявності добрих суто технічних навичок, "є результатом повної непоінформованості бійця щодо психологічної реальності бою"⁷, а також відсутності у нього високорозвинутих професійних психологічних якостей. Троє із чотирьох солдат пасивні на полі бою! Отже, головними завданнями внесення елементів психологічної підготовки до планових занять є такі:

для безпосереднього керівництва: отримання психологічних характеристик своїх підлеглих (очікування, що переживається, рівень бадьорості, особисті взаємовідносини між учасниками ситуації, яка розігрується, реакція на непередбаченні ситуації, прояви особистої ініціативи);

для підлеглих: участь у тренуваннях, навчаннях, які по силі стресового впливу максимально наближені до реальних умов.

Професійні психологічні якості, які необхідні співробітнику для прийняття рішення щодо застосування зброї, формуються і вдосконалюються на протязі життя у повсякденному побуті, при проведенні планових занять з бойової та гуманітарної підготовки і при виконанні службових обов'язків.

Важливо створити такі умови, які по силі психологічного впливу на співробітників були б максимально наближені до реальних (наявність стресогенної ситуації і дефіциту часу). Розглянемо це на прикладі підготовки снайпера.

Відомо, що при проведенні спеціальних операцій снайпери, які працюють поодинокі, включені в загальну радіомережу. Співробітник, якому для успішного виконання завдання необхідні повна зосередженість і відсутність подразнюючих зовнішніх факторів, змушений слухати всі радіопереговори, очікуючи команди на відкриття вогню. Почасти таку команду снайперу дають в найостанніший момент, коли інші можливості вирішення надзвичайної ситуації вичерпані. Таким чином, снайперу створені всі умови для неточного пострілу: тривожне тривале очікування, одноманітна поза, яка викликає затерплення кінцівок, наявність зо-

вншніх подразнюючих факторів, штучно створений дефіцит часу і, як наслідок, зростаючий "острах помилки" . Крім того, нечитання розпорядження, що віддає керівництво перед спеціальною операцією і в ході її проведення, можуть викликати у снайпера почуття невпевненості у тому, що керівництво у випадку ускладнень не перекидає відповідальність на виконавця. Таким чином, реальна стрільба дуже відрізняється від виконання звичайних вправ у стрілецькому тирі. Отже, щоб снайпер ефективно працював у будь-якій обстановці, необхідно поступово ускладнювати йому умови вправ при проведенні стрілецьких тренувань, вводячи різноманітні фактори, що заважають і відволікають від виконання поставленого завдання.

Жодна реальна сутичка ніколи не повторить жодної стрілецької вправи. Тому необхідно готувати співробітника до несподіванки. Цій цілі найбільш відповідають вправи, які виконуються в інтерактивному тирі і лабіринті Хогана.

Інтерактивний тир – це екран, на який проектується зображення ситуацій, можливих при виконанні певних службових обов'язків (патрулювання, перевірка на дорогах, захват і т.ін.). В основу відеопрограм покладені ситуації, що раніше мали місце в дійсності і призвели до тяжких наслідків (загибель або поранення співробітника). За умовами виконання вправ учень має бути озброєний лазерним пістолетом, що імітує табельну зброю. При відтворенні ситуації на екрані тиру співробітник оцінює її за ступенем небезпеки і приймає рішення. Причому не завжди це може бути рішенням на користь застосування зброї. Регулярні тренування в інтерактивному тирі дозволяють запрограмувати співробітника на підсвідомому рівні на певні дії за певних умов. При виникненні екстремальної ситуації, схожої з тією, яка відпрацьовувалась у тирі, зменшується час оцінки обстановки і прийняття рішення, тобто підвищується психологічна готовність співробітника.

Тир оснащений приладами об'єктивного контролю. Після виконання вправ керівник групи, де проводяться заняття, розбирає кожну задану ситуацію, вказуючи на недоліки і помилки.

Лабіринт Хогана являє собою ділянку стрільбища, на якому наочно відображені типові ситуації, де співробітник ОВС застосовує зброю на ураження без попередження і попереджувального

пострілу. Він складається із блоків, кожен з яких – це макет ділянки місцевості з певною ситуацією.

Мішенна обстановка з'ємна і взаємозамінна. Це дозволяє створювати ситуації з різною кількістю "учасників", різним їх розташуванням, озброєнням і ролями, і, як наслідок, з різним ступенем небезпеки. Лабіринт Хогана оснащений акустичною системою, що відтворює у записі характерний звуковий фон ситуації, яка відпрацьовується (гомін вулиці, крики людей, звуки пострілів, команди і т.ін.) Це дозволяє максимально наблизити учбову ситуацію до бойової за психологічним впливом на співробітника.

При проведенні занять з тактико-спеціальної підготовки програються ті ж ситуації. До них додаються ті, які неможливо відпрацьовувати у повному обсязі у тирі або на стрільбищі. Наприклад, перевірка документів на дорогах і огляд автомашин. Під час готування до подібних занять необхідно звернути увагу на такі моменти. Учні повинні бути озброєнні своєю табельною (штатною) зброєю, спорядженою учбовими боєприпасами. На роль правопорушників запрошуються співробітники іншого підрозділу (служби), по можливості вони повинні бути у цивільному одязі. Керівник заняття ставить окремо завдання учням, які грають ролі правопорушників. Важливим є виконання таких умов. По-перше, співробітник повинен звикати саме до своєї зброї, до її бойової ваги. Він повинен відчувати себе з нею одним цілим. Тільки так разом з вогневою підготовкою можна виховати у співробітника впевненість у своїй зброї. Чим звичніша річ і більше навичок поводження з нею, тим психологічно легше і звичніше використовувати її у випадку потреби. По-друге, при наявності малознайомих, а то й зовсім незнайомих обличчя учень менше схильний сприймати виконання вправ як гру зі всіма її умовами. По-третє, учень не повинен знати, яке завдання керівник заняття ставить *"правопорушникам"*. Під час багаторазових тренувань у співробітників виникає недовіра до будь-яких дій порушників і постійне очікування підступу з їхнього боку. В результаті ймовірність виникнення стресогенної ситуації у зв'язку з психологічною неготовністю до можливих протидій з боку порушника істотно зменшується.

У складній обстановці у співробітників і особливо у керівників органів міліції різко зростає персональна (у тому числі юридична) відповідальність за своєчасні і правильні власні дії і дії своїх підлеглих, за практичне виконання службового і громадського обов'язку. Екстремальна ситуація і пов'язані з нею обставини у психологічно невідготовленого співробітника викликають типове і негативне явище – "острах помилки": коли він настільки боїться відповідальності за можливу помилку, що віддає перевагу бездії. Острах помилки обумовлюється відсутністю необхідних професійних знань, психологічних якостей, низької психологічної підготовки керівника (співробітника).

У більшості співробітників у критичній ситуації помічено певний стереотип поведінки, котрий залежить від їх рівня професійної підготовки. При високому рівні підготовленості (у тому числі психологічній) такий співробітник у складній обстановці сподівається головним чином "на себе", на своє рішення і вирішення ситуації власними силами і засобами, що, зрозуміло, ґрунтується на знаннях необхідних директивних розпоряджень, певному особистому досвіді. При низькому рівні підготовленості співробітників в аналогічних випадках спостерігається відсутність правильного уявлення про свої обов'язки, досвіду дій у подібних умовах, невпевненість у собі, спроби перекласти відповідальність на когось іншого або на накази "зверху", вияви великого піклування в критичний момент не про те, що необхідно терміново робити, а про те, хто за це буде потім відповідати. Острах помилки – це відсутність самостійних дій. У цьому і полягає психологічне пояснення сутності "острашу помилок", багатьох грубих прорахунків при діях у складних обставинах.

Завданням кожного керівника є допомога співробітникам швидше позбавитися від невпевненості, остраху допущення помилки в критичний момент, розвинути його самостійність. Треба давати підлеглим більш самостійності при проведенні різноманітних занять, навчити самостійно приймати обґрунтовані рішення, щоб в складних обставинах вони могли розраховувати тільки на себе.

В екстремальній обстановці співробітники повинні бути впевнені і в своєму керівникові – це важливий елемент психологічної стійкості колективу. Впевненість підлеглих у керівникові підриває нерішучість у складній обстановці, боягузтво, спроби

"застрахувати" себе від можливої відповідальності і перекласти її на інших осіб, "неправомірність, несправедливість або аморальність поведінки самого керівника, спроби приховати суттєві прорахунки у роботі. Грубість і некоммунікабельність керівника за законами психологічного зараження у деяких породжують аналогічні негативні прояви, а у більшій половині підлеглих викликають почуття протесту. В цілому це підриває у колективі атмосферу довіри, взаєморозуміння між підлеглими і керівником, висуває між ними емоційно-психологічний бар'єр, що надто небезпечний при необхідності спільних дій у складній обстановці"⁸.

При діях в екстремальних ситуаціях важливого значення набуває проблема глядачів. Вони і в звичайних умовах сковують впливають на офіційних осіб, якщо останні не мають певного досвіду дії "на людях". А в складній ситуації "ефект присутності глядачів" часто примушує співробітників виявляти нерішучість, нервувати, діяти з оглядом на громадську думку. До цього треба бути готовим, оскільки не завжди вдається позбавитися від глядачів. Необхідно готувати і проводити спеціальні відкриті тренування, у тому числі навчання, під час яких співробітники міліції поодиночці і групами будуть діяти в присутності глядачів. Як варіант, у ролі глядачів можуть виступати їх колеги, котрі будуть голосно висловлювати свої зауваження і пропозиції у ході виконання вправ тим, хто навчається. Немає іншого способу підготувати співробітників міліції бути психологічно стійкими за інтенсивного психічного впливу з боку зовнішнього оточення, крім як зробити цей вплив звичною нормою.

Важливу роль у системі психологічної готовності співробітника до застосування зброї відіграє імідж правоохоронних органів серед населення, що не варто недооцінювати. Одним з мотивів, що змушує людину йти назустріч смертельній небезпеці, є бажання виправдати довіру і не позбутися авторитету свого підрозділу (служби, структури) в очах свідків або учасників подій. Велике значення для співробітника міліції має відчуття моральної підтримки з боку населення. Але звідки взятися цій підтримці, якщо позитивні образи співробітників правоохоронних органів, створені вітчизняним кінематографом в останній час, можна перерахувати на пальцях однієї руки. А у засобах масової інформації стало вже правилом доброго тону лаяти міліцію. По-

трібна спланована кампанія для підняття й зміцнення авторитету правоохоронних органів. Відповідні пропозиції внесені до Комплексної програми вдосконалення роботи з кадрами і підвищення авторитету міліції, реалізація яких повинна розпочатися вже у 1999 році.

Деякі керівники не розуміють важливості інструктажу, який вони проводять перед тим, як заступити на чергування (перед виконанням службового завдання). Адже під час інструктажу керівник (командир), окрім нагадування обов'язків, *вводить* в оперативну обстановку, змальовує різноманітні ситуації, можливі при виконанні конкретного службово-бойового завдання, і дає настанову на оптимальні дії підлеглих. Накопичений досвід показує, що більшість підлеглих діє саме за алгоритмом, що був запропонований керівником під час інструктажу. Окрім того, у них значно менше часу йде на оцінку обстановки й прийняття рішення, оскільки оцінка подібних умов вже була проведена і варіант рішення був наданий безпосереднім начальником. Грамотно проведений інструктаж також дозволяє знизити психотравмуючі дії екстремальної ситуації, запобігти появі "комплексу вини" і остраху юридичної відповідальності. Співробітник більш спокійно поставиться і до проведення службового розслідування за фактом застосування ним зброї, якщо буде впевнений, що вчинив саме так, як цього вимагав його керівник. Отже, чим грамотніше проведений керівником інструктаж, чим вища психологічна готовність, тим адекватнішими і виваженішими будуть дії співробітника, тим менша вірогідність отримання ним травм або загибелі, а також виникнення психічних розладів після інциденту.

Не менш важливим елементом є самоінструктаж або, за визначенням П.К. Анохіна "випереджаюче відображення", тобто програвання у думці можливих екстремальних ситуацій і своєї поведінки (своїх дій) в них. Самоінструктаж є необхідною умовою успішної діяльності за різноманітних обставин. Найчастіше його застосовують парашутисти, пілоти (особливо льотчики-випробовувачі) і космонавти. Це ті люди, яким на прийняття рішення відводяться подекуди долі секунди і все вирішують психологічна готовність до виникнення подібної ситуації і напрацьований автоматизм дії. Можна навести приклад Л.С. Виготського про двох мандрівників, один з яких знає про

небезпеку на дорозі і завчасно готується, озброюється. Він може хвилюватися дорогою, але при зустрічі з небезпечною ситуацією у нього не виникає стану афекту, оскільки він готовий до адекватного реагування. Абсолютно інакше поводить ся другий мандрівник, який не знає про небезпеку. При нападі у нього може виникнути стан афекту, оскільки він психологічно не готовий до нього, а тому і не готовий адекватно діяти⁹.

Цей приклад було б корисно знати співробітникам правоохоронних органів. Він не складний і повністю залежить від сили уяви. Програвати у думках свої дії можна будь-де, у будь-який час. Але самоінструктаж допоможе підготуватися на психологічному рівні до багатьох несподіванок і сюрпризів, які можуть привнести життя і служба.

Останнім елементом у психологічній підготовці співробітника до застосування зброї є вивчення основ психологічної реабілітації. За даними Дж. Вона, серед поліцейських, які застосували зброю на ураження, приблизно 70 % звільняються з поліції протягом п'яти років, так або інакше пов'язуючи це з негативними психологічними наслідками подібних інцидентів. За даними проведеного психологічного обслідування цієї категорії осіб більше 60 % відзначили значний вплив інцидентів на їх психологічний стан і подальше життя, і лише 35 % не відчували ніяких негативних психологічних наслідків¹⁰.

Багатьох наслідків стресової ситуації вдалося б уникнути, якщо б співробітник знав достовірно на основі прикладів із попереднього використання зброї колегами, що його очікує. Попереджений – значить озброєний. Співробітник повинен знати:

основні симптоми післястресової реакції, котра настає після застосування зброї на ураження;

слідчі процедури, що будуть застосовані відносно нього; заходи психологічної реабілітації щодо нього.

До виникнення подібної ситуації співробітнику необхідно роз'яснити, що слідчі процедури та заходи щодо психологічної реабілітації є обов'язковими для всіх. І ні в якому разі не слід її вважати особистим відношенням до співробітника з боку керівництва і психологічної служби. Керівний (командний) склад, окрім усього вищезазначеного, повинен вміти надавати психоло-

гічну підтримку своєму співробітнику одразу ж після отримання інформації про надзвичайну подію.

На психіку співробітника міліції, який застосував зброю, дуже сильний вплив здійснює ставлення до даного факту його безпосереднього керівництва. Якщо це відношення є бездієвим, або ж негативним, то у співробітника виникає почуття самотності, знедоленості, ізольованості від суспільства, що значно підсилює посттравматичну стресову реакцію і може призвести до необоротних змін у психіці. Найбільш якісне рішення проблеми психологічної реабілітації ми бачимо у тісному співробітництві керівного складу ОВС і практичних психологів у профілактиці, попередженні і ліквідації постстресових станів.

Психологічна реабілітація включає систему заходів щодо відновлення, корекції і компенсації порушених психічних функцій і станів. У план реабілітаційних заходів включаються:

- сеанси релаксації під керівництвом практичного психолога ОВС усіх учасників подій;

- індивідуальні співбесіди з психологом усіх співробітників, які були на місці події;

- проведення дебрифінгу з залученням учасників попередніх ситуацій із застосуванням зброї;

- подальші спостереження і вивчення поведінкових реакцій;

- заняття з психологічної підготовки за тематикою знімання постстресових станів;

- діагностика і індивідуальне тестування;

- організація відпочинку в санаторіях і профілакторіях.

Слід пам'ятати, що відповідальність за підготовку співробітників, у тому числі і за психологічну, несуть в першу чергу безпосередні керівники (командири). Саме вони відповідальні за кожне невиконане завдання, за кожну смерть або поранення свого підлеглого в результаті некваліфікованих дій.

¹ Див.: Андросюк В.Г. Екстремальна ситуація: діяти обережно //Наук. вісник. – 1996. – № 2. – С.191–198.

² Див.: Там же.

³ Див.: Сулягин Т.В. Психологическая подготовка сотрудников отряда специального назначения к действиям в экстремальных ситуациях и их последующая медико-психологическая реабилитация// Психопедагогика в правоохранительных органах. – 1996. – № 1 (3). – С. 66.

⁴ Див.: Аналітична довідка "Причини та умови отримання тілесних ушкоджень та загибелі працівників органів внутрішніх справ". – К., 1998.

⁵ Див.: Хвастунов А.А., Колюхов В.Г. Применение оружия как экстремальная ситуация деятельности сотрудников органов внутренних дел// Морально-психологическая подготовка сотрудников органов внутренних дел к действиям в экстремальных условиях: Сборник статей. – Домодедово, 1994. – С. 94–95.

⁶ Див.: Соціально-психологічний аналіз причин порушення дисципліни і законності в ОВС. – Харків: ХУВС, 1998.

⁷ Див.: Современная буржуазная военная психология //Сборник переводных статей. – М., Воениздат, 1964. – С. 57.

⁸ Див.: Коломеец В.К. Вопросы психологической подготовки сотрудников милиции к действиям в особо сложных условиях. – Свердловск, 1975. – С. 25.

⁹ Див.: Лебедев В.М. Личность в экстремальных условиях. – М.: Политиздат, 1989. – 304 с.

¹⁰ Див.: Котенев Е.О. Психологические реакции работников милиции в чрезвычайных обстоятельствах и постстрессовые состояния: предупреждение и психологическая коррекция // Психопедагогика в правоохранительных органах. – 1996. – № 1 (3). – С. 81.

Проблемні питання кримінально-процесуального оформлення результатів застосування нетрадиційних методів розкриття і розслідування злочинів та результатів оперативно-розшукової діяльності

У процесі оперативно-розшукової діяльності, зібрання і підготовки матеріалів на стадії до порушення кримінальної справи, проведенні первинних криміналістичних досліджень, участь відповідних спеціалістів часто вкрай необхідна, оскільки застосування найсучаснішої техніки в галузі звукозапису, відео і кінозйомки тощо вимагає найвищого рівня професійних знань, якими власне оперативні працівники можуть і не володіти. У подібних випадках ці знання відповідних спеціалістів на стадії дослідчої перевірки матеріалів, попереднього слідства і судового розгляду кримінальних справ, при призначенні і проведенні необхідних експертиз можуть мати суттєве значення саме з технічної точки зору і правильності її кримінально-процесуального оформлення. Необхідність внесення відповідних змін у чинне кримінально-процесуальне законодавство щодо цього, на наш погляд, давно визріла. Про розширення кола речових доказів у кримінальних справах, кола слідчих дій, можливих на стадії до порушення кримінальної справи і визнання доказами матеріалів оперативно-розшукової діяльності, можливість і необхідність процесуальної участі певних спеціалістів у дослідчій перевірці, проведенні на стадії до порушення кримінальної справи відповідних експертиз і т.д. автором була аргументована і раніше¹.

Інтерес викликає у наш час використання в деяких країнах за допомогою відповідних спеціалістів у певних галузях знань як до порушення кримінальних справ, так і в процесі попереднього розслідування і судового розгляду інструментальних засобів виміру фізіологічних параметрів допитуваних осіб (так званого поліграфа або детектора брехні), гіпнозу, екстрасенсів і т.д.². Заслугує уваги також нетрадиційна методика під назвою "мова жестів", яка за останні роки набула розвитку в країнах Заходу.

Климчук Валерій Петрович — провідний науковий співробітник, полковник міліції.

У наукових дослідженнях про неї говорять як про *кінесику*. У спеціальній літературі кінесика визначається як напрям наукових досліджень, що дає можливість одержати невербальну інформацію про людину на підставі її поведінки при невербальному зв'язку, який відбувається у процесі спілкування з нею.

Детальному вивченню цієї проблеми і позитивним перспективам застосування кінесики при розкритті та розслідуванні злочинів, специфіці невербальної комунікації у тактиці проведення окремих слідчих дій присвячена стаття О.І. Клевцова³.

Обставини розкриття деяких тяжких злочинів, у тому числі і вбивств правоохоронними органами на території колишнього СРСР, за допомогою екстрасенсів описував С.Панасенко у статті "Екстрасенси знаходять вбивць" ще у 1989 році (Труд, 16 вер.). Ця робота не припиняється і в умовах сьогодення дає позитивні результати, однак не має практично ніякої правової основи і процесуально не врегульована.

Правовій регламентації нетрадиційних способів розкриття злочинів, процесуальному оформленню цього процесу присвячено декілька фундаментальних досліджень, однак значна частина вчених стоїть на позиції недопустимості процесуального оформлення і законодавчого закріплення подібних методик.

У цьому розумінні Г.М. Резник справедливо включає в існуюче поняття *допустимості доказів* ще й *законність їх використання*⁴.

Неприпустимість подібних доказів можна обґрунтувати таким чином:

по-перше, саме намагання примусового проникнення в думки допитуваної особи протирічить вимогам законності і зокрема її праву на дачу показань;

по-друге, перетворення допитуваного із суб'єкта кримінального судочинства в безпомічний об'єкт досліджень протирічить вимогам законності та етичності кримінального судочинства;

по-третє, отримані таким чином дані не відповідають вимозі істинної науковості, оскільки не в змозі пояснити причину відповідних змін, – викликані вони бажанням дати неправдиві показання чи, навпаки, обуренням з приводу таких показань інших осіб.

На нашу думку, слід погодитися в цьому розумінні з позицією А.Н. Васильєва про можливість надання результатам вико-

ристання подібних способів виявлення фактичних даних доказового значення у випадках, коли за їх допомогою встановлюється недостовірність чи неправдивість показань і виявляються "місцезнаходження трупа, знаряддя вчинення злочину, викрадені речі, які самі по собі могли б бути доказами по справі незалежно від джерела отримання даних"⁵.

Досить протилежні в цьому питанні думки Г.А. Злобіна та С.А. Яні. З одного боку автори твердять про недопустимість використання інструментальних засобів фіксації емоційних реакцій людини як доказів по кримінальній справі, з іншого — визнають поліграф одним з "дуже важливих засобів встановлення істини в кримінальному судочинстві"⁶.

Категорічно відкидає можливість і законність застосування поліграфа в слідчий діяльності А. Ларін⁷.

У той час, коли за допомогою екстрасенсів розкриваються злочини і в інших країнах давно накопичений позитивний досвід застосування нетрадиційних методик розкриття й розслідування діяльності організованих злочинних угруповань та окремих злочинців, спостерігається явна невідповідність нашого чинного кримінального та кримінально-процесуального законодавства вимогам сьогодення і потребам практичних працівників наших правоохоронних структур.

Найбільш очевидно ця невідповідність і недосконалість нашого чинного законодавства проявляється у питанні кримінально-процесуальної оцінки результатів оперативно-розшукової діяльності.

Можна погодитись із В.І. Зажицьким, який стверджує, що: "При здійсненні оперативно-розшукової діяльності виявляються не докази по кримінальній справі, а певні сліди злочину, тобто відомості про нього. Останні можуть стати змістом доказу по кримінальній справі, якщо увійдуть у кримінальний процес посередництвом законних джерел і законними способами"⁸.

Такої ж точки зору дотримується і С.А. Шейфер, відмічаючи, що: "Взяті самі по собі дані, отримані в результаті оперативно-розшукової, адміністративно-процесуальної і приватно-детективної діяльності, доказами не являються, оскільки не відповідають нормативному визначенню доказу"⁹.

Обов'язковою якістю доказу окрім відносності є допустимість, яка означає, що доказ отриманий з належного джерела, провтомочною особою, законним способом і в належній формі¹⁰.

Отже, отримання слідчим чи органом дізнання інформації від екстрасенса чи особи, яка володіє гіпнозом, даних поліграф-детектора тощо, практично не мають сьогодні будь-якого значення, однак при відповідному кримінально-процесуальному оформленні подібних методик через такі додаткові сигнали, як показання свідків, висновки експертів тощо вони можуть оцінюватися як докази щодо кримінальних справ, що розслідуються. ця обставина в рівній мірі відноситься до будь-якого виду інформації, яка може бути отримана слідчим чи органом дізнання з використанням різних прикладів і технічних засобів.

Такої ж думки і В.Д. Арсеньєв, який пише, що: "... і по процесуальним міркуванням інформація, яка передається приладами, стає доказом лише постільки, поскільки вона поступила до слідчого чи суду через такі додаткові сигнали, як показання свідка, висновок експерта. При наявності подібних сигналів слідчий і суд вже мають певну гарантію достовірності отриманої інформації, оскільки особи, які її передають, несуть за це відповідальність. З цих же міркувань як доказовість закон не передбачає анонімні заяви, дії службово-розшукової собаки і т.п."¹¹.

Таким чином, ми вбачаємо можливість кримінально-процесуальної легалізації матеріалів оперативно-розшукової діяльності та кримінально-процесуального оформлення результатів застосування нетрадиційних методик розкриття злочинів у розширенні слідчих дій, які можуть проводитися до порушення кримінальної справи та внесенні певних змін в чинне кримінально-процесуальне законодавство.

У КПК України така норма вже існує (ст. 190) і передбачає можливість огляду місця події у невідкладних випадках до порушення кримінальної справи. У цих випадках при наявності до того підстав кримінальна справа порушується негайно після огляду місця події.

У практичній діяльності слідчого апарату проведення певних слідчих дій (призначення і проведення експертиз для визначення тяжкості тілесних ушкоджень, віднесення тих чи інших речовин до наркотичних та психотропних тощо, фактично закрі-

палося і без законодавчої бази, оскільки без висновків таких експертиз майже неможливо вирішити питання про наявність чи відсутність складу злочину та порушення кримінальної справи в порядку, передбаченому ст. 94 КПК України. Це ж стосується і залучення відповідних спеціалістів до вирішення питання про порушення кримінальної справи (ст. 128¹ КПК України).

Можливість і доцільність проведення експертиз щодо порушення кримінальної справи викладена також вченими в юридичній літературі¹².

Доцільність законодавчого закріплення можливості проведення до порушення кримінальної справи оглядів усіх видів (предметів, документів, місцевості і т.д.), освідкування в тому числі судово-медичного, проведення експертиз розглядає також : А.Я. Дубинський¹³.

Подібні законодавчі зміни надали б органам дізнання, слідчим можливість кримінально-процесуальної легалізації матеріалів оперативно-розшукової діяльності та відповідного кримінально-процесуального оформлення і закріплення результатів застосування нетрадиційних методів розкриття злочинів як на стадії до порушення кримінальної справи, так і в процесі попереднього розслідування та судового розгляду кримінальних справ. Особливо важливе значення застосування кримінально-процесуально закріплених нетрадиційних методик мало б при розкритті так званих "застарілих злочинів минулих років" по зупинених провадженнях кримінальних справ за підставами, передбаченими ст. 206 п. 3 КПК України за умов коли практично вичерпані всі інші процесуальні та оперативні можливості. У значній мірі це стосується нерозкритих вбивств, згвалтувань та інших тяжких злочинів минулих років, у тому числі суспільно-резонансних.

Не менш важливе значення має застосування нетрадиційних методик розкриття злочинів і на стадії до порушення кримінальних справ, особливо в процесі в'ясування обставин зникнення громадян безвісті та встановлення можливого місцезнаходження їх трупів, вирішення питань про наявність криміналу в таких випадках і причетності до цього певних осіб, знаходження знарядь вчинення злочину та інших речових доказів тощо.

Правильно зауважує О.І. Клевцов, що: "правоохоронні органи деяких зарубіжних країн (США, Великобританії, Канади, Австралії, Ізраїлю та ін.) використовують гіпноз під час розкриття тяжких злочинів: убивств, розбоїв, грабежів, зґвалтувань, викрадень людей, вимагань, а також при розслідуванні катастроф. Залежно від слідчого органу, який застосовує цей метод, та стадії розслідування злочину він називається "слідчим" або "судовим" гіпнозом. Згідно із зарубіжними даними використання цього методу під час опиту громадян дозволяє отримати до 80 % нової інформації. Частина злочинів розкривається завдяки лише гіпнозу¹⁴.

Метод гіпнозу використовується в основному під час допиту свідків та потерпілих, що добровільно дали на це згоду і практично не використовується щодо підозрюваних та обвинувачених, показання яких (у тому числі зізнавальні) не мають сили доказу відповідно до положень закону. Процедура допиту фіксується за допомогою аудіо- та відеозапису, що пізніше дозволяє експертам та суддям оцінити правильність дотримання процедурних вимог. Обов'язковою умовою визнання судом свідчень, одержаних під гіпнозом, є їх підтвердження фактичними даними, що мають доказове значення¹⁵.

Пропоновані нами зміни кримінально-процесуального законодавства фактично вирішили б питання процесуального оформлення і легалізації результатів застосування нетрадиційних методик розкриття злочинів і на стадії до порушення кримінальної справи. Правомірність застосування гіпнозу при розкритті злочинів та розслідуванні кримінальних справ достатньо аргументована О.І. Клевцовим, який пише: "Наявність у допитуваної під гіпнозом особи права вибору – може він бути допитаний з використанням гіпнозу чи ні – свідчить як про правомірність використання самого методу, так і про дотримання її (тобто особи) суб'єктивного конституційного права, оскільки, як відомо, "правомірний вплив відрізняється від психічного насильства наявністю у особи, що підлягає впливу, свободи вибору тієї чи іншої позиції"¹⁶. Виявлення доброї волі закріплено у ст. 28 Конституції України, де записано, що "жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим дослідям". Згідно з цією нормою проведення гіпнорепродуктивного опиту-

вання за наявності добровільної на це згоди опитуваного повністю відповідає міжнародним нормам додержання прав людини¹⁷.

Таку ж альтернативність можливо було б законодавчо передбачити й стосовно застосування поліграфа.

Таким чином, вважаємо доцільним і необхідним:

внести відповідні зміни в чинне кримінально-процесуальне законодавство України, закріпивши можливість використання нетрадиційних методик розкриття та розслідування злочинів як до порушення кримінальних справ, так і на стадії їх розслідування та судового розгляду з урахуванням передового досвіду зарубіжних країн;

шляхом внесення змін у діючий КПК України закріпити можливість кримінально-процесуальної легалізації результатів оперативно-розшукової діяльності через визначені в законі джерела отримання доказів (ст. 65 КПК).

Законодавчо розширити коло слідчих дій, які можуть проводитися до порушення кримінальної справи, в тому числі проведення експертиз, оглядів усіх видів, залучення спеціалістів відповідних галузей тощо.

¹ Див.: *Климчук В.П.* Розширити коло речових доказів у кримінальних справах//Радянське право. – 1990. – № 7. – С.31–34.

Климчук В.П., Галаган В.І. Про деякі питання діяльності слідчого, що потребують вирішення//Право України. – 1992. – №10. – С.32–34.

² Див.: *Досвід використання поліграфа в профілактиці і розкритті злочинів у ГУВС Красноярського краю: (Перша науково-практична конференція), МВС Росії, ГУВС Красноярського краю. Красноярськ, 1997.*

³ Див.: *Клевцов О.І.* Мова жестів як нетрадиційне знання в розслідуванні злочинів//Право України. – 1998. – № 4. – С. 58–61.

⁴ Див.: *Резник Г.М.* Внутрішня переконаність при оцінці доказів. – М., 1977. – С.27.

⁵ Див.: *Васильєв А.Н.* Слідча тактика. – М. – 1976. – С. 126.

⁶ Див.: *Злобін Г.А., Яні С.А.* Проблеми поліграфа // Проблеми вдосконалення радянського законодавства. – М. – 1976. /ВНДІСЗ. – №6/, – С. 130–131, 134.

⁷ Див.: *Ларін А.* Правда о детекторе лжи // Известия. – 1989. – 14 нояб.

⁸ Див.: *Зажичький В.І.* Зв'язок оперативно-розшукової діяльності і кримінального процесу //Держава і право. – 1995. – № 6. – С. 63.

⁹ Див.: *Іншої позиції притримується В.Т. Безлепкін (див.: Безлепкін В.Т. Проблеми кримінально-процесуального доказування //Держава і право. – 1991. –*

№ 8. – С. 101) і Бедняков Д.І. (див.: Непроцесуальна інформація і розслідування злочинів. – М., 1991. – С. 57.

¹⁰ Див.: Шейфер С.А. Використання непроцесуальних пізнавальних заходів у доказуванні по кримінальній справі // Держава і право. – 1997. – № 9. – С. 58.

¹¹ Див.: Арсеньєв В.Д. Питання загальної теорії судових доказів. – М., 1964.

¹² Див.: Нагойний Я.П. Про можливість призначення судових експертиз до порушення кримінальної справи // Криміналістика і судова експертиза. – 1997. – Вип. 4. – С. 174–178;

Баженів А.А., Шейфер С.А. Порядок проведення судово-медичної експертизи потребує вдосконалення // Питання боротьби зі злочинністю. – 1975. – Вип. 23. – С. 153–156.

¹³ Див.: Дубинський А.Я. Виконання процесуальних рішень слідчого // Правові й організаційні проблеми. — К.: Наук. думка. 1984. – С. 128–129.

¹⁴ Див.: Применение гипноза в следственной практике США // Проблемы преступности в капиталистических странах. – 1981. – № 4. – С. 15–17

¹⁵ Див.: Клевцов О.І. Можливості використання гіпнозу в оперативно-слідчій практиці правоохоронних органів // Право України. – 1998. – № 7. – С. 66.

¹⁶ Гримак Л.П., Хабалев В.Д. "Следственный гипноз" и права человека // Государство и право. – 1997. – № 4. – С. 46–49.

¹⁷ Див.: Клевцов О.І. Можливості використання гіпнозу в оперативно-слідчій практиці правоохоронних органів // Право України. – 1998. – № 7. – С. 67.

**Ю.І. Федоренко,
Г.Е. Массальський,
І.І. Пающик,
І.О. Шматко**

Гносеологічний підхід до розробки нових методик проведення судових експертиз

Сучасний етап розвитку органів внутрішніх справ характеризується всеохоплюючим проникненням досягнень науки і техніки у всі аспекти їх діяльності. У зв'язку з цим суттєво актуалізуються питання розробки нових методів і систем, які покращують якість і скорочують час отримання об'єктивних результатів у такій важливій галузі діяльності правоохоронних органів, як експертна практика.

Однією з актуальних проблем криміналістики і експертної практики є судово-балістична експертиза, зокрема: ідентифікація нарізної вогнепальної зброї за стріляними кулями і гільзами (розв'язання питання про те, з якого екземпляра зброї їх вистріляно) відноситься до одного з найбільш складних і трудомістких видів криміналістичних експертиз. Безпосереднє порівняння слідів від каналу ствола зброї на кулях з каналом ствола, який перевіряється, і безпосереднє порівняння слідів від частин зброї на стріляних гільзах з відповідними деталями зброї неможливе. Тому ідентифікація зброї при судово-балістичній експертизі проводиться по визначенню ступеня збіжності трасологічних ознак куль і гільз, вистріляних з однієї і тієї ж зброї. Для визначення ступеня збіжності трасологічних ознак велике значення має повнота знімання достовірної інформації про рельєф поверхонь кулі і гільзи.

Федоренко Юрій Іванович — старший науковий співробітник лабораторії № 5 НДІ НАВСУ.

Массальський Генріх Едуардович — старший науковий співробітник.

Пающик Іван Іванович — старший науковий співробітник.

Шматко Ігор Олегович — кандидат фізико-математичних наук, головний науковий співробітник, підполковник міліції.

Ідентифікацію зброї за стріляними кулями і гільзами в судовій експертизі прийнято ділити на два види: ідентифікацію на групову ідентичність і на індивідуальну¹.

Задача ідентифікації на групову ідентичність зброї за стріляними кулями і гільзами полягає у встановленні виду, моделі, марки зброї, якій відповідають дані куля і(або) гільза, а на індивідуальну ідентичність – встановлення відповіді на питання: чи з даного екземпляра зброї вони вистріляні?

Далі в більшій мірі ми будемо розглядати тільки задачу ідентифікації на індивідуальну ідентичність.

У судовій балістиці методи ідентифікації зброї за стріляними кулями і гільзами поділяються на дві групи: методи порівняння слідів на кулях і гільзах, вилучених з місця події, зі слідами на експериментальних кулях і гільзах за первинними відображеннями і методи порівняння слідів за повторними відображеннями.

Методи першої групи засновані на порівняннях слідів на самих кулях і гільзах, а другої групи - на порівняннях копій, знятих з цих слідів.

До першої групи відносяться такі методи:

- ідентифікація зброї мікроскопічним методом, для чого використовують в основному оптичні (МБС-1, МБС-2, МБС-9, МБС-10 та ін.) і порівняльні (МИС-10, МС-51, МСК-1) мікроскопи;

- ідентифікація зброї шляхом механічної розгортки оболонок куль;

- порівняння гільз за допомогою бінокулярної лінзи.

Ідентифікація зброї шляхом механічної розгортки оболонок куль проводиться таким чином. Зрізається головний кінчик кулі, виплавляється сердечник кулі, потім робиться подовжній розріз по поверхні, що не має слідів. Розрізаній кулі додають форму пластинки. Отримані таким чином пластинки з досліджуваної і експериментальною кулями порівнюють під порівняльними мікроскопами (МИС-10, МС-51, МСК-1, Лейтца та ін.)

До другої групи відносяться такі методи:

- порівняння за допомогою копій, що отримують шляхом кочення кулі по коніюючому матеріалу (іноді при цьому користуються підігрітими кулями);

– порівняння за допомогою копій, що отримують шляхом нашарування матеріалу на поверхню кулі; матеріалом для нашарування є електроліт, що складається з сірчаноокислих солей металів; покриття поверхні кулі розчинами речовин, здатних утворювати плівку (ацетон, амілацетат, целулоїд, фуксин – як основний розчин і дихлоретан, плексиглас – як додатковий);

– порівняння за фотозйомками, зробленими різними способами (посегментної зйомки поверхні куль і гільз, фотозйомка при синхронному переміщенні перед щілиною кулі, що обертається навколо подовжньої осі і рухомої фотоплівки за допомогою установок РФ-4, "Розгортка" та ін.).

Усі ці методи мають переваги і недоліки. Так, методи прокочення кулі, крім того що вимагають значної навички в роботі, допускають помилки в отриманій інформації через те, що тонкий шар матеріалу, по якому прокочується куля, виявляється недостатнім для відображення всієї глибини рельєфу.

Метод порівняння за електролітичними копіями може привести до повного псування поверхні кулі через невдалий вибір електролізу.

При дослідженні копій, отриманих при тіньовому освітленні, найбільша складність виникає у визначенні валиків і борозенок, оскільки нерідко вони можуть бути зображені геометричними лініями.

Зображення, отримані за допомогою різного фотографування, часто бувають нечіткими внаслідок обертання кулі і змазаними саме в дрібних трасах, які є головними джерелами інформації при індивідуальній ідентифікації.

Методи ідентифікації із застосуванням порівняльних мікроскопів також допускають спотворення, коли сліди не дуже великі.

Усі відомі нам методи, що застосовуються у судовій балістиці, дають змогу вивчити лише двомірне зображення слідів. Аналіз і порівняння третього їх виміру (глибини) може здійснюватися при використанні цих методів непрямо і до того ж в нечастих випадках, наприклад, за інтенсивністю забарвлення заглиблень у разі отримання прозорих забарвлених відбитків.

Разом з тим, для повного і об'єктивного дослідження слідів на стріляних кулях і гільзах необхідно використовувати весь обсяг інформації, що міститься в цих слідах: не тільки параметри

трьохмірних характеристик слідів, але і складні комбінації численних однотипних елементів рельєфу динамічних слідів, стійкість цих елементів рельєфу впродовж довжини сліду та ін.

Перспективною є розробка прийомів і методів виявлення, фіксації і порівняльного дослідження слідів на стріляних кулях і гільзах, які, з одного боку, дозволили б зробити аналіз ознак трьохмірних зображень, а з іншого, – провести математичну обробку великого обсягу таких ознак в автоматичному режимі.

Перш ніж перейти до опису пропонованого методу, розглянемо ряд фізичних явищ, які, з нашої точки зору, можуть бути застосовані при ідентифікації нарізної зброї за стріляними кулями і гільзами.

Відомо, що бічну поверхню кулі як тіла обертання зручно описувати в циліндричних координатах як залежність відстані R між даною точкою поверхні і віссю обертання кулі від полярного кута φ і висоти z , тобто функцією $R(\varphi, z)$. Сліди на бічній поверхні, що утворюються при проходженні кулі через ствол зброї, призводять до локальних змін функції $R(\varphi, z)$. Щоб виявити ці зміни, метод, що застосовується, і засіб не повинні, передусім, реагувати на характеристики матеріалу сердечника кулі, розташованого під оболонкою, тобто повинні бути слабопроникаючими. Тому методи ідентифікації, які ґрунтуються на явищах електромагнітного і ультразвукового полів, не дають позитивних результатів.

Електромагнітне поле є сильнопроникаючим, крім того, зміна товщини діаманетика (латунь, томпак) не змінює магнітний потік.

Ультразвукове поле також є сильнопроникаючим² і, взагалі кажучи, вимагає контакту випромінювача-датчика з об'єктом контролю³. Велика кривизна поверхні кулі приводить до утворення в матеріалі кулі різних видів ультразвукових хвиль (подовжніх, поперечних, поверхневих, головних хвиль і т.д.), інтерференція яких надзвичайно утрудняє розшифровування свідчення датчика. А наявність невідповідностей у розмірах внутрішніх елементів кулі ще більш ускладнює задачу.

При застосуванні світлового поля, явище якого виникає при оптичних методах, довжина хвилі видимого світла приблизно 0,5 мкм, а взаємодія світла з речовиною відбувається в шарі,

який дорівнює довжині хвилі⁴, що і пояснює високу чутливість світла до стану поверхні. Однак це і утруднює значною мірою застосування оптичних методів для ідентифікації зброї. Одна з причин цього – залежність інтенсивності дифузно розсіяного світла від шорсткості поверхні. Друга – залежність інтенсивності відображеного світлового потоку від наявності (і складу) різних плівок на поверхні кулі. Через накладення процесів поглинання заломлення і відображення світла в таких плівках залежність внесків цих процесів у сумарний відображений потік від товщини і складу плівок приводить до надзвичайно складної обробки для відтворення вигляду функції $R(\varphi, z)$ ⁵.

Збільшення довжини хвилі світла – інфрачервона область – приводить до збільшення глибини проникнення світла в матеріал кулі, зменшення впливу шорсткості її поверхні. Однак тут виникають технічні складності створення направленного інфрачервоного випромінювання і його реєстрації (діапазон хвиль більший за 5 мкм).

Зменшення довжини хвилі (порівняно з видимою областю) – ультрафіолетова область – приводить до меншої величини глибини проникнення, більшому впливу шорсткості. З'являються і додаткові складності в розшифровці зареєстрованого відображеного потоку, які зумовлені резонансним поглинанням ультрафіолетового випромінювання молекулами повітря (склад його міняється), атомами речовини оболонки кулі і різних забруднень на них.

Подальше зменшення довжини хвилі – перехід в рентгенівську область шкали електромагнітних хвиль – приводить до збільшення глибини проникнення випромінювання в матеріал оболонки кулі, появи відбитих рентгенівських квантів від внутрішньої частини кулі, появи резонансних піків поглинання і флуоресценції, різних хімічних елементів матеріалу кулі^{6,7}. Усі ці процеси взаємодії випромінювання з речовиною не спростують знаходження зв'язку між числом зареєстрованих квантів і видом функції.

Аналіз поверхні за допомогою корпускулярного ядерного випромінювання (електронів, протонів, нейтронів, іонів і т.д.) знаходить все більше застосування в різних галузях промисловості.

У порівнянні з фотонами видимого світла, електрони мають велику проникаючу здатність, яку можна змінювати, змінюючи енергію електронів. За рахунок цього вдається уникнути впливу поверхневих забруднень на поверхні і впливи її шорсткості.

Роботи, присвячені застосуванню корпускулярного випромінювання для ідентифікації куль або визначенню функції типу $R(\varphi, z)$, що описують відбиваючу поверхню, поки не відомі.

Однак успішне застосування ефектів відбиття електронів для товщинометрії і аналізу поверхні дозволило застосувати даний метод для зняття рельєфу поверхні куль і гільз.

Найбільш повно взаємодія електронів з речовиною описується двічі диференціальним перетином взаємодії $\frac{\delta\sigma(\theta, \varphi, \theta^*, \varphi^*, E, E_0)}{\delta\Omega}$, яким є щільність імовірності, що дає

змогу зареєструвати електрон після його взаємодії з атомом речовини в одиничному тілесному куті Ω , орієнтованому під кутами θ^* і φ^* , з початковою енергією електрона до взаємодії E, E_0 . Цей перетин описує фізичний процес розсіювання електрона на екранованому кулонівському потенціалі ядра атома і процес втрат енергії при взаємодії з електронами атома. До цього часу не отримано аналітичного виразу для цього перетину, що можна пояснити так. Електрони є сильно взаємодіючими частками, тому виявилось, що з достатньою для практики точністю, процеси розсіювання і втрат енергії можна розглядати окремо: електрон рухається в речовині прямолінійно і безперервно втрачає енергію, а внаслідок деяких пружних взаємодій з атомом змінює напрямки руху.

Процес безперервних втрат енергії описується формулою Беті - Блоха⁸:

$$-\frac{d\bar{E}}{dx} = \frac{4\pi e^4 nZ}{mv^2} \ln \frac{1,16mv^2}{2i}, \quad (1)$$

де $-\frac{d\bar{E}}{dx}$ – середні втрати енергії на одиниці шляху;
 e – заряд електрона, n – число атомів речовини в 1 см^3 ; Z – заряд

ядра атомів середовища; m – маса спокою електрона; v – швидкість електрона; i – потенціал іонізації атома речовини;

Процес пружного розсіяння описується формулою Резерфорда з поправкою Мотта⁸:

$$\frac{d\sigma}{d\Omega} = qM(E_0, Z, \theta), \quad (2)$$

$$q = \frac{Z^2 r_0^2 (1 - \beta^2)}{\beta^4 (1 - \cos\theta + Z\eta)}, \quad (3)$$

де $M(E_0, Z, \theta)$ – поправка Мотта для пружного розсіяння електрона з енергією E_0 на кут θ на атомі із зарядом ядра Z ; r_0 – класичний радіус електрона; $\beta = v/c$; c – швидкість світла у вакуумі.

Використовуючи (3.1) можна розрахувати середній кут $\langle\theta\rangle$ однократного розсіяння⁸:

$$\langle\theta\rangle = \frac{\int_0^\pi [(\theta \sin\theta) / (1 + 2\eta - \cos\theta)^2] d\Omega}{\int_0^\pi [\sin\theta / (1 + 2\eta - \cos\theta)^2] d\Omega}, \quad (4)$$

$$\text{де } \eta = 1,92 \cdot 10^{-5} Z^{2/3} \frac{1 - \beta^2}{\beta^2} \left[1 + \frac{1,774 \cdot 10^{-4} Z^2}{\beta^2} \right] \text{ врахо-}$$

ує екранування ядра атомними електронами.

Таким чином, для $0,05 \leq E_0 \leq 10$ MeV і $6 \leq Z \leq 92$ значення $\langle\theta\rangle$ змінюється від 9,8 до 13,3°.

Вираз (1) дозволяє розрахувати максимальний пробіг електронів L за моделлю безперервного заповільнення:

$$L = \int_{E_0}^0 dE / \left(-\frac{dE}{dx} \right). \quad (5)$$

Значення L показує товщину шара речовин, який проходять електрони, маючи майже нульову кінцеву енергію, при умові, що пружного розсіяння не відбувається.

Електрони $N(E, E_0, \theta, \varphi, \theta^*, \varphi^*, x)$, що пройшли шар речовини або відбилися від нього, їх енергетичний і просторовий розподіли є результатом багатьох зіткнень з атомами. У зв'язку з неповнотою знань про диференціальні характеристики взаємодії електронів з атомами, аналітично вдається знайти вид функції $N(E, E_0, \theta, \varphi, \theta^*, \varphi^*, x)$ тільки для деяких задач, які в більшості випадків мають академічний інтерес⁹. Тому основні результати отримані або експериментально, або розрахунками методом Монте-Карло. Для ідентифікації зброї пропонується застосувати ефекти зворотного розсіювання електронів.

Для опису зворотного розсіювання електронів від шарів речовини застосовують диференціальні і інтегральні характеристики. Останні отримати значно простіше, але вони значно менше інформаційно. Розрізняють біля десяти видів диференціальних коефіцієнтів зворотного розсіювання, тому далі будуть визначені тільки необхідні для подальшого рішення задачі.

Числовий диференціальний коефіцієнт зворотного розсіювання $\eta(Z, \theta, \varphi, \theta^*, \varphi^*, E_0, x)$ є відношення числа електронів з енергією від 0 до E_0 , що вийшли в одиничний тілесний кут в напрямі θ^*, φ^* з шару речовини із зарядом ядра Z товщиною x , до числа падаючих на цей шар під кутами θ, φ електронів з мононаправленого моноенергетичного пучка, E_0 – початкова енергія електронів. На практиці нижня межа реєстрації енергії електронів не нульова, а має деяке кінцеве значення $E_{\text{кор}}$, визначене умовами вимірювання і типом детектора.

Інтегральний коефіцієнт зворотного розсіювання $\eta(Z, \theta, \varphi, E_0, x)$ є відношення числа електронів з енергією від 0 до E_0 , що вийшли в задню напівсферхню з шара речовини із зарядом ядра Z товщиною x , до числа падаючих на цей шар під кутами θ, φ електронів з мононаправленого моноенергетичного пучка. Отже,

$$\eta(Z, \theta, \varphi, E_0, x) = \int_0^{2\pi} d\varphi^* \int_0^{\pi/2} \sin\theta^* d\theta^* \eta(Z, \theta, \varphi, \theta^*, \varphi^*, E_0, x). \quad (6)$$

Мононаправлений пучок є зручною ідеалізацією, і внаслідок експериментів отримують проінтегровані за кутами падіння θ, φ значення $\eta(Z, \theta, \varphi, \theta^*, \varphi^*, E_0, x)$ і $\eta(Z, \theta, \varphi, E_0, x)$. Створення мононаправлених детекторів на практиці є досить складною задачею, тому в експериментах по вивченню залежностей

ті $\eta(Z, \theta, \varphi, \theta^*, \varphi^*, E_0, x)$ отримують проінтегровані за кутами реєстрації значення числового диференційного коефіцієнта зворотного розсіяння.

На жаль, не всі автори робіт по дослідженню ефектів зворотного розсіяння електронів вводять у свої результати поправки на розглянуті відхилення від ідеалізації. Найбільш надійні, з цієї точки зору, експериментальні результати отримані А.М. Родіним. Для умов своїх експериментів він також проводив розрахунок методом Монте-Карло, що дозволило отримати найцінніший матеріал – з'ясувати вклади однократного, багаторазового розсіянь і дифузії у формування кутового розподілу відбитих електронів.

Аналіз параметрів електронних траєкторій, отриманих внаслідок розрахунку, показує, що у відбитому як від алюмінію, так і від урану потоку відсутні електрони, кут відхилення яких не перевищує 8° . Таким чином, електрон з енергією $E_0 \leq 1$ MeV, падаючий перпендикулярно до поверхні розсіювача, практично не може вилетіти в зворотному напрямку внаслідок розсіяння тільки на малі кути. Частка у відбитому потоці електронів, кути відхилення яких не перевищують 30° , складає вже помітну величину, особливо для Al при великих значеннях енергій E_0 .

Велику частину відбитого від Al потоку складають електрони, що вилітають назад внаслідок послідовних пружних зіткнень на кути, що не перевищують 90° . Незважаючи на велику кількість розіграних історій не було зафіксовано жодного електрона, який вийшов би в зворотному напрямі внаслідок пружного розсіяння лише з одним атомом розсіювача. Також мала імовірність виходу після декількох (2–4) актів пружного розсіяння.

Основну роль у процесі відбиття електронів від Al в області енергій 10 – 1000 KeV відіграє багаторазове розсіяння (50 %) і дифузія (35 %). Для Al дифузійна складова досить мала (більше 10-15 % в залежності від енергії), а основний внесок у відбитий потік вносить компонента багаторазового розсіяння (70 %).

Кутові розподіли відбитих моноенергетичних електронів при нормальному падінні показані на рис. 1, а при похилому на рис. 2. Видно, що кутові розподіли досить пологі. При похило-

му падінні добре виконується правило для максимуму розподілу: кут падіння дорівнює куту відбиття.

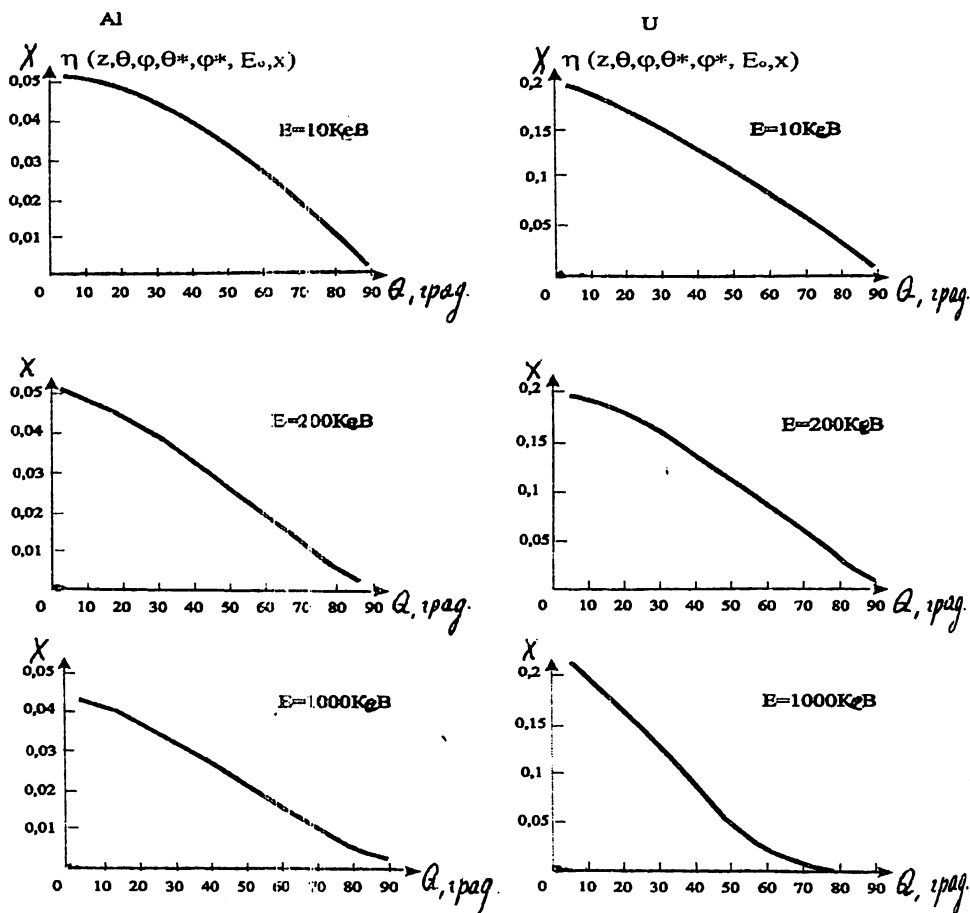

Рис. 1. Кутові розподіли відбитих електронів
($\theta=0$; $\varphi=\theta$; $\varphi=\theta$; $x > L$)

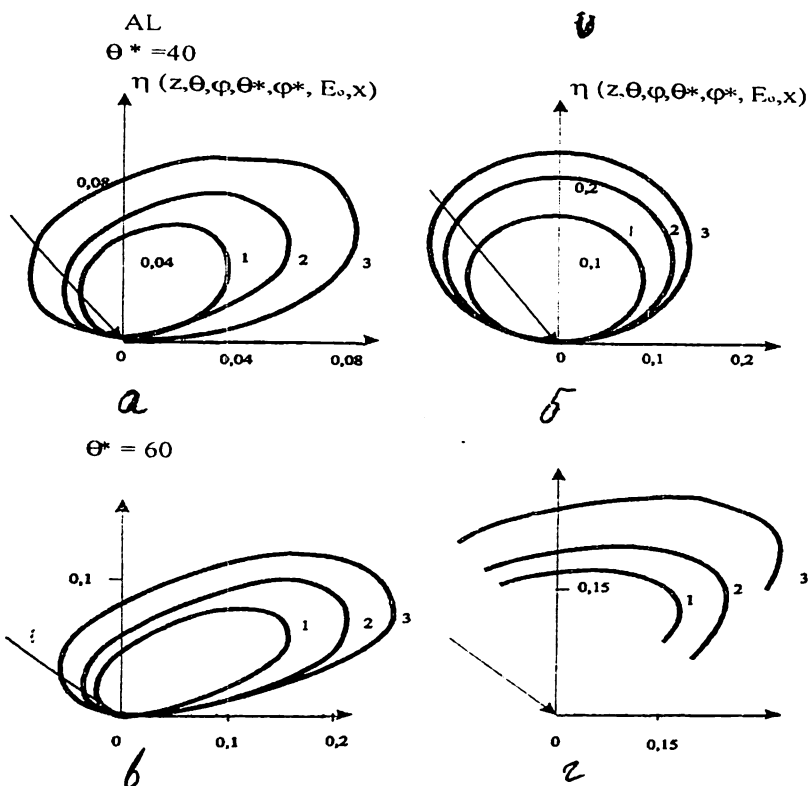

Рис. 2 Кутові розподіли відбитих електронів з різними енергіями залежно від товщини і матеріалу розсіювача при нахиленому падінні ($\varphi=0$; $\varphi^*=0$ і 180° ; $x > L$); а, б, в, г – діаграми розсіювача; 1 – $E=10$ KeV; 2 – $E=200$ KeV; 3 – $E=600$ KeV; 4 – $E=300$ KeV

Важливо знати, що форма кутового розподілу не залежить від початкової енергії електронів.

На рис. 3 показана залежність числового інтегрального коефіцієнта зворотного розсіювання від початкової енергії електронів при нормальному падінні. Видно, що при $E_0 \geq 100$ KeV значення $\eta(Z, \theta, \varphi, E_0, x)$ змінюється слабо.

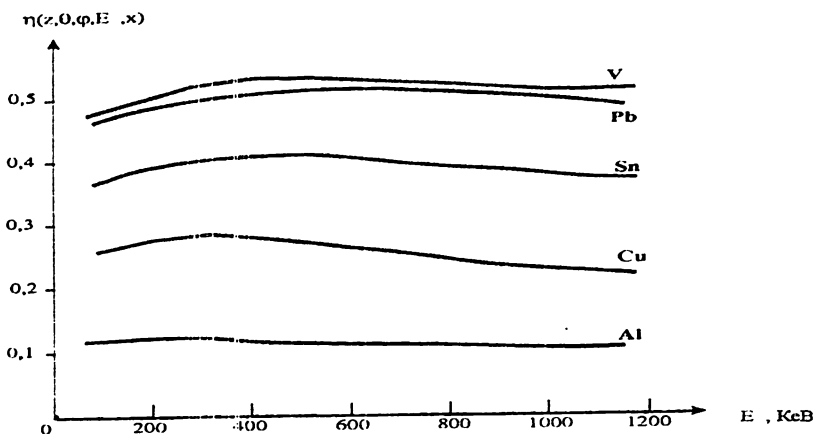

Рис. 3 Залежність числового інтегрального коефіцієнта відбиття від початкової енергії електронів

При похилому падінні величину числового інтегрального коефіцієнта зворотного розсіяння можна знайти по формулі

$$\eta = (Z, \theta, \varphi, E_0, x) \approx \frac{1}{(1 - \cos \theta)^p}, \quad (7)$$

де $p = \frac{9}{\sqrt{Z}}$.

На рис. 4 зображена залежність числового інтегрального коефіцієнта зворотного розсіяння від заряду ядра речовини мішені при нормальному падінні. В області середніх Z (F - Cu) його зміни на одиницю змінює $\eta(Z, \theta, \varphi, E_0, x)$ на $\sim 1,5-2\%$.

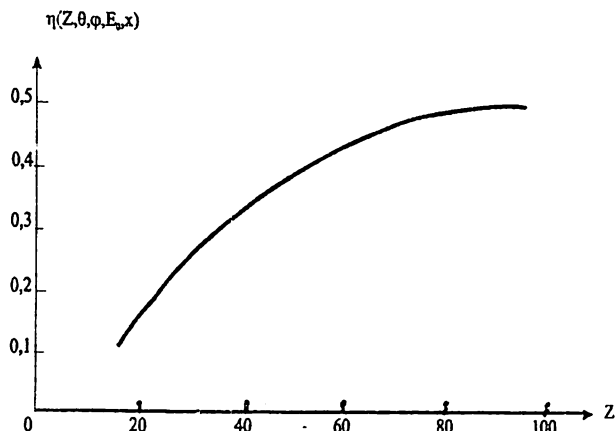

Рис. 4. Залежність числового інтегрального коефіцієнта зворотнього розсіювання від заряду речовин розсіювача
 $\varphi = \theta^\circ$; $\theta = \theta^\circ$; $x \gg L$

Приведені результати відносяться до випадку плоского розсіювача, вимірювання проводилися у вакуумі, товщина розсіювача була значно більше пробігу L . Розглянуто випадок відображення від циліндра і вплив повітря на вимірювання.

Швидкість зміни кутового розподілу електронів із зміною⁸ товщини повітря в декілька разів вище за швидкість втрат енергії, оскільки повітря є сильним розсіювачем. Це приводить до того, що кутові розподіли електронів (як тих, що пройшли через піддослідну речовину, так і відображених) досить швидко згладжуються повітрям і їх досить точно можна описати виразом типу $\cos\theta^*$. При похилому падінні пучок електронів на розсіювач та вплив повітря приводять до порушення правил "кут падіння рівний куту відображення" – максимум доводиться майже на нормаль до поверхні.

Розсіювання спричиняє поперечне перенесення часток, що, в свою чергу, приводить до майже повної "непрозорості" для електронів невеликих отворів в діафрагмах, коліматорах і т.д. Критичні значення діаметрів отворів залежать від енергії електронів і відстані від джерела (відбивача) до діафрагми⁸.

* $\eta(z, \theta, \varphi, e, x) \approx \cos \theta^*$.

Як відомо, потік зворотно розсіяних електронів формується за рахунок багаторазового розсіяння і дифузії. Зменшення товщини розсіювача приводить до зменшення числа актів взаємодії електронів з атомами, а значить і до зменшення числа відображених електронів. Зменшення товщини, починаючи зі значень, для яких виконується $x \gg L$, не приводить до зміни потоку зворотно розсіяних електронів принаймні до $x \leq \frac{L}{2}$ (насправді до

$x \leq \frac{L}{3}$ через відмінність, викликаним розсіянням між товщиною шара і пройденим електроном шляхом).

Подальше зменшення товщини спочатку приводить до зменшення внеску дифузійної компоненти відображеного потоку електронів. Потім відбуваються зміни і в компоненті багаторазового розсіяння.

Товщину мішені d_H , перевищення якої не приводить до зміни потоку відображених електронів, називають товщиною насичення або товщиною зворотної дифузії. Значення d_H визначається початковою енергією електронів, кутом θ їх падіння на розсіювач, речовиною розсіювача.

На рис. 5 показана залежність d_H від енергії електронів алюмінія у разі нормального падіння електронів на мішень, а на рис. 6 у разі ізотропного падіння пучка.

Кожна з компонент має свій кутовий розподіл - для дифузійно розсіюваних електронів воно близько до ізотропного, для багато разів розсіяних електронів більш довгастий. Це приводить до того, що при зміні товщини розсіювача, крім зміни числа відображених електронів, відбувається і зміна в їх розподілу по кутах виходу з розсіювача.

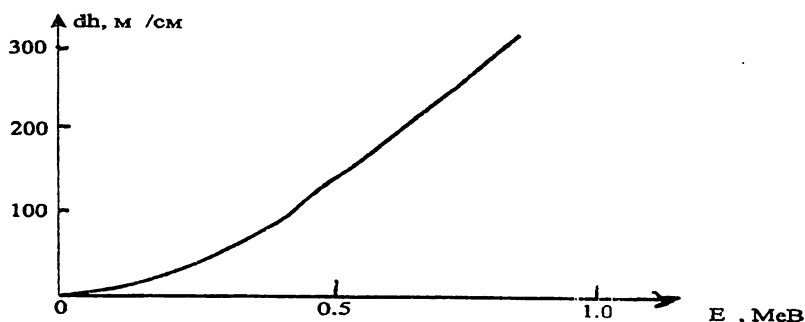

Рис. 5. Залежність глибини зворотної дифузії у алюмінії енергії електронів (Нормальне падіння пучка)

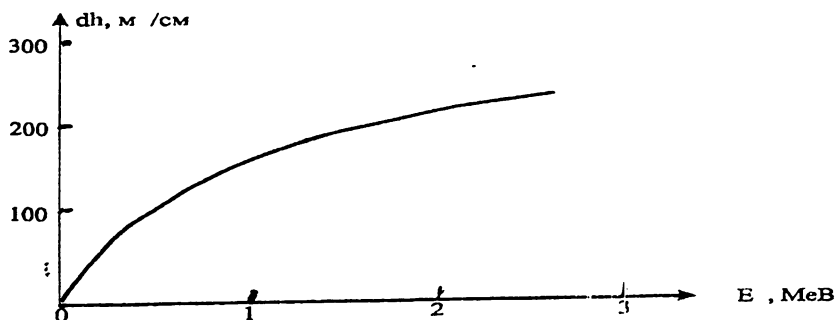

Рис. 6. Залежність глибини зворотної дифузії у алюмінії від енергії електронів (Ізотропне падіння пучка)

Ці зміни можна помітити тільки при вимірюванні у вакуумі. Розсіювання в шарі повітря між відбивачем і детектором практично приводить до інваріантності форми кутового розподілу відображених електронів від товщини розсіювача.

Практичне застосування явища відображення електронів засноване на залежності потоку відображених електронів від товщини розсіювача, від його щільності і заряду атомного ядра⁷. Відносно низька чутливість потоку відображених електронів до зміни товщини розсіювача, переваги над іншими методами (наприклад, на проходження) обмежило застосування явища відображення для вимірювання товщини листового матеріалу. Але це явище виявилось практично єдиним, що дозволяє провести

безконтактний неруйнуючий контроль товщини покриттів. Причому єдине обмеження на співвідношення покриття – основа: різниця в зарядах ядра не менше за 4^7 . Діапазон товщини покриття, що вимірюється, визначає початкову енергію електронів.

Зворотне розсіяння застосовувалося і для вимірювання товщини багат шарових покриттів, для контролю процентного змісту двохкомпонентних сплавів і сумішей, контролю пористості і щільності матеріалів, контролю структурних властивостей металевих матеріалів, контролю чистоти (шорсткості) поверхні. Є.В. Скачков, М.І. Рязанов, І.С. Тімін експериментально показали, що цей метод не можна застосувати для поверхонь з класом шорсткості більш п'яти-шести, що підтверджує зроблені якісні оцінки. Зворотне розсіяння електронів успішно використовувалося і для вимірювання малих висот.

Широке застосування в промисловості явища зворотного розсіяння електронів пояснюється крім самих фізичних можливостей цього явища, також і достатньою простотою технічного виконання. Є значне число радіоізотопних джерел електронів (бети-часток). Захист від цього вигляду випромінювання має невелику вагу, випускаються дешеві і надійні в роботі детектори електронів.

Слаба залежність диференціального і числового інтегрального коефіцієнтів зворотного розсіяння від початкової енергії електронів (принаймні при $E_0 \geq 0,1$ MeV) дозволяє не проводити їх усереднення по енергетичному спектру бети-часток джерела для отримання значень коефіцієнтів зворотного розсіяння бети-часток. Нерівномірний розподіл енергії бети-часток по спектру приводить до того, що електрони з енергією E_0 і бета-частки з максимальною енергією $E_m = E_0$ мають різну товщину насичення. Для бети-часток вона менше, і відповідає моноенергетичним електронам з E_0 рівною середньою енергією бети-спектра.

У таблиці приведені значення dN для джерел бети-часток і речовин розсіювача.

Речовина розсіювача	Джерела бета – часток				
Au,Pb, Pt,Ta, W	C - 14	Pm-147	Tl-204	RaD	Sr - 90+ Y- 90
Бронза, сталь, латунь, Cu, Ni, Fe	1,6	2,4	12,5	17,5	37,5
	4	6	37	62	125

У статті не розглянуто гальмове випромінювання, що виникає при гальмуванні електронів в полі ядра, що пояснюється, по-перше, малим перетином утвореним таким випромінюванням – один гальмовий квант приблизно на 1000 електронів, по-друге, малим їх виходом в зворотному руху електрона напрямі для енергій електронів менше за 2 МеВ. Все це приводить до малого вкладу гальмового випромінювання у фон в експериментах по зворотному розсіянню.

Для дослідження можливості ідентифікації зброї методом зворотного розсіяння електронів (бети-часток) виготовлений макет автоматизованого робочого місця експерта-баліста (АРМ “Корід”).

До складу технічних засобів автоматизованого робочого місця експерта-баліста входить:

- ПЕОМ типу IBM PC/AT 286/287 і вище;
- монітор SVGA;
- адаптер уводу виводу;
- скануючий пристрій отримання інформації (СП).

Структурна схема технічного складу АРМ зображена на рис. 7.

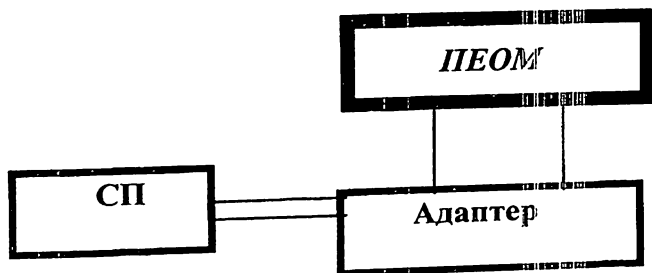

Рис. 7. Структурна схема АРМ експерта-баліста

Сигнали надходять із скануючого пристрою до адаптеру, де проводиться їх первинний підрахунок за відповідні проміжки часу, після чого в ПЕОМ здійснюється їх математична обробка, результати якої відображаються на екрані монітору.

¹ Див.: *Дворянский И.А., Устинов А.И.* Автоматические пистолеты и следы их на пулях и гильзах. – Т. 1,2. – М., ВНИИ МВД СССР, 1973. – 303 с.

² Див.: *Ультразвук.* Маленькая энциклопедия. – М.: Сов. энциклопедия, 1979.

³ Див.: *Неразрушающий контроль.* Кн.2. Акустические методы контроля. – М.: Высш. шк., 1991. – 240 с.

⁴ Див.: *Борн М., Вольф Э.* Основы оптики. – М.: Физматгиз, 1973. – 340 с.

⁵ Див.: *Аненко М.И. Гвоздева Н.П.* Физическая оптика. – М.: Машиностроение, 1979 – 286 с.

⁶ Див.: *Смирнов Б.М.* Физика атома и иона. – М.: Энергоатомиздат, 1986. – 198 с.

⁷ Див.: *Румянцев С.В., Парнасов В.С.* Применение бета-толщинометров покрытия в промышленности. – М.: Атомиздат, 1980. – 256 с.

⁸ Див.: *Скачков Е.В.* Влияние геометрии измерения на эффективный коэффициент прохождения бета-частиц: Автореф. дис. – М., 1986. – 16 с.

⁹ Див.: *Рязанов М.И., Тилинин И.С.* Исследование поверхности по обратному рассеянию частиц. – М.: Энергоатомиздат, 1985. – 173 с.

Проблеми криміналізації тероризму

Якщо в цілому характеризувати українське кримінальне законодавство, то не можна стверджувати про відсутність важелів впливу та реагування на окремі злочини терористичного характеру. Однак вважається більш прийнятним і науково обґрунтованим все ж таки криміналізувати саме діяння *тероризм*, установивши конкретну відповідальність за його вчинення. Функцією законодавства є виявлення і боротьба зі злочинами, які спричинюють шкоду суспільству, розробці засобів профілактики таких злочинів та покарання злочинців. У той же час функція кримінального права є нормативною у визначенні правопорушення, створюючи власні елементи і виражаючи види покарань, які застосовуються до цих злочинів. Для наукового вирішення тривалої полеміки, яка виникла між прихильниками ідеї криміналізації тероризму та її противниками, необхідно розглянути теоретичні засади криміналізації.

Криміналізація – це один із видів правотворчої діяльності і полягає у чіткому визначенні меж між правомірною та протиправною поведінкою з встановленням відповідальності за останню. Як слушно зауважив академік В.М. Кудрявцев, "ретельна проробка інститутів і норм кримінального права і процесу мають першочергове значення з точки зору гарантій недоторканості особи, захисту суспільних і державних інтересів. І головним питанням є визначення меж криміналізації (декриміналізації), а також розробка конкретного переліку діянь, які визнаються злочинними та кримінально-караними".

Питання щодо меж інкримінації тісно пов'язані з комплексом проблем як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Якщо до об'єктивних проблем можна віднести наявність суспільно небезпечного діяння, оцінку законодавця щодо цього діяння і т. ін., то до суб'єктивних – природу негативної соціальної практики, а також можливу шкоду від її розповсюдження.

Процес криміналізації є дуже делікатним, тому для побудови більш злагодженого механізму його функціонування потрібно піддавати обов'язковому розгляду низку фундаментальних питань. Зокрема, ми поділяємо думку В.М. Кудрявцева щодо постановки таких питань:

1) чи існує потреба (необхідність) у законодавчій забороні подібних дій;

2) чи припустима ця заборона у межах існуючої суспільної і правової системи;

3) чи може вона бути здійснена з практичного погляду;

4) чи корисна (доцільна) заборона з урахуванням комплексу усіх інших соціальних, політичних, психологічних та інших обставин. Розглянемо ці питання більш детально.

Необхідність у забороні. Підставою для законодавчої заборони діяння є характер і ступінь його суспільної небезпеки. Очевидним є той факт, що тероризм має суспільну шкідливість. Шкода від тероризму настільки велика, що жодна, окрім кримінальної, заборона не буде адекватною. Кримінальна заборона тероризму буде тим важелем, завдяки якому суспільство зможе відповідним чином реагувати на тероризм. Існує думка, що при забороні необхідно враховувати розповсюдженість даного роду діяння. Цей критерій, як вважається, є лише факультативним. Так, наприклад, захоплення атомних електростанцій може ніколи і не відбутися у деяких державах, проте більшість з них, враховуючи підвищену суспільну небезпечність цих діянь, побажали їх криміналізувати, щоб створити правове поле для дій своїх спеціальних підрозділів, органів слідства і суду. Проте вряд чи може бути запереченим той факт, що кількість актів тероризму невпинно зростає. Враховуючи підвищену суспільну небезпеку тероризму, його шкідливий характер як для окремих індивідів, соціальних груп, так і для міжнародних відносин у цілому, вважаємо, що ця заборона не може носити субсидіарний характер, тобто застосовуватися лише як останній засіб, коли всі інші не дали позитивного результату.

Допустимість заборони передбачає під собою проведення оцінки необхідності у цій забороні. Ця оцінка має складатися з комплексу поглядів різних наук та сфер людської життєдіяльності. Одним з таких комплексів, окрім соціального, політичного,

морального та інших, є правовий. Він полягає у відповідності заборони тероризму:

- а) Конституції України;*
- б) системі чинного законодавства;*
- в) підзаконним нормативним актам;*
- г) міжнародним угодам, які уклала Україна, Конвенціям, до яких приєдналася, та іншим міжнародним документам, учасником яких є Україна.*

Конституція України – Основний закон держави, в якому права і свободи людини, її честь та гідність, безпека визнаються найвищими соціальними цінностями.

Отже, кримінально-правова норма, яка буде передбачати відповідальність за тероризм, є одним із механізмів реалізації системи заходів щодо забезпечення прав і свобод, честі та гідності, безпеки громадян.

Бажано зважити на те, що кримінально-правова норма, яка буде передбачати відповідальність за тероризм, ґрунтується на певних засадах:

– урахування стану боротьби з тероризмом, що містить кількість вчинених актів тероризму та кількість справ, за якими винесені обвинувальні вироки. Аналіз цього стану призводить до висновку, що у більшості випадків злочинці уникають відповідальності, тому що відсутня норма, де були б передбачені ознаки тероризму;

– урахування наявності вже існуючих кримінальних норм, що передбачають відповідальність за дії, які носять терористичний характер. Стаття про відповідальність за тероризм буде лише логічним доповненням у системі кримінально-правових заходів у боротьбі з цим негативним явищем.

У Комплексній цільовій програмі по боротьбі зі злочинністю на 1996–2000 роки, яка була затверджена Указом Президента України від 17 вересня 1996 року № 837/96, у п. 71 вказано на необхідність розробки заходів щодо боротьби зі злочинами терористичної спрямованості. Конче потрібним і довгоочікуваним став Указ Президента №1343/98 від 11 грудня 1998 року "Про Антитерористичний центр". У Законі "Про Службу безпеки України" сказано: "до завдань Служби безпеки України також входить попередження, виявлення, припинення та розкриття зло-

чинів проти миру і безпеки людства, тероризму, корупції..."; у Положенні " Про обов'язки і права особового складу Національної гвардії України" у розділі першому п. 2 вказано "...брати участь у ліквідації диверсійно-розвідувальних і терористичних груп та незаконно створених військових збройних формувань". Проте у жодному з цих документів не йдеться про саме визначення поняття *тероризм*. Принцип законності є необхідною умовою для надання легітимності нормам кримінального права у світі теорії прав людини і влади уряду. Принцип законності включає непорозуміння і невизначеність, вимагаючи, щоб злочини, їх елементи та покарання за них були чітко і гласно визначені. Даний доктринальний принцип має два аспекти:

1) чітке розуміння характеру забороненої діяльності, як чітка передтеча покаранню;

2) практична користь від залякування губиться без такого розуміння і тим самим жертвуючи основною метою криміналізації. Крім того, аналіз історичних фактів дозволяє зробити висновок, що без цих обмежень кримінальне право легко перетворюється на інструмент репресії і засіб тиранії. Отже, криміналізація тероризму стане тим етапним моментом, з якого почнеться легітимна боротьба з тероризмом.

При вирішенні питання щодо практичної здійсненності заборони слід оцінити такі фактори:

- можливість конструювання правової норми;
- можливість ефективного розслідування кримінальних справ про злочини терористичного характеру;
- можливість попередження злочинів цієї групи.

У Проекті Кримінального кодексу України передбачена відповідальність за тероризм, тобто по суті законодавець продекларував свій намір встановити відповідальність за це діяння, і це є вже позитивним моментом.

Необхідно більш ретельно підійти до вибору слідчих органів, на які буде покладене завдання по розслідуванню справ про злочини терористичного характеру.

Доцільність заборони. Як констатує В.М. Кудрявцев "... якщо є позитивна відповідь на питання про корисність заборони, його моральної, політичної і юридичної допустимості, практичної можливості проведення у життя, залишається розглянути

останній аспект - визначити "ціну" заборони з урахуванням ряду зовнішніх факторів і обставин". До цих факторів, очевидно, слід віднести вимір матеріальної шкоди та державних коштів, які затрачені на її локалізацію. Впевнені, що тероризм - є фактором загрози національній безпеці держави, тому затрати на попередження та розслідування цього діяння не повинні бути перешкодою для його криміналізації. Також треба прорахувати соціально-психологічну реакцію населення. Імовірно, що така реакція у своїй переважній більшості буде позитивна і схвальна. Гадаємо, наступним і логічним кроком після Указу Президента України "Про Антитерористичний центр" повинна бути розробка Комплексної цільової програми по боротьбі з тероризмом, в якій були б окреслені напрями державної політики у сфері боротьби з тероризмом, тактичні та стратегічні заходи як на державному, так і на регіональних рівнях, а також чітко вказані державні органи, на яких буде покладена функція боротьби з тероризмом.

З урахуванням проаналізованого законодавець може або встановити відповідальність за тероризм, або відмовитись від цього рішення. Український законодавець продекларував бажання встановити відповідальність за вчинення цього діяння, і ми солідарні з цією думкою. Зрозуміло, що криміналізація тероризму не вирішить усіх питань одразу, проте вона і не має такого на меті. Криміналізація тероризму стане відправною точкою, правовою базою, фундаментом, на якому слід будувати антитерористичну доктрину в державі.

Проблеми діяльності органів внутрішніх справ при ліцензуванні підприємницької діяльності

Становлення України як суверенної і незалежної держави спричинило радикальні зміни у різноманітних областях суспільного життя, в тому числі і у сфері економічних відношень. Прийняття Законів України "Про підприємства" та "Про підприємництво" стало підставою масового розвитку підприємництва в Україні і поступовому перетворенні його в одну з основних форм господарювання. Остаточне правове закріплення феномен підприємництва одержав у другому розділі Конституції України.

Як і всяке явище, підприємництво поряд із позитивною стороною має ряд негативних аспектів. Насамперед це пов'язано з тією потенційною небезпекою, що містить підприємницька діяльність, пов'язана з предметами і відношеннями, які наділені особливим правовим статусом. Під небезпекою, у даному випадку, розуміється об'єктивно існуюча можливість негативного впливу на соціальний організм, у результаті якого йому може бути заподіяна якась шкода, що погіршує його стан і надає його розвитку небажані динаміку або параметри (характер, темпи, форми і т.д.).

Ситуація погіршилася соціально-економічною напруженістю у суспільстві, зниженням моральних критеріїв, відсутністю стабільності основних державних і суспільних інститутів. Старі форми управління економікою стали не ефективні, а нові знаходилися на стадії становлення. У кризовій ситуації роль держави не тільки не слабшає, а навпаки, посилюється. Світовий досвід розвитку країн ринкової економіки свідчить про необхідність державного регулювання. Значимість держави в економічній сфері підтверджена історичним вітчизняним і закордонним досвідом. Однією з мір реанімації економіки в Німеччині, Японії та інших країнах після Другої світової війни було посилення централізованого державного управління економікою.

Приймаючи до уваги негативні тенденції, що склалися під час відродження підприємництва в Україні, а також врахову-

Шеваріхін Андрій Олександрович — науковий співробітник
НДІ НАВСУ, капітан міліції.

ючи світовий історичний досвід ринкових відносин, вже перша редакція Закону України "Про підприємництво" містила положення, які обмежували свободу підприємницької діяльності за ознакою підвищених вимог щодо безпеки робіт та необхідності централізації функцій управління. Однією з форм державного регулювання господарських відношень стало ліцензування підприємницької діяльності. Порядок видачі ліцензій було встановлено Постановою Кабінету Міністрів України № 99 від 15 квітня 1991 року. Спочатку ліцензійний порядок передбачався для здійснення 11 видів підприємницької діяльності.

Для упорядкування діяльності державних органів у сфері ліцензування і удосконалення державної системи ліцензування деяких видів підприємницької діяльності була розроблена Концепція розвитку державної системи ліцензування підприємницької діяльності по її видах. Встановлювалися основні ознаки виду підприємницької діяльності, що вказували на необхідність застосування до нього ліцензійного порядку здійснення. Такими ознаками є безпосередній вплив підприємницької діяльності на здоров'я людей, природне середовище або безпеку держави.

У 1995 році при Міністерстві економіки України була створена Ліцензійна палата, на яку покладено обов'язків узагальнення досвіду й удосконалення практики ліцензування, контролю за діяльністю державних органів, що видають ліцензії та інше. На цей час ліцензійний порядок був обов'язковим для здійснення понад 100 видів підприємницької діяльності.

Указом від 7 лютого 1997 року Президент України підвищив статус Ліцензійної палати до рівня центрального органу виконавчої влади, підконтрольного і підзвітного безпосередньо Президенту, тим самим підкресливши важливу роль інституту ліцензування, як однієї з форм державного регулювання економіки. Крім того, у Верховну Раду України було запропоновано декілька проектів Закону України "Про ліцензування підприємницької діяльності".

Вищесказане свідчить, з однієї сторони, про об'єктивну необхідність ліцензування підприємницької діяльності, а з іншої – про те, що цей новий для України інститут перебуває в стадії становлення і динамічного розвитку. В зміст ліцензування входить не тільки самий акт видачі уповноваженим державним орга-

ном спеціального дозволу (ліцензії) суб'єкту підприємницької діяльності на право заняття будь-яким видом діяльності, але і подальший контроль державного органу, що видав ліцензію, за здійсненням діяльності, яка ліцензується.

Серед органів виконавчої влади, що безпосередньо здійснюють ліцензування підприємницької діяльності, не останню роль відіграють органи внутрішніх справ, на які покладено повноваження по ліцензуванню таких видів підприємництва:

виготовлення і реалізація спеціальних засобів, заряджених речовинами сльозоточивої та дратівної дії, індивідуального захисту, активної оборони та засобів для виконання спеціальних операцій і оперативно-розшукових заходів;

виробництво, ремонт і реалізація спортивної, мисливської вогнепальної зброї і боеприпасів до неї, а також холодної зброї, пневматичної зброї калібру понад 4,5 мм і швидкістю польоту кулі понад 100 м/с;

створення та утримання стрілецьких тирів, стрільбищ, мисливських стендів;

надання послуг, пов'язаних з охороною власності, а також охороною громадян;

надання послуг і виконання робіт протипожежного призначення.

Реалізація перерахованих видів підприємницької діяльності пов'язана з використанням предметів і речовин, які належать до категорії джерел підвищеної небезпеки, що торкається відношень громадської безпеки. Крім того, ці види підприємництва тісно пов'язані із суспільними відносинами, що входять до сфер громадського порядку і порядку управління.

Все це обґрунтовує покладання обов'язку ліцензування зазначених видів підприємницької діяльності на органи внутрішніх справ. З цією метою в 1991–1995 роках Головними управліннями адміністративної служби міліції і Державної служби охорони, Управлінням державної пожежної охорони МВС України були розроблені Інструкції про порядок видачі суб'єктам підприємницької діяльності ліцензій на право здійснення відповідних видів діяльності, Умови і правила здійснення підприємницької діяльності, Інструкція про порядок здійснення контролю за діяльністю суб'єктів підприємництва, інші документи. У структурах відпові-

дних служб і підрозділів були виділені співробітники, обов'язки яких доповнилися функціями щодо реалізації завдань ліцензування.

З початку діяльності по ліцензуванню підприємництва органами внутрішніх справ була виконана величезна робота у цьому напрямку. Тільки Управлінням державної пожежної охорони за 1995–1997 роки було розглянуто понад 1300 матеріалів, у результаті чого видано 926 ліцензій на право надання послуг і виконання робіт протипожежного призначення. Головним управлінням державної служби охорони з 1994 року було видано понад 2000 ліцензії на різноманітні види охоронної діяльності. За результатами проведених перевірок, за грубі порушення ліцензійних умов при здійсненні підприємницької діяльності була анульована дія ліцензій більше 30 суб'єктів підприємницької діяльності. Усього ж органами внутрішніх справ із 1991 по 1998 роки було розглянуто понад 15 000 заяв суб'єктів підприємництва про видачу ліцензій на право здійснення обраного виду діяльності. Крім того, постійно здійснюється контроль за відповідністю параметрів функціонуючих об'єктів ліцензування встановленим для цих об'єктів нормативним вимогам.

Обсяг і види заходів, що виконуються, характерний об'єкт впливу, специфічні методи діяльності – усе це свідчить про становлення нового самостійного напрямку адміністративної діяльності органів внутрішніх справ, спрямованого на ліцензування деяких видів підприємництва.

Проте розроблені нормативні акти спрямовані в основному на регулювання відношень органів внутрішніх справ із суб'єктами підприємництва. Водночас діяльність органів внутрішніх справ по ліцензуванню підприємництва фактично не має правової регламентації. У Законі України "Про міліцію" про це навіть не згадується, відомчі нормативні акти спрямовані на забезпечення діяльності окремих підрозділів, не торкаються питань внутрисистемної взаємодії, кадрового і матеріально-технічного забезпечення, статусу і правового положення ліцензійної роботи, а також співробітників, її здійснюючих. Відсутня системність цієї діяльності. Не розроблена модель служби ліцензійної роботи, не визначене її місце в структурі органів внутрішніх справ, не розроблені нормативні акти, що регламентують її діяльність.

На даний час об'єднання окремих видів ліцензійної роботи органів внутрішніх справ відбувається тільки в момент підрахунку статистичних даних за результатами роботи. Виникла ситуація, коли не вирішена загальна проблема здійснення ліцензійної роботи органами внутрішніх справ. Це веде до зниження ефективності і результативності роботи, відсутності належного відношення з боку керівного складу, виникненню штучних бар'єрів при здійсненні взаємодії з іншими службами і підрозділами органів внутрішніх справ, результативності контролю за цією діяльністю.

Реформування органів державної виконавчої влади відповідно до нових умов їхньої діяльності і розвитку, що здійснюється в Україні, Постанова Кабінету Міністрів України від 24 квітня 1996 року № 456 "Про концепцію розвитку системи Міністерства внутрішніх справ" ставлять задачі структурних змін органів внутрішніх справ. Крім того, спрямованість внутрішньої державної політики на підтримку і стимулювання розвитку підприємницької діяльності, усунення перешкод, що гальмують цей процес, сприяють наявності відточеної нормативно-правової бази і удосконаленій системи державних органів, що взаємодіють із суб'єктами підприємництва. Особливо це актуально при вживанні обмежень і здійсненні контролю за підприємницькою діяльністю.

Ліцензійна робота повинна цілком відповідати сучасним вимогам, тому що вона спрямована за межі системи органів внутрішніх справ. Основним об'єктом її впливу є підприємницька діяльність, що виступає однією з основних форм господарювання й успішний розвиток якої служить необхідною умовою розвитку всього суспільства і держави.

У процесі реалізації органами внутрішніх справ функцій по ліцензуванню підприємництва виникли проблеми організаційно-правового характеру. Насамперед – це відсутність чіткої правової регламентації, необхідних повноважень. Наприклад, у 1996–1997 роках було виявлено понад 800 випадків незаконного використання суб'єктами підприємницької діяльності при здійсненні охоронних функцій вогнепальної зброї, а також спеціальних засобів, що використовуються правоохоронними органами. Однак співробітники Державної служби охорони, що контролюють роботу недержавних охоронних структур, не мають повноважень притя-

гти винних до адміністративної відповідальності по даному факту. Тому виникає необхідність проводити контроль ліцензійних об'єктів спільно інспекторам Державної служби охорони і дозвільної системи.

Існують недоліки і у кадровому забезпеченні ліцензійної діяльності органів внутрішніх справ. У період становлення служби ліцензування кадри комплектували особами, які раніше виконували схожі з ліцензуванням функції. Так, у структурі адміністративної служби міліції на лінію ліцензування переводилися інспектора дозвільної системи, у Державній службі охоронна робота була покладена на юридично-правовий відділ, а в Державній пожежній охороні – на інспекторів державного пожежного нагляду та інженерний склад. За основу призначення приймався досвід роботи.

При цьому ліцензуванню, як одному з видів адміністративної діяльності органів внутрішніх справ, не надавалось великого значення. Проте при підготуванні до розгляду матеріалів про видачу (відмові у видачі) підприємцю ліцензії на право здійснення обраного виду діяльності співробітнику органів внутрішніх справ потрібно зібрати та опрацювати понад 20 різноманітних документів, зробити необхідні перевірки як самих заявників, так і виконання необхідних ліцензійних умов, підготувати мотивований висновок про доцільність або недоцільність видачі ліцензії кожному конкретному суб'єкту підприємницької діяльності. У навантаження входить також здійснення контролю за вже існуючими об'єктами підприємництва, надання консультаційних послуг з питань ліцензування, що, до речі, ніяк не враховується і не фіксується, ведення статистично-облікової документації. Крім того, співробітникам органів внутрішніх справ, що здійснюють ліцензування підприємницької діяльності, необхідно уміти орієнтуватися в дуже великому і складному правовому полі держави, особливо в сфері регулювання підприємницької діяльності.

Крім того, на інспектора ліцензійної роботи покладається відповідальна функція безпосередньо реалізовувати регулюючий вплив держави на підприємця. Інспектор суб'єктивно сприймається підприємцем не як людина, а, насамперед, як уособлення державної влади. Необхідно в чемній і коректній формі проводи-

ти бесіду, чітко і конкретно роз'яснити підприємцю аспекти ліцензування обраного їм виду діяльності або суміжні з цим проблеми, які його цікавлять. У консультаціях не повинно бути двозначних тлумачень, невизначених посилань тощо.

Невід'ємною гранню роботи з підприємцями є і постійна спокуса використовувати надані службовим положенням можливості для задоволення будь-яких потреб. Це може полягати як у рішенні особистих проблем, так і в подоланні хиб матеріально-технічного забезпечення службової діяльності. Тим більше, що підприємці для прискорення вирішення своїх питань в інстанціях готові нести додаткові витрати.

Важливою для співробітника органів внутрішніх справ, який займається ліцензуванням підприємницької діяльності, є реалізація контролю за уже функціонуючими об'єктами підприємництва. Подібні перевірки проводяться як у складі комісії з представників різноманітних служб органів внутрішніх справ, так і самотійно.

Необхідність виявляти і контролювати різноманітні показники, що відображають і характеризують діяльність та стан об'єкта, вимагає від перевіряючого уміння орієнтуватися не тільки в юридичних, але ще й в економічних, технічних та інших специфічних питаннях, залежно від виду діяльності, що перевіряється.

Отже, співробітник органів внутрішніх справ, який ліцензує окремі види підприємницької діяльності, повинен мати юридичну освіту, упевнено орієнтуватися в правових актах, що регламентують питання підприємницької діяльності і її ліцензування, а також необхідний мінімум знань у технічних, економічних, фінансових і бухгалтерських питаннях, обсяг і спрямованість яких залежать від виду підприємницької діяльності, ліцензування якої здійснюється. Підготовка спеціалістів, які володіють необхідним обсягом знань і базою для самотійного придбання інших, здійснюють юридичні вищі навчальні заклади, у тому числі і системи МВС. У цих же навчальних закладах формуються навички професійної психології і критерії професійної етики. У процесі практичної діяльності співробітник буде поставлений перед необхідністю самотійно поглиблювати і розширювати знання, удосконалювати навички, що потрібні в роботі.

У організаційно-управлінській діяльності органів внутрішніх справ щодо ліцензійної роботи не менше важливим ніж кадровий аспект є питання матеріально-технічного забезпечення. Найбільше гостро відчувається нестача якісної організаційної і комп'ютерної техніки, комп'ютерного програмного забезпечення. Комп'ютерна техніка, що використовується органами ліцензування, за рідкісним винятком, складається із застарілих моделей. У зв'язку з цим органи ліцензування змушені використовувати постаріле програмне забезпечення, яке не відповідає сучасним вимогам.

До цього часу не розроблено спеціального програмного забезпечення ліцензійної роботи. Кроки у цьому напрямі були початі в 1995 році Державною службою охорони при МВС, що із власних коштів оплатила розробку комп'ютерної програми і використовує її, хоча вона вже не відповідає сучасним вимогам і потребує удосконалення або заміни.

Одним із найбільш гострих питань, що виникають у процесі діяльності органів внутрішніх справ по організації ліцензійної роботи, є взаємодія різноманітних служб. У процесі реалізації державної ліцензійної політики і безпосередньо при здійсненні ліцензування підприємницької діяльності інспекторам ліцензійної роботи необхідно постійно контактувати з представниками підрозділів служб боротьби з економічною злочинністю, боротьби з організованою злочинністю, адміністративної служби міліції та інших служб органів внутрішніх справ. Подібна необхідність обумовлена особливим характером і підвищеною громадською небезпекою видів підприємницької діяльності, які ліцензуються органами внутрішніх справ, що, природно, потребує ретельного і різнобічного контролю.

Матеріали, що готуються для розгляду питання про видачу ліцензії, не можуть бути закінчені при відсутності результатів перевірок, що із своєї сторони проводять також служби боротьби з економічною злочинністю, боротьби з організованою злочинністю, адміністративна служба міліції та інші підрозділи органів внутрішніх справ. Відповідно до чинного законодавства на збір усіх необхідних матеріалів органу, що ліцензує, відпущено 20 днів із дня подачі підприємцем заяви на видачу ліцензії і надання необхідних для цього документів.

Проте названі вище служби органів внутрішніх справ насамперед виконують свої специфічні завдання і не зацікавлені в оперативному реагуванні на запити органа ліцензування. Вимоги до проведення перевірок тривалий час залишаються не виконані.

Усе це позначається на якості і терміні підготування документів для одержання ліцензії. Причому співробітники ліцензійної служби не мають ніяких повноважень або важелів впливу щодо термінів розгляду заяв. Тому замість призначених 20 днів матеріали про видачу ліцензії затримуються на 2–3 місяці.

Подібна ситуація склалася й у питанні обміну інформацією.

У чинних наказах, що регламентують проведення ліцензійної роботи, є приписи начальникам Головних управлінь, самостійних управлінь і відділів МВС України, Міністру внутрішніх справ Республіки Крим, начальникам ГУВД м. Києва, УВС областей і м. Севастополя, що стосуються забезпечення глибокого вивчення і неухильного виконання положень і вимог Інструкцій про порядок ліцензування підприємницької діяльності особовим складом органів і підрозділів внутрішніх справ, установлення суворого контролю за дотриманням суб'єктами підприємницької діяльності вимог чинного законодавства, організації широкого освітлення в засобах масової інформації чинних положень і практики ліцензування та ін. При цьому не згадується про відповідальність начальників служб за несумлінну взаємодію або ненадання допомоги службі ліцензійної роботи, не визначені терміни відповідей на запити співробітників ліцензійної служби, не встановлений обов'язок взаємодії у цьому напрямі.

Враховуючи необхідність і об'єктивний характер інституту ліцензування підприємницької діяльності, підвищену громадську небезпеку видів підприємництва, ліцензування яких покладено на органи внутрішніх справ, а також наявні прогалини в правовому регулюванні та організації діяльності органів внутрішніх справ щодо ліцензування підприємництва необхідно вжити такі заходи:

статтю 10 "Обов'язки міліції" Закону України "Про міліцію" доповнити пунктами з таким змістом:

“видавати суб'єктам підприємницької діяльності, відповідно до законодавства, ліцензії на виробництво, ремонт і реалізацію спортивної, мисливської вогнепальної зброї та боеприпасів до неї, а також холодної зброї, пневматичної зброї калі-

бру понад 4,5 мм і швидкістю польоту кулі понад 100 м/с, створення та утримання стрілецьких тирів, стрільбищ, мисливських стендів, виготовлення і реалізацію спеціальних засобів, заряджених речовинами слезоточивої та дратівної дії, індивідуального захисту, активної оборони та засобів для виконання спеціальних операцій і оперативно-розшукових заходів, надання послуг, пов'язаних з охороною власності, а також охороною громадян”;

“контролювати дотримання обов'язкових умов і правил, установлених для підприємницької діяльності, на здійснення якої необхідно одержання ліцензії”;

статтю 11 "Права міліції" Закону України "Про міліцію" доповнити такими пунктами:

“припиняти, відмовляти в продовженні, а також анулювати дію виданої суб'єктам підприємницької діяльності ліцензії, у випадку порушення зазначених у ліцензії умов і правил здійснення обраного виду діяльності;

обстежувати об'єкти підприємницької діяльності з метою виконання контрольних і профілактичних функцій щодо забезпечення зазначених у ліцензії умов і правил підприємницької діяльності”;

пункт 17 Положення про Державну службу охорони при МВС необхідно доповнити підпунктом з таким змістом:

“при здійсненні контролю за діяльністю суб'єктів підприємницької діяльності складати відповідно до чинного законодавства і передавати на розгляд уповноважених органів (посадових осіб) протоколи про адміністративні правопорушення за порушення чинних правил у відношенні вогнепальної, пневматичної (калібру понад 4,5 мм і швидкістю польоту кулі понад 100 м/с) і холодної зброї, бойових припасів, а також електрошокових пристроїв і спеціальних засобів, що застосовуються правоохоронними органами”;

в Умовах і правилах здійснення підприємницької діяльності по наданню послуг по охороні колективної і приватної власності, а також охороні громадян необхідно доповнити Перелік грубих порушень умов і правил здійснення підприємницької діяльності охоронним підприємством таким підпунктом:

“порушення встановлених правил придбання, зберігання, перевезення, носіння і застосування вогнепальної, пневматичної

(калібру понад 4,5 мм і швидкістю польоту кулі понад 100 м/с), холодної зброї, бойових припасів, спеціальних засобів, споряджених речовинами сльозоточивої та дратівної дії, а також використання електрошоків пристроїв і спеціальних засобів, що застосовуються правоохоронними органами”.

Необхідно також доповнити Умови і правила здійснення підприємницької діяльності по виробництву, ремонту і реалізації спортивної мисливської вогнепальної зброї та боєприпасів до неї, а також холодної зброї, виготовленню і реалізації спеціальних засобів самооборони, заряджених речовинами сльозоточивої та дратівної дії, індивідуального захисту, активної оборони та засобів для виконання спеціальних операцій і оперативно-розшукових заходів, створенню та утриманню стрілецьких тирів, стрільбищ і мисливських стендів положенням, що передбачає відповідальність суб'єктів підприємництва за використання вогнепальної і пневматичної зброї не по призначенню.

З метою підвищення статусу ліцензійної діяльності органів внутрішніх справ, усунення штучних бар'єрів і надання цій діяльності рис системності, єдиного методологічного підходу, вирішення проблем кадрового і матеріально-технічного забезпечення, організації ефективної взаємодії і контролю, недопущення притягнення співробітників ліцензійної роботи до виконання невластивих їм функцій, а також для реалізації державної політики стимулювання і підтримки підприємницької діяльності *необхідно розробити наказ Міністра внутрішніх справ України "Про організацію роботи органів внутрішніх справ по видачі суб'єктам підприємницької діяльності ліцензій на право здійснювати окремі види діяльності і порядку контролю за цією діяльністю".*

У цьому наказі повинні бути визначені завдання ліцензійної роботи, структура системи ліцензійної служби, підпорядкованість служби ліцензування, функціональні обов'язки співробітників усіх рівнів, норми штатної чисельності, порядок підготовки і перепідготовки кадрів, оптимальне навантаження на одного співробітника, права і відповідальність співробітників служби при виконанні функціональних обов'язків, матеріально-технічне забезпечення (межі, джерела), порядок витрат одержаних за ліцензійну діяльність коштів (плата за видачу ліцензії, за навчання, іспити та інше), порядок взаємодії з іншими службами

і підрозділами органів внутрішніх справ з питань ліцензування (як на стадії вивчення і перевірки претендентів на одержання ліцензії, так і при контролі за діючими об'єктами), граничні терміни для підготування відповідей на запити співробітників служби ліцензійної роботи, граничні терміни розгляду матеріалів, що надходять, на кожній стадії ліцензійної роботи, відповідальні за дотримання встановлених термінів (начальники відповідних служб і підрозділів органів внутрішніх справ), відповідальні за організацію і здійснення ліцензійної роботи (начальники відповідних територіальних або центральних управлінь або Головних управлінь МВС), інші питання.

Наказ без збільшення штатної чисельності органів внутрішніх справ і значних матеріальних витрат повинен сприяти побудові стрункої системи ліцензійної роботи органів внутрішніх справ незалежно від видів підприємницької діяльності, що ліцензується. Інструкції про порядок видачі ліцензій на право заняття підприємницькою діяльністю, а також Умови і правила здійснення цієї діяльності повинні розробляти профілюючі служби органів внутрішніх справ, максимально враховуючи специфічні особливості того чи іншого виду підприємництва.

При цьому інспектора, які безпосередньо здійснюють ліцензійну роботу, не будуть відірвані від відповідних служб органів внутрішніх справ. Це дозволить їм залишатися у сфері проблем служби, підтримувати високий професійний рівень і своєчасно реагувати на технічні, тактичні, методичні та інші нововведення, що необхідно для якісного виконання задач ліцензування.

Організація єдиної системи ліцензування в органах внутрішніх справ дозволить з мінімальними витратами та у найкоротші терміни організовувати роботу з видачі ліцензій і по здійсненню контролю за тими видами підприємницької діяльності, що нині не охоплені ліцензуванням, або ще не визнані офіційно. Наприклад, приватна детективна діяльність, необхідність якої існує і відповідні законодавчі проекти давно знаходяться на розгляді у Верховній Раді України.

Для впровадження єдиного порядку оформлення результатів ліцензійної роботи і статистичної звітності, а також полегшення взаємодії ліцензійної служби як у системі органів внутрішніх справ, так із іншими державними органами доцільно розро-

бити єдине комп'ютерне програмне забезпечення ліцензійної роботи органів внутрішніх справ, узгоджене також з Ліцензійною палатою України.

З метою надання реальної допомоги співробітникам служби ліцензійної роботи в придбанні знань, умінь і навичок доцільно раз у один-два роки проводити семінар по перепідготовці або підвищенню кваліфікації на базі НАВСУ. Тут в обмежений час (один-два тижні) інспекторів необхідно ознайомлювати зі змінами у законодавстві, що стосуються їхньої діяльності, узагальнювати і поширювати передовий досвід, розглядати і пропонувати нові форми роботи, узагальнювати недоліки і методи їхньої профілактики або усунення та ін. Окремо доцільно проводити заняття по застосуванню електронно-обчислювальної техніки в практичній діяльності.

На базі НАВСУ доцільно проводити підготовку і перепідготовку підприємців, які здійснюють або збираються здійснювати діяльність, у відношенні якої встановлено ліцензійний порядок. Це – профілактичні функції, що сприятимуть реалізації єдиної державної політики в області підтримки розвитку підприємництва і ліцензування підприємницької діяльності, а також сприяти підвищенню якості запропонованих ліцензійних товарів і послуг.

**Попередження злочинних порушень правил
пожежної безпеки**

У кримінології попередження злочинів визначається як сукупність державних і громадських заходів, що направлені на усунення або нейтралізацію причин та умов злочинів, або сприяють вирішенню цього завдання¹. В.М. Кудрявцев говорить про попередження злочинів як про специфічну, багаторівневу область соціального управління та контролю, що має на меті виявлення та усунення сприяючих вчиненню злочинів причин і умов².

Кримінологічним поняттям "попередження злочинів" охоплюється також усунення або нейтралізація корисних мотивів, бешкетування, агресивності та інших антисуспільних явищ, що безпосередньо законом не переслідуються. Разом з цим, вони розглядаються у взаємозв'язку зі злочинною поведінкою (як джерело, мотив, умова або безпосередня причина)³.

Попереджувальна робота повинна проводитися не тільки в обставинах, що випереджають скоєння злочинів, але й в умовах правомірної поведінки. Створення максимально сприятливих умов для такої поведінки, її стимуляція, підтримка громадсько-корисних вчинків – все це утворює зміст профілактичної роботи у широкому розумінні⁴.

Разом з цим слід мати на увазі, що різні види злочинів характеризуються лише їм належними специфічними причинами та умовами, які породжують даний вид злочину. Тому заходи щодо попередження злочинів, у широкому розумінні, невід'ємні від групи більш конкретних заходів спеціально-кримінологічного призначення. Попереджувальна робота на рівні спеціальних кримінологічних заходів повинна розроблятися й здійснюватися за різними напрямками, тобто відносно до різноманітних груп та видів злочинів (корисливі, насильницькі, необережні та ін.); різних сфер суспільного життя, де проходить моральне формування людини і складаються певні ситуації, які детермінують її поведінку (сім'я, школа, виробництво, побут та ін.); різних соціальних

Окнян Віталій Карпович — кандидат юридичних наук, вчений секретар НДІ НАВСУ, полковник міліції.

груп населення, що мають специфічні криміногенні показники (неповнолітні, молодь, мігранти, п'яниці і алкоголіки, раніш засуджені та ін.); відносно різних галузей господарства і сфер матеріально-економічної діяльності.

Вищезазначене має певне відношення й до практики попередження злочинних порушень правил пожежної безпеки. Обставини, що сприяють вчиненню даного виду злочину, мають деяку специфіку. Вони включають не тільки антигромадську направленість особи, яка керуючись антисуспільними інтересами, порушує правила пожежної безпеки (що призводить до шкідливих наслідків), але також і обставини організаційно-технічного характеру – невідосконаленість будівельних споруд, недоліки в організації роботи з використанням джерел підвищеної небезпеки, недосконалість або пошкодження цих джерел і т. ін. До цього треба також віднести і неправильні дії учасників таких відносин. У цьому зв'язку попередження злочинних порушень правил пожежної безпеки – це, перш за все, діяльність державних органів та громадських організацій по вихованню громадськості, суспільно корисних інтересів та потреб у людей; по виявленню обставин, що сприяють скоєнню даного злочину і розробці міроприємств по їх усуненню.

Отже, під методами попередження злочинних порушень правил пожежної безпеки слід розуміти сукупність засобів щодо виявлення причин і умов злочинної поведінки, а під заходами – сукупність конкретних дій, спрямованих на усунення виявлених причин та умов.

Для правильного вибору методів попередження злочинів у сфері пожежної безпеки важливе значення має використання інформації, яка знаходиться: у звітах про стан пожежної безпеки на ділянці обслуговування; у матеріалах відомчих та прокурорських перевірок, кримінальних справ з цієї категорії; у даних, що мають оперативні підрозділи органів внутрішніх справ, охорони громадського порядку, слідства, а також громадські формування.

Завданням попереджувальної діяльності є недопущення злочинних порушень правил пожежної безпеки шляхом виявлення причин та умов їх скоєння. Це потребує неухильного виконання вимог, що знаходяться у рішеннях державних органів, законодавчих актах і відомчих документах, у планах роботи суб'єктів

профілактики. Ефективність попередження даного злочину залежить також і від правильного вибору та змісту попереджувальних заходів у кожному конкретному випадку.

Успішна організація профілактики злочинного порушення правил пожежної безпеки залежить також від результатів вивчення об'єкту цієї діяльності, тобто того, що протистоїть суб'єкту у його практичній діяльності. До об'єктів попередження злочинних порушень правил пожежної безпеки слід віднести осіб, від яких, внаслідок їх антигромадської спрямованості, можна очікувати скоєння злочину, а також конкретне підприємство, район, місто чи взагалі той або інший регіон.

Заходи щодо попередження злочинних порушень правил пожежної безпеки численні та різноманітні. Структура таких заходів включає міроприємства, які направлені на вдосконалення діяльності органів Державної пожежної охорони, прокурорських та судових органів по виявленню обставин, що сприяють вчиненню злочинних порушень правил пожежної безпеки, та впровадження ефективних заходів щодо їх усунення, покращання якості розслідування і розгляду справ даної категорії у судах, а також вдосконалення нагляду за виконанням законодавства відносно забезпечення пожежної безпеки. До даної структури можна віднести і заходи по вдосконаленню адміністративних, кримінальних та цивільно-правових норм про відповідальність за порушення правил пожежної безпеки; модернізації конструкцій джерел підвищеної небезпеки, поліпшення виховної роботи серед населення, а також з особами, які під час роботи використовують джерела підвищеної небезпеки, та багато інших.

Попередження злочинних порушень правил пожежної безпеки здійснюється шляхом вирішення як загальносоціальних, так і спеціалізованих завдань⁵. Попереджувальні заходи поділяються на два рівня – загальносоціальний та спеціальний (індивідуальний)⁶. До загальних заходів можна віднести соціально-економічні, культурно-виховні міроприємства, що впроваджуються державою і направлені на підвищення матеріального і культурного рівня населення та його свідомості. До цієї категорії заходів слід також віднести і міроприємства організаційного та інженерно-технічного характеру, які здійснюються державою і направлені на подальший розвиток і вдосконалення промисловості, сільсько-

го господарства, поліпшення технічних властивостей джерел підвищеної небезпеки, що застосовуються, покращання та вдосконалення містобудівництва та ін. Сутність загальносоціальних заходів попередження злочину, що розглядається, полягає у тому, що вони здійснюються під час вирішення загальномасштабних завдань, які стоять перед суспільством. Вищезазначені міроприємства не відносяться безпосередньо до протипожежних заходів, але вони створюють певні умови щодо усунення обставин, які сприяють існуванню даного злочину.

Таким чином, соціально-економічні заходи, що впроваджуються державою, обумовлюють скорочення бази для самої можливості вчинення злочинних порушень правил пожежної безпеки. Разом з цим, було б помилкою стверджувати, що економічний розвиток є гарантом зниження рівня злочинності. Річ у тому, що економічний розвиток не може миттєво вплинути на психологію людини і її свідомість.

Поряд із загальними заходами щодо попередження злочинних порушень правил пожежної безпеки велике значення мають і спеціальні (індивідуальні) міроприємства.

Спеціальні заходи – це найбільш конкретний вид попереджувальної діяльності. За своїм змістом вона тісно пов'язана із загальними заходами і спрямована на усунення причин та умов, що сприяють індивідуальній протиправній поведінці, виправленню та перевиховуванню осіб, які мають нахил до вчинення правопорушень. У даному випадку спеціальні заходи - це діяльність державних органів і громадських організацій, а також окремих громадян, яка спеціально спрямована на попередження скоєння злочинних порушень правил пожежної безпеки.

Залежно від ступеня суспільної небезпеки протиправної поведінки особи, яка скоїла або має нахил до скоєння зазначеного злочину, визначається інтенсивність та направленість спеціальних заходів. *Спеціальні заходи поділяються залежно від типу особи:* до осіб з парціальним та девіантним спрямуванням повинні застосовуватися більш інтенсивні профілактичні засоби, ніж до осіб з нестійким напрямом. Вибір заходів залежить від ступеню криміналізації особи та конкретних умов її життєдіяльності.

У попередженні злочинних порушень правил пожежної безпеки неабияку роль відіграє його класифікація за моментом

початку профілактичної діяльності. Така класифікація дає можливість зазначити сукупність окремих завдань, які вирішуються у взаємозв'язку із загальними, визначити послідовність їх реалізації, надати характеристики системі попередження через взаємопов'язані та взаємопідлеглі ланки, більш вірно вказує на ієрархію органів та прийняті ними профілактичні заходи⁷.

У системі попередження злочинних порушень правил пожежної безпеки можна визначити:

- попередню профілактику, спрямовану на усунення явищ та процесів, що негативно впливають на початкове формування антисуспільних якостей особи;

- безпосередню профілактику, спрямовану на усунення конкретних причин і умов, що вже сформували в особистості антисуспільні інтереси, та недопущення скоєння нею первісних або нових злочинів.

Практика роботи органів Державного пожежного нагляду показує, що для їх діяльності притаманні обидві форми профілактичного впливу на особистість. Так, якщо попередня профілактика передбачає проведення попереджувальних заходів, пов'язаних з вихованням та прищепленням особистості суспільно корисних поглядів, навичок, інтересів, усуненням джерел негативного впливу, то безпосередня профілактика застосовується до осіб, які вже мають сформований антигромадський напярм.

Заходи щодо попередження злочинних порушень правил пожежної безпеки за ознакою врегулювання їх кримінально-процесуальним законом можуть поділятися на процесуальні та непроцесуальні.

Процесуальні – це такі заходи щодо попередження злочинних порушень, які врегульовані кримінально-процесуальним законом. Згідно з кримінально-процесуальним законодавством загальний обов'язок органів правосуддя полягає у здійсненні міроприємств по усуненню обставин, що сприяли вчиненню злочину (ст. 2, 23, 242 КПК України).

Слідчі та судові органи зобов'язані своєчасно по кожній заяві та повідомленню про злочин, що надійшли до них, прийняти заходи щодо попередження або припинення злочину. Одним з таких засобів реалізації вимог закону є своєчасне порушення кримінальної справи (ст. 94, 97 КПК) та правильне застосування заходів кри-

мінально-процесуального примушування (короткочасне затримання підозрюваного у вчиненні злочину, освідчення, пред'явлення для впізнання та ін.), у тому числі й запобіжні заходи.

Процесуальними заходами попередження злочинів є також внесення подання та окремої ухвали (постанови), які теж передбачені кримінально-процесуальним законом. У поданні слідчий підводить підсумок виконаної ним роботи по визначенню причин та умов і пропонує заходи щодо їх усунення. Розглядаються не будь-які недоліки, а лише ті, що сприяли вчиненню даного злочину. Чим краще слідчий з'ясував причини та умови, що сприяли скоєнню даного злочину, тим більш вагомі запропоновані ним заходи щодо усунення недоліків, тим ефективніша профілактична робота.

Попереджувальне та виховне значення для оточуючих має притягнення до кримінальної або іншої відповідальності осіб, винних у створенні причин та умов, що сприяли вчиненню злочину, а також вдале розкриття і розслідування кожного скоєного злочину.

У попередженні порушень правил пожежної безпеки використовуються й інші процесуальні форми профілактичної роботи. Так, відповідно до ст.265 КПК участь громадських обвинувачів та громадських захисників у судовому розгляді сприяє залученню громадськості до боротьби зі злочинністю, посилює вплив виховних заходів як на правопорушників, так і на схильних до правопорушень осіб.

До процесуальних заходів попередження як злочинності взагалі, так і злочинних порушень правил пожежної безпеки, належать і міроприємства, що здійснює прокуратура. Нагляд прокуратури за дотриманням законності, який виконується ім'ям держави, обумовлює своєчасне прийняття заходів щодо усунення різноманітних порушень закону.

Непроцесуальні заходи попередження злочинних порушень правил пожежної безпеки – це не обов'язкові, з точки зору кримінально-процесуального закону, міроприємства, але вони є змістом діяльності органів, на яких покладена боротьба зі злочинними порушеннями правил пожежної безпеки. До таких заходів попередження даного злочину належать: правова пропаганда, що роз'яснює кримінальне законодавство про відповідальність за

скоєння злочинних порушень правил пожежної безпеки; роз'яснення правил пожежної безпеки; організація бесід, лекцій, що проводять працівники Державного пожежного нагляду, слідчі, прокурор, а також представники громадськості з метою попередження злочинних порушень правил пожежної безпеки на підприємствах, в установах і організаціях.

За своїм характером спеціальні заходи поділяються на групи:

1) спрямовані на особу, яка вчинила злочинне порушення правил пожежної безпеки;

2) спрямовані на попередження окремого, досліджуваного нами злочину;

3) спрямовані на усунення обставин, що сприяють скоєнню злочинних порушень правил пожежної безпеки.

Перша група міроприємств – це застосування кримінальної кари до осіб, які вчинили злочинне порушення правил пожежної безпеки. Такий захід у певній мірі сприяє усуненню можливості скоєння засудженим нового злочину та має попереджувальний вплив на осіб, які схильні до вчинення аналогічних злочинів.

До другої групи можна віднести заходи, що проводять державні органи, громадські організації, окремі громадяни по встановленню осіб, які порушують чинні правила пожежної безпеки, і впливають на них шляхом роз'яснення, переконання, а також заходами адміністративного та дисциплінарного впливу.

Третя група – це міроприємства, спрямовані на усунення та нейтралізацію криміногенних процесів і явищ, що сприяють створенню можливості вчинення злочинних порушень правил пожежної безпеки та негативно впливають на формування інтересів, поглядів й навичок особистості.

За змістом заходи щодо попередження злочинних порушень правил пожежної безпеки поділяються на організаційні, економічні, технічні, правові, виховні.

Організаційні заходи пов'язані із вдосконаленням діяльності по профілактиці злочинів та інших правопорушень, її нормативного, інформаційного, методичного та ресурсного забезпечення⁸. Тому організаційні заходи щодо попередження злочинних порушень правил пожежної безпеки полягають в усуненні недоліків, які сприяють скоєнню даного виду злочинів, в області управління та організації діяльності державних органів

і громадських організацій, відповідальних за забезпечення пожежної безпеки.

Економічні заходи попередження злочину, відносно якого проводять аналіз, спрямовані на усунення обставин, що сприяють вчиненню даного виду злочину, економічними засобами. Наприклад, усунення таких обставин, як незадовільний стан споруд, неправильне в протипожежному відношенні планування будівель, вулиць, парків, скверів, стадіонів тощо можливе лише за умов застосування економічних міроприємств, пов'язаних із капіталовкладенням у будівництво та реконструкцію.

Технічні заходи полягають у розробці та впровадженні в практику досягнень сучасної техніки у боротьбі зі злочинними порушеннями правил пожежної безпеки (різноманітні охоронні, сигнальні пристрої, покращання якостей вогнегасників; застосування технічних засобів для вдосконалення підготовки кадрів тощо).

Правові міроприємства спрямовані на реалізацію заходів впливу на осіб, які вчинили злочинні порушення правил пожежної безпеки; вдосконалення кримінального та адміністративного законодавства щодо відповідальності за порушення правил пожежної безпеки; пропаганду правових знань та роз'яснювальну роботу серед населення.

Культурно-виховні заходи пов'язані з усуненням обставин, що негативно впливають на формування інтересів, поглядів та навичок у громадян, які скоюють злочин, що аналізується, або схильні до його вчинення, з вихованням у них суспільно корисних інтересів, почуття пошани до громадських інтересів та відповідальності за свої дії.

В організації попередження злочинності вирішальне значення має не тільки її науково обґрунтований аналіз, з'ясування причин та умов скоєння злочинів та інших правопорушень, але й діяльність державних органів, громадських організацій, самодіяльних формувань, що спрямована на попередження злочинів, тобто суб'єкт попередження.

Особливе значення в системі попереджувальних заходів щодо злочинних порушень правил пожежної безпеки мають і заходи Держпожнагляду, які спрямовані на контроль за дотри-

манням правил пожежної безпеки та за технічним станом джерел підвищеної небезпеки.

При профілактиці порушень правил пожежної безпеки серед населення органи Держпожнадзора, відповідно до своїх завдань, здійснюють контроль за виконанням вимог законодавства з питань пожежної безпеки керівниками органів виконавчої влади, начальниками та іншими посадовими особами підприємств, установ і організацій, а також громадянами. Крім того, органи Держпожнадзора починаючи з 1994/95 навчального року забезпечують вивчення правил пожежної безпеки (з практичними заняттями) в загальноосвітніх, професійних навчально-виховних і вищих навчальних закладах, закладах підвищення кваліфікації і перепідготовки кадрів¹⁰.

Серед заходів Держпожнадзора по попередженню порушень правил пожежної безпеки можна виділити заходи так званої ранішньої профілактики, яка безпосередньо не спрямована на боротьбу зі злочином, що аналізується, але утворює можливість значного скорочення та попередження порушень встановлених протипожежних правил. Змістом таких попереджувальних заходів є міроприємства економічного, правового та виховного характеру.

Існують заходи щодо попередження злочинних порушень правил пожежної безпеки, які безпосередньо спрямовані на боротьбу з даним видом злочину. Вони розробляються під час проведення органами Держпожнадзора дізнання за фактом порушення правил пожежної безпеки і спрямовані на виявлення обставин, причин і умов, що сприяли скоєнню даного злочину, та їх термінового усунення.

Дотримання вимог пожежної безпеки, зокрема спеціальних правил щодо поводження з предметами підвищеної пожежної небезпеки, а також реалізація вищезазначених відповідних заходів безумовно сприяє зменшенню випадків виникнення пожеж та зниженню наслідків пожеж, що виникли з причин необережної поведінки.

¹ Див.: Кудрявцев В.Н. Причины правонарушений. – М., 1976. – С.203; Криминология – М., 1988. – С.161 та ін.

² Див.: Кудрявцев В.Н. Правовое поведение: норма и патология, – М., 1982. – С.239.

³ Див.: Аванесов Г.А. Криминология и социальная профилактика. – М., 1980. – С.190–205.

⁴ Див.: Кудрявцев В.Н. Правовое поведение: норма и патология, – М., 1982. – С. 241.

⁵ Див.: Криминология. Учебник для вузов по специальности "Правоведение". – М., 1988. – С. 161.

⁶ Спеціальні та індивідуальні заходи – це теж саме, бо вони спрямовані на конкретну особу і здійснюються спеціальним суб'єктом профілактичного впливу.

⁷ Див.: Мухамедов Ч.А. Предупреждение органами внутренних дел преступных нарушений правил пожарной безопасности; Автореф.дис.канд. юрид.наук. – К., 1992. – С. 19.

⁸ Див.: Криминология. Учебник для вузов по специальности "Правоведение". – М., 1988. – С. 165.

⁹ Див.: Косоплечев Н.П. Организация предупреждения преступности – одно из основных направлений советской криминологии // Вопросы борьбы с преступностью. – 1988. – Вып. 46. – С. 56.

¹⁰ Див.: Положення про Державну пожежну охорону // Постанова Кабінету Міністрів України від 26 липня 1994 року "Про заходи щодо виконання Закону України "Про пожежну безпеку". – Голос України. – 1994. – 18 серп.

Проблеми захисту інформаційних технологій

*А.Ю. Ільницький,
В.В. Шорошев*

Міжнародний досвід розвитку стандартів безпеки інформаційних технологій

Стандарти безпеки комп'ютерних систем у провідних західних країнах, починаючи з 1983 р., успішно розвиваються. При цьому прагнення одночасно задовольнити масових користувачів, розробників і експертів комп'ютерних систем призвело до того, що замість простої універсальної шкали безпеки у складі 6-10 класів (американський стандарт TCSEC, 1983 р., європейські критерії ITSEC, 1991 р.) у останньому кращому стандарті CCITSE, 1996 р. використовується вже понад 280 часткових критеріїв безпеки. Такі критерії доступні тільки професіоналу, а не рядовому користувачеві і це їх недолік.

Стандарти безпеки інформаційних технологій в комп'ютерних системах постійно удосконалюються. За 16 років, починаючи з 1983 р., країнами-розробниками цих стандартів (США, Канада, Англія, Франція, Німеччина, Нідерланди) профінансовані і проведені фундаментальні дослідження, на основі яких у діяльність державних, комерційних структур та спецслужб впроваджені новітні інформаційні технології гарантованого рівня безпеки.

Досягнутий кращий досвід провідних західних країн доцільно використовувати в тій мірі, яка буде найбільш забезпечувати наші потреби з питань технічного захисту інформації (ТЗІ), насамперед, згідно з вимогами національних стандартів щодо їх удосконалення, доповнення і більшої деталізації, але без протиріч з ними.

Ільницький Анатолій Юхимович — начальник лабораторії захисту інформаційних технологій НДІ НАВСУ, полковник міліції.

Шорошев В'ячеслав Вікторович — кандидат технічних наук, провідний науковий співробітник.

Проаналізуємо більш детально під таким кутом міжнародний досвід розвитку і впровадження стандартів безпеки інформаційних технологій.

Проблема безпеки інформаційних технологій у комп'ютерних системах усім відома, актуальна та потребує, по-перше, систематичного оглядово-аналітичного обговорення шляхів вирішення цієї проблеми і, по-друге, безперервного удосконалення критеріїв її оцінки для трьох основних категорій споживачів: масових (рядових) користувачів, розробників (виробників) та експертів кваліфікаційного аналізу захищених комп'ютерних систем.

Аналіз еволюції розвитку міжнародних стандартів і, особливо, масштабів фінансування та кооперації країн-розробників показав, що провідні західні країни з 1983 по 1999 рр. вклали солідні фінансові інвестиції у наукову розробку і реалізацію нової проблеми 20-го сторіччя та міжнародної спільноти – забезпечення безпеки інформаційних технологій у корпоративних комп'ютерних системах, в інформаційній супермагістралі Internet та в кіберпросторі своїх національних регіонів.

Перелік, основні компоненти безпеки і порівняльна оцінка розроблених міжнародних стандартів наведені в таблиці. Порівняльний аналіз недоліків і переваг цих стандартів, а також декларованих у них компонентів безпеки дозволяє зробити такі висновки і рекомендації в плані перейняття кращого досвіду кооперації провідних країн-розробників стандартів безпеки і доповнення та збагачення ними вимог національних нормативно-законодавчих документів з питань ТЗІ.

Основною тенденцією і головною метою розробки, удосконалення та впровадження цих стандартів було прагнення узгодити позиції і одночасно задовольнити запити трьох основних категорій споживачів інформаційних технологій – користувачів, розробників (виробників) та експертів кваліфікаційного аналізу захищених комп'ютерних систем.

Для користувачів головне значення має простота критеріїв безпеки і однозначність декларованих у них вимог для вибору захищених продуктів інформаційних технологій (ІТ-продуктів), а для найбільш кваліфікованих із них — гнучкість вимог і можливість їх застосування до своїх специфічних ІТ-продуктів та середовищ їх експлуатації.

Розробники вимагають від стандартів (критеріїв) максимальної конкретності, однозначності та сумісності декларованих у них вимог і часткових критеріїв (функціональних, технологічних, архітектурних, загальносистемних, експлуатаційних і т.ін.) з сучасними архітектурами і конфігураціями комп'ютерних систем та операційними системами, що в них використовуються.

Для експерта головне значення має детальність регламентуючих процедур кваліфікаційного аналізу, чіткість, простота, однозначність і легкість у використанні декларованих часткових критеріїв безпеки.

Прагнення досягти компромісу і одночасно задовольнити запити користувачів, розробників та експертів неминуче призвело до великого ускладнення критеріїв безпеки. Саме тому замість 6 - 10 класів безпеки (C1, C2, B1, B2, B3, A1 за американським стандартом TCSEC і F-C1, F-C2, F-B1, F-B2, F-B3, F-IN, F-AV, F-DI, F-DC, F-DX за європейськими критеріями ITSEC) у стандартах, що були розроблені пізніше, від універсальної шкали безпеки перейшли поступово до все більш зростаючої кількості часткових критеріїв (FCITS, 1993 р. – більше 160, STCPEC, 1993 – більше 70, CCITSE, 1996 р. – більше 280). Більш того, якщо раніше посилення рівнів безпеки відбувалось монотонно від нижчих класів до вищих, то в останніх і кращих Єдиних критеріях CCITSE структура часткових критеріїв має вигляд не універсальної шкали, а направленого графа і підвищення рівня безпеки і відбувається при руху по його ребрам. Саме тому, на наш погляд, необхідна розробка версії останнього міжнародного стандарту CCITSE для рядових користувачів.

Серед наведених у таблиці міжнародних стандартів особливої уваги з точки зору перейняття кращого досвіду заслуговують європейські критерії ITSEC, канадські критерії STCPEC та найбільш усього Єдині міжнародні критерії CCITSE. Основні компоненти безпеки та їх суттєвий склад більш детально наведені в умовних позначеннях в таблиці. Безумовно, вони заслуговують на увагу, але в подальшому висновки і рекомендації стосуються останніх Єдиних критеріїв CCITSE, які визнані як міжнародний стандарт ISO.

Порівняльна оцінка міжнародних стандартів інформаційної безпеки

Стандарти безпеки	Ключові компоненти безпеки	Кількість критеріїв (вимог) безпеки	Категорії користувачів стандарту безпеки	Показники якості стандартів безпеки				
				Універсальність	Гнучкість	Гарантованість	Реалізує-мість	Актуальність
Оранжева книга, TCSEC, 1983	ТСВ, ПБ, АЗЗ, КЗЗ	Сім класів безпеки (D1, C1, C2, B1, B2, B3, A1)	МО США, К, Р, ЕКА, держструктури	Обмежена	Обмежена	Обмежена	Висока (крім класа A1)	Помірна
Європейські критерії ITSEC, 1991	ПБ, АДЗЗ (КЗЗ+ЕЗЗ) ЗЗКІ, ЗЗЦІ, ЗЗДІ	Сім рівнів АДЗЗ(Е0-Е6), Десять класів безпеки (F-C1 F-C2, F-B1, FB2, F-B3, F-IN, F-AV, F-DI, F-DC, F-DX)	К, Р, ЕКА	Помірна	Помірна	Помірна	Висока	Помірна
Документи ДТК Росії, 1992	Захист від НСД	Три класи для АС (1-3), Дев'ять класів для ЗОТ (ЗБ, ЗА, 2А, 2Б, 1Д, 1Г, 1В, 1Б, 1А)	К, Р, ЕКА	Обмежена	Обмежена	Відсутня	Висока	Обмежена
Федеральні критерії FCITS, 1992	ІТ-продукт, ПБ, ПФЗ, ТСВ, ФВЗЗ, ВТЗЗ, КАЗЗ	Більше 160 часткових критеріїв	К, Р, ЕКА, ПФЗ-для середи ІТ-продукти	Висока	Відмінна	Достатня	Висока	Висока

Стандарти безпеки	Ключові компоненти безпеки	Кількість критеріїв (вимог) безпеки	Категорії користувачів стандартів безпеки	Показники якості стандартів безпеки				
				Універсальність	Гнучкість	Гарантованість	Реалізує-мість	Актуальність
Канадські критерії СТСРЕС, 1993	ПБ, ПФЗ, ТСВ, теги (tag), ЗЗКІ, ЗЗЦІ, ЗЗПС, ЗЗАС, АДЗЗ	Всім рівнів АДЗЗ (ТО-Т7), більше 70 часткових критеріїв безпеки	П, Р, ЕКА	Помірна	Достатня	Достатня	Достатня	Середня
Єдині критерії ССІТSE, 1996 Загальна методологія оцінки безпеки інформ. технологій, 1997	ПБ, ПФЗ, ПТЗ, ТСВ, ІТ-продукт, ЗЗКІ, ЗЗЦІ, ЗЗПС, ЗЗАС	Більше 280 часткових критеріїв безпеки	К, Р, ЕКА, ПФЗ-для користувачів ІТ-продукту	Надмірна	Надмірна	Надмірна	Надмірна	Надмірна

Умовні позначення: ПБ — політика безпеки, КЗЗ — коректність засобів захисту, АЗЗ — аудит засобів захисту, ТСВ — надійна обчислювальна база (trusted computer base), АДЗЗ — адекватність засобів захисту, К — користувачі, Р — розробники засобів захисту, ЕКА — експерти кваліфікаційного аналізу, ПФЗ — профіль захисту, ПТЗ — проект захисту, ЕЗ — ефективність засобів захисту, ЗЗКІ — захист від загроз конфіденційності інформації, ЗЗЦІ — захист від загроз цілісності інформації, ЗЗАС — захист від загроз аудиту системи, ЗЗПС — захист від загроз працездатності системи, ЗЗДІ — захист від загроз доступності інформації, АС — автоматизована система, ФВЗЗ — функціональні вимоги до засобів захисту, ТРЗЗ — вимоги до технології розробки засобів захисту, КАЗЗ — вимоги до кваліфікаційного аналізу засобів захисту.

Основними концептуальними компонентами безпеки інформаційних технологій згідно з Єдиними міжнародними критеріями CCITSE є потенційні загрози безпеки і типові задачі захисту під них, політика безпеки, ІТ-продукт, профіль захисту, проект захисту, функціональні вимоги до засобів захисту та адекватності засобів захисту.

Основними потенційними загрозами для безпеки інформації та відповідно типовими концептуальними задачами захисту від НСД в Єдиних міжнародних критеріях CCITSE є такі:

захист від загроз конфіденційності (несанкціонованого одержання) інформації по всіх каналах її витоку (офіційно легалізуються потайні канали зв'язку, але відсутні канали витоку по ПЕМВН, що є їх недоліком);

захист від загроз цілісності (несанкціонованої зміни) інформації;

захист від загроз доступності інформації (несанкціонованого або випадкового обмеження) інформації та ресурсів самої системи;

захист від загроз аудиту системи (декларовано 12 потенційних загроз, наприклад, загрози від несанкціонованих атак або вторгнень у систему, маніпуляцій з протоколами обміну та аудиту, з загальносистемним програмним забезпеченням і т.ін.).

Під політикою безпеки декларується набір законів, норм і правил, регламентуючих порядок обробки, захисту та поширення інформації комп'ютерної системи даної організації. Наше поняття "концепції ТЗІ" більш повне та доцільне, тому що, по-перше, включає в себе більше компонентів безпеки, а по-друге, містить у собі основні концептальні положення щодо порядку їх практичної реалізації і забезпечення, наприклад, включно до навчання і перепідготовки кадрів фахівців з питань ТЗІ, системи керівництва і контролю комплексної системи ТЗІ і т. ін..

Під ІТ-продуктом декларується сукупність апаратних і/або програмних засобів, що постачається кінцевому споживачеві як готовий до використання засіб обробки інформації. Сукупність ІТ-продуктів об'єднується в функціонально-закінчений комплекс (продукт) для рішення конкретної прикладної задачі в системі обробки інформації.

Принциповою різницею між ІТ-продуктом (для нас незвичний, але досить доцільний термін) **і системою обробки інформації** є те, що ІТ-продукт звичайно розроблюється для використання в багатьох системах обробки інформації, тому його розробник орієнтується тільки на найбільш загальні вимоги щодо середовища його експлуатації (умови використання і потенційні загрози безпеці інформації). Навпаки, система обробки інформації розроблюється вузькоспеціалізовано для вирішення конкретних прикладних задач та під конкретні вимоги споживачів, що дозволяє у повній мірі враховувати специфіку впливів конкретного середовища експлуатації. Саме тому ІТ-продукт, а не система обробки інформації декларується в CCITSE як універсальна компонента безпеки, а в США, Канаді навіть існують державні каталоги ІТ-продуктів.

Профіль захисту – спеціальний нормативний документ, що регламентує сукупність задач захисту, функціональні вимоги щодо засобів захисту, адекватності засобів захисту та їх обґрунтування. Цінність цієї стандартизованої універсальної компоненти безпеки полягає в тому, що вона визначає вимоги безпеки до відповідної категорії ІТ-продуктів, не уточнюючи методи і засоби їх реалізації. Таким чином, за допомогою профілей захисту споживачі можуть формулювати свої вимоги до розробників ІТ-продуктів. Окремі положення профілю захисту покладено в основу “плану захисту” стандартів ТЗІ України. Суто практично для перейняття кращого міжнародного досвіду проаналізуємо зміст розділів профілю захисту¹.

Введення – містить усю інформацію для пошуку профілю захисту в бібліотеці (каталозі) профілів. Таким чином, для нас було б доцільно ввести “банк ІТ-продуктів з питань ТЗІ”;

ідентифікатор профілю захисту – це унікальне ім'я для його пошуку серед подібних йому профілів і позначення посилань на нього;

огляд змісту – коротка анотація профілю захисту, на підставі якої споживач може зробити висновок щодо придатності даного профілю захисту.

Опис ІТ-продукту – коротка характеристика, призначення, принципи роботи, методи використання і т.ін. Ця інформація не підлягає аналізу і сертифікації, але надається розробником

і експертам для тлумачення вимог безпеки та визначення їх відповідності задачам, що вирішуються за допомогою ІТ-продукту.

Середовище експлуатації – опис усіх аспектів функціонування ІТ-продукту, пов'язаних з безпекою;

загрози безпеки – опис потенційних загроз безпеки, які властиві середовищу експлуатації ІТ-продуктів, та яким повинен протистояти захист; для кожної потенційної загрози повинно бути вказано її джерело, а також метод впливу та її об'єкт;

політика безпеки – опис регламентування та пояснення правил політики безпеки, яка повинна бути реалізована в ІТ-продукті;

умови експлуатації – опис умов експлуатації ІТ-продукту з повною характеристикою середовища його експлуатації з точки зору безпеки.

Задачі захисту – потреби користувачів щодо протидій вказаним потенційним загрозам безпеки і/або в реалізації політики безпеки:

задачі захисту ІТ-продукту – визначають та регламентують потреби в протидії потенційним загрозам безпеки і/або в реалізації політики безпеки;

інші задачі захисту – регламентують потреби в протидії потенційним загрозам безпеки і/або в реалізації політики безпеки інших компонентів комп'ютерної системи, що не відносяться до ІТ-технологій (телекомунікаційна безпека, роумінг безпеки при виході на зовнішні мережі, наприклад, Internet, Relcom, Interpol і т.ін..

Вимоги безпеки – вимоги, яким повинен задовольняти ІТ-продукт для вирішення задач захисту (типових, спеціальних і т.ін.):

функціональні вимоги – типові вимоги згідно з критеріями CCITSE, деталізація яких дозволить продемонструвати її відповідність задачам захисту;

вимоги адекватності – типові вимоги адекватності згідно з критеріями CCITSE (сім класів і двадцять п'ять вимог та сім рівнів адекватності);

вимоги до середовища експлуатації – необов'язкові і можуть містити вимоги до середовища експлуатації ІТ-продуктів (функціональні, адекватності), при цьому, на відмі-

ну від попередніх розділів, використання типових вимог критеріїв CCITSE є бажаним, але не обов'язковим.

Додаткові відомості – необов'язковий розділ з будь-якою додатковою інформацією, яка корисна для проектування, розробки, кваліфікаційного аналізу і сертифікації ІТ-продукту.

Обґрунтування – необхідно показати, що профіль захисту містить повну і пов'язану множину вимог і що задовольняючий їм ІТ-продукт буде протистояти загрозам безпеки середовища експлуатації:

обґрунтування задач захисту – слід показати, що задачі, які запропоновані в профілі, відповідають властивостям середовища експлуатації, тому що їх вирішення дозволить ефективно протистояти загрозам безпеки та реалізувати політику безпеки;

обґрунтування вимог безпеки – показує, що вимоги безпеки дозволяють вирішити типові задачі захисту, оскільки:

а) сукупність цілей по функціональним вимогам відповідає визначеним задачам захисту;

б) вимоги безпеки є узгодженими, тобто не протирічать, а навпаки підсилюються;

в) усі взаємозв'язки між вимогами (функціональними, адекватності, до середовища експлуатації) враховані або шляхом вказівки їх в вимогах, або шляхом декларування вимог до середовища експлуатації;

г) обраний набір вимог і рівень адекватності (один з семи стандартизованих рівнів по CCITSE) можуть бути обґрунтовані та гарантовані.

Профіль захисту є poradником для розробника і виробника ІТ-продукту, які на його підставі та запропонованих їм рекомендацій повинні розробити так званий “проект захисту”, що є poradником для кваліфікаційного аналізу і сертифікації ІТ-продукту.

Проект захисту – новий нормативний документ, введений уперше в критеріях CCITSE, регламентує типові задачі захисту, функціональні вимоги та вимоги адекватності до засобів захисту, їх загальну специфікацію, а також їх обґрунтування. Багато розділів співпадають з профілем захисту, але це самостійний документ, який є poradником для експертів кваліфікаційного аналізу

та сертифікації ІТ-продуктів, тому доцільно проаналізувати його зміст²:

введення – інформація, що необхідна для ідентифікації проекту захисту, визначення його цільового призначення та огляду його змісту;

ідентифікатор – унікальне ім'я проекту захисту для його пошуку та ідентифікації, а також відповідного йому ІТ-продукту;

огляд змісту – досить детальна анотація проекту захисту, що дозволяє споживачам визначити придатність ІТ-продукту для рішення задач;

заявка на відповідність вимогам CCITSE – повинна містити опис усіх властивостей ІТ-продукту, які підлягають кваліфікаційному аналізу по CCITSE.

Опис ІТ-продукту – аналогічно профілю захисту.

Середовище експлуатації – аналогічно профілю захисту.

Задачі захисту – аналогічно профілю захисту.

Вимоги щодо безпеки проекту захисту – містять вимоги до ІТ-продукту, яких дотримувався виробник при його розробці, що дозволяє йому заявити про успішне рішення поставлених задач захисту:

функціональні вимоги до ІТ-продукту на відміну від аналогічних у профілі захисту допускають використання, окрім типових вимог CCITSE, інших специфічних вимог для даного продукту та середовища його експлуатації, але у форматі вимог CCITSE;

вимоги адекватності – аналогічні по змісту, як у профілі захисту, але можуть включати рівні адекватності, які не декларовані в CCITSE. У цьому випадку опис рівня адекватності повинен бути чітким, непротиворічним та мати ступінь деталізації, що допускає його використання у ході кваліфікаційного аналізу, але обов'язково у форматі вимог CCITSE.

Загальна специфікація ІТ-продукту – визначає реалізацію ІТ-продуктом вимог безпеки за допомогою визначення високорівневих специфікацій функцій захисту, що реалізують функціональні вимоги та вимоги адекватності CCITSE;

специфікації функцій захисту – описують функціональні можливості засобів захисту ІТ-продукту, які заявлені його розробником як такі, що реалізують декларовані вимоги безпеки. Фор-

ма представлення специфікацій повинна дозволяти визначити відповідність між функціями захисту та вимогам безпеки;

специфікації рівня адекватності – визначають заявлений рівень адекватності захисту ІТ-продукту та його відповідність вимогам адекватності у вигляді надання параметрів технологій проектування та створення ІТ-продукту; ці параметри повинні бути представлені у форматі, що дозволяє визначити їх відповідність стандартним вимогам адекватності по CCITSE.

Заявка на відповідність профілю захисту – проект захисту повинен задовольняти вимогам одного або декількох профілів захисту. Цей необов'язковий розділ має містити матеріали, що необхідні для підтвердження заявки. Для кожного профілю захисту цей розділ повинен містити таку інформацію:

посилання на профіль захисту – одночасно ідентифікує профіль захисту, на реалізацію якого претендує проект безпеки з вказівкою випадків, у яких рівень захисту, що забезпечується, перевищує вимоги профілю з коректною реалізацією включно до всіх його вимог;

відповідність профілю захисту – визначає можливості ІТ-продукту, які реалізують задачі захисту та вимог, що містяться в профілі захисту;

удосконалення профілю захисту – відображають можливості ІТ-продукту, які виходять за рамки задач захисту та вимог, які встановлені в профілі захисту.

Обґрунтування – повинно показати, що проект захисту містить повну та зв'язану множину вимог, що реалізуючий його ІТ-продукт буде ефективно протидіяти загрозам безпеки середовища експлуатації та що загальні специфікації функцій захисту відповідають вимогам безпеки. Крім того, обґрунтування містить підтвердження заявленої відповідності профілю захисту. Розділ деталізується в такому:

обґрунтування завдань захисту – повинно показати, що задачі захисту, заявлені в проекті захисту, відповідають властивостям середовища експлуатації, тобто їх вирішення дозволить ефективно протидіяти загрозам безпеки та реалізовувати обрану під них політику безпеки;

обґрунтування вимог безпеки – показує, що вимоги безпеки дозволяють вирішити завдання захисту, оскільки:

а) функціональні вимоги безпеки відповідають задачам захисту;

б) вимоги адекватності відповідають функціональним вимогам та підсилюють їх;

в) набір усіх функціональних вимог (стандартних по CCITSE та специфічних) забезпечує рішення задач захисту;

г) усі взаємозв'язки між вимогами CCITSE враховані або шляхом їх вказівки в самих вимогах, або шляхом пред'явлення відповідних вимог до середовища експлуатації;

д) усі вимоги безпеки успішно реалізовані;

е) заявлений рівень адекватності може бути підтверджений;
обґрунтування функцій захисту – має демонструвати їх відповідність функціональним потребам безпеки та задачам захисту. Для цього має бути обґрунтовано, що:

а) вказані функції захисту відповідають заявленим задачам захисту;

б) сукупність вказаних функцій захисту забезпечує ефективне рішення сукупності задач захисту;

в) заявлені можливості функцій захисту відповідають дійсності;

обґрунтування рівня адекватності – підтверджує, що заявлений рівень безпеки відповідає вимогам адекватності.

обґрунтування відповідності профілю захисту – демонструє, що вимоги проекту захисту реалізують усі вимоги профілю захисту. Для цього має бути показано, що:

а) усі удосконалення задач захисту в порівнянні з профілем захисту реалізовані коректно та в напрямку їх розвитку та конкретизації;

б) усі удосконалення вимог безпеки в порівнянні з профілем захисту реалізовані коректно та в напрямку їх розвитку та конкретизації;

в) усі задачі захисту профілю захисту успішно реалізовані та всі вимоги профілю захисту задовільнені;

г) ніякі додатково введені в проект захисту спеціальні задачі захисту та вимоги безпеки не протирічають профілю захисту.

Функціональні вимоги до засобів захисту – в Єдиних критеріях CCITSE декларуються у вигляді добре опрацьованої формальної структури. Набір функціональних вимог узагальнює

усі існуючі раніш стандарти інформаційної безпеки та характеризуються своєю повнотою і детальністю. Вони розбиті на дев'ять класів та 76 розділів функціональних вимог. Кожен розділ має своє унікальне ім'я та шестисимвольний ідентифікатор, який складається з трьохсимвольного позначення розділу. Використовується для здійснення посилань на розділ. Ранжирування функціональних вимог здійснюється не по єдиній універсальній шкалі безпеки, як в критеріях TCSEC, ITSEC, а по множині часткових критеріїв (більш 280). Набір цих критеріїв являє собою ієрархічну структуру у вигляді неупорядкованого списку порівняних та непорівняних вимог, в якому посилення вимог безпеки відбувається монотонно від більш низьких рівнів до більш вищих. Ця структура має вигляд направленої графу. Посилення вимог щодо безпеки відбувається при русі по його ребрам.

Вимоги адекватності засобів захисту – як і функціональні, вимоги адекватності тісно структуровані, в них регламентовані усі етапи проектування, створення та експлуатації ІТпродукту. Структура вимог адекватності аналогічна функціональним вимогам. Ранжирування стандартних вимог представлена у вигляді упорядкованих списків. Критерії адекватності використовуються в ході кваліфікаційного аналізу ІТ-продукту відповідного рівня адекватності.

Рівні адекватності засобів захисту – Єдині критерії CCITSE пропонують сім стандартизованих рівнів адекватності, кожен з яких визначає ступінь відповідності ІТ-продукту кожній вимозі адекватності (адекватність підвищується з першого рівня до сьомого). Назви рівнів відображають можливості засобів контролю та верифікації, які використовуються в ході розробки та аналізу ІТ-продукту (таблиця, крайня права колонка).

Таким чином, Єдині критерії CCITSE концептуально розроблялись у розрахунку на три групи спеціалістів: виробників та розробників, рядових користувачів ІТ-продуктів, а також експертів кваліфікаційного аналізу захищених комп'ютерних систем.

Користувачі можуть розглядати декларування рівнів безпеки ІТ-продукту як метод визначення відповідності ІТ-продукту своїм запитам. Ці запити створюють на підставі результатів проведення аналізу ризиків та вибраної політики безпеки. Єдині критерії CCITSE відіграють суттєву роль у процесі формування запитів ко-

ристувачів, тому що містять механізми, які дозволяють формувати ці запити у вигляді набору стандартизованих вимог (функціональності та адекватності). Це дозволяє користувачам прийняти обґрунтоване рішення про варіантність використання тих чи інших ІТ-продуктів. В решті-решт, Єдині критерії CCITSE надають користувачам механізм профілів та проектів Захисту, за допомогою яких вони можуть формулювати специфічні для них вимоги, не турбуючись про механізми їх реалізації.

Виробники (розробники) можуть використовувати рекомендації Єдиних критеріїв CCITSE в ході проектування, розробки ІТ-продуктів, а також при підготовці до кваліфікаційного аналізу та сертифікації. Рекомендації CCITSE дають можливість виробникам (розробникам) на підставі запитів користувачів визначити низку вимог, яким повинен задовольняти розроблюємих ними ІТ-продукт. Єдині критерії CCITSE пропонують виробникам спеціальний механізм “проекту захисту”. Він доповнює “профіль захисту” та дозволяє з’єднати опис механізмів реалізації засобів захисту та вимог, на які орієнтувався розробник.

Експерти кваліфікаційного аналізу можуть використовувати рекомендації CCITSE як критерії для визначення відповідності між ІТ-продуктом та вимогами, що до нього ставляться. Стандарт CCITSE описує тільки загальну схему проведення кваліфікаційного аналізу та сертифікації, але не регламентує процедуру їх здійснення. Питанням методології кваліфікаційного аналізу та сертифікації присвячений окремий документ тих самих авторів CCITSE – “Загальна методологія оцінки безпеки інформаційних технологій”, який як доповнення до стандарту CCITSE опубліковано у 1997 р. Набір класів функціональних вимог CCITSE відрізняється від інших стандартів безпеки, по-перше, своєю загальною повнотою (9 класів і 76 розділів вимог) та, по-друге, багаторівневим підходом до забезпечення безпеки. Вперше окремі класи вимог по CCITSE направлені на забезпечення безпеки самих засобів захисту, контроль за експлуатацією системи, забезпечення конфіденційності сеансів доступу до системи та до організації обміну інформацією. Єдині критерії CCITSE декларують сім стандартних рівнів адекватності, які відображають можливості засобів контролю та верифікації у ході розробки, кваліфікаційного аналізу та сертифікації ІТ-продуктів.

Єдині критерії CCITSE розглядають інформаційну безпеку як сукупність типових (концептуальних) задач захисту від загроз конфіденційності (несанкціонованого одержання), цілісності (несанкційної зміни), доступності (несанкціонованого обмеження) та аудиту (несанкціонованого обмеження, підміни контролю) інформації, що захищається, а також ресурсів самої комп'ютерної системи.

Стандарт CCITSE затверджений Міжнародною організацією по стандартизації (ISO) у межах початого цією організацією у 1990 р. проекту по створенню міжнародного стандарту інформаційної безпеки. В межах політики інтеграції, яку проводить Україна щодо європейської спільноти, рекомендації CCITSE представляють безсумнівний інтерес. Оскільки вони мають дуже універсальний і високопрофесійний характер, багато їх рекомендацій та компонентів доцільно використовувати для удосконалення та підвищення безпеки інформаційних технологій в автоматизованих системах ОБС України, що сприятиме їх утвердженню серед спільноти західних спецслужб як провідних в новітніх інформаційних технологіях гарантованої безпеки.

¹ Див.: Зегжда Д.П., Івашко А.М.. Как построить защищенную информационную систему. – Санкт-Петербург: НПО "Мир и семья-95", 1997.

² Див.: ДСТУ 3396.0-96. Захист інформації. Технічний захист інформації. Основні положення. – Введ. 01.01.97 р.

Проблеми комп'ютерної злочинності – правовий аспект

Подальше застосування сучасних інформаційних технологій, пов'язаних з розвитком глобальних комп'ютерних мереж, розширює можливість для різних зловживань, пов'язаних з використанням обчислювальної техніки.

Поряд з цим комп'ютеризація суспільства привела до появи нового, раніш невідомого різновиду злочинності, пов'язаного з крадіжкою, перекрученням або знищенням комп'ютерної інформації, а також іншими, часто надто зухвалими операціями проти комп'ютерних систем або за їх допомогою.

У нашій країні вже сьогодні знаходиться досить розвинута система електронного зв'язку, яка не може бути абсолютно надійною та захищеною. Така ситуація надає можливість злочинцям отримувати несанкціонований доступ до комп'ютерних інформаційних систем для проведення незаконних маніпуляцій у корисливих цілях. Процес комп'ютеризації суспільства приводить до збільшення кількості комп'ютерних злочинів, зростанню їх ваги за розмірами сум, що викрадаються в загальній частині матеріальних витрат, у порівнянні із звичайними видами злочинів.

Як свідчить практика, типовою злочинною метою, для досягнення якої неправомірно використовуються комп'ютери, є крадіжка коштів із грошових фондів; фальсифікація платіжних документів; крадіжка машинного часу; отримання фальшивих дипломів; підробка рахунків і платіжних відомостей; вторинне отримання уже проведених виплат; внесення змін у машинну інформацію; перерахування грошей на фіктивні рахунки; здійснення покупок з фіктивною оплатою; впровадження комп'ютерних вірусів з метою вимагання.

Згідно з даними міжнародного комітету по комп'ютерній злочинності, який займається дослідженням масштабів і видів комп'ютерних злочинів, а також правовими аспектами боротьби з цим видом злочинності, комп'ютерні злочини представляють

Близнюк Ігор Леонідович — кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник НДІ НАВСУ, підполковник міліції.

собою загрозу для будь-якої організації, що має комп'ютерну техніку. По існуючим підрахункам, виведення з ладу електронно-обчислювальної системи в результаті виникнення нештатної ситуації або скоєння злочину може привести навіть самий великий банк до повного банкрутства, зруйнування та краху за чотири доби, а більш менше підприємство - за добу.

Згідно з даними комісії з попередження злочинності та кримінального права Організації Об'єднаних Націй щорічний економічний збиток від комп'ютерних злочинів, за оцінками експертів, обчислюється мільйонами доларів США, причому багато злочинів не виявляють або про них не повідомляють з причини високої латентності злочинів даного виду.

Аналіз літературних джерел свідчить про те, що рівень розкриття комп'ютерних злочинів дуже низький. Європейські спеціалісти вважають, що лише 10 % розкритих комп'ютерних злочинів може бути виявлено своєчасно, а про решту 90 % стає відомо лише випадково¹. Що стосується нашої країни, то тут становище ще гірше. І це не значить, що у нас цих злочинів немає. Вони є, але поки що латентні. Розглянемо деякі особливості й складності, що зустрічаються при розкритті латентних комп'ютерних злочинів.

Найскладнішим є встановлення факту комп'ютерного злочину. Пояснюється це тим, що зовні сам факт здійснення комп'ютерного злочину та його прояв в оточуючому середовищі майже непомітний. Видимого матеріального збитку, здійсненого електронним злодієм, зовні не видно. Наприклад, не-санкціонований доступ і незаконне копіювання інформації, або введення вірусу в комп'ютерну систему.

Потерпілі, навіть ті, кому нанесено великі збитки, не поспішають заявляти в правоохоронні органи. Пояснюється це тим, що винуватці або вже залишили місце роботи ще до факту виявлення корисливого злочину, і їх неможливо притягнути до відповідальності, або ж звільняються при їх виявленні, чи переводяться в інші структурні підрозділи і з них стягується збиток в цивільному порядку. Таким чином, кримінальна відповідальність відсутня, а значить відсутня загальна попереджувальна робота з даним видом злочинів.

“Комп’ютерну злочинність” як соціологічну категорію умовно можна поділити на дві великі категорії – злочини, пов’язані з втручанням у роботу комп’ютерів, та злочини, у яких комп’ютери використовують як необхідні технічні засоби.

У вітчизняному кримінальному праві все ще не існує чіткого визначення поняття комп’ютерного злочину, а ті які є, не відповідають реаліям сьогодення. Складність у формулюваннях цих понять існує як унаслідок неможливості виділення єдиного об’єкта злочинного посягання, так і з причин множинності предметів злочинного посягання з точки зору їх кримінально-правового значення.

Аналізуючи наукові дослідження і публікації вітчизняних та зарубіжних фахівців з визначеного кола проблем, можна зробити узагальнюючий висновок про те, що нині існують дві основні течії наукової думки. Одні дослідники відносять до комп’ютерних злочинів дії, у яких комп’ютер є або об’єктом, або знаряддям посягання. При цьому, зокрема, крадіжка самих комп’ютерів розглядається як один із способів скоєння комп’ютерних злочинів. Інші дослідники – тільки протизаконні дії у сфері автоматизованої обробки інформації. Вони виділяють це як головну класифікуючу ознаку, що дозволяє віднести ці злочини у відособлену групу, на підставі спільності засобів, знарядь, об’єктів посягання. Законодавство багатьох країн, у тому числі й України, стало розвиватися саме у цьому напрямі.

Як відомо, кримінальне право виходить з матеріального, правового визначення поняття злочину, тобто суть будь-якого злочину полягає в тому, що воно змінює, порушує конкретне суспільне відношення, що являє собою певний зв’язок людей з приводу матеріальних, соціальних та ідеологічних цінностей, які охороняються кримінально-правовими нормами.

У кримінальному праві під предметом злочину мають на увазі всі матеріальні предмети зовнішнього світу, на які безпосередньо спрямовані дії зловмисника при посяганні на об’єкт. Таким чином, предметом злочинного посягання є об’єкт (або елемент об’єкта), впливаючи на який злочинець порушує або намагається порушити конкретне суспільне правовідношення.

В інформаційних правовідношеннях об’єктом злочинного посягання є тільки інформація, а дії злочинця потрібно розгляда-

ти як замах на інформаційні правовідносини у суспільстві. Необхідно враховувати, що якщо інформація є не об'єктом, а засобом замаху на інший об'єкт, то слід зробити диференціацію в тому, чи була інформація продуктом обробки комп'ютерної техніки, або вона мала інший, "некомп'ютерний" зміст. Інформація, оброблена комп'ютерною технікою, - це інформація, яка обертається в обчислювальній системі, зафіксована на фізичному носії, або яка передається по телекомунікаційним каналах: сформована в обчислювальній системі та пересилається за допомогою електромагнітних сигналів з одного комп'ютера на інший, або периферійний пристрій. У першому випадку злочин необхідно відносити до категорії комп'ютерних злочинів, у другому - до категорії тих видів злочинних діянь, які, власне, і визначені в кримінальному кодексі. Поняття термінів "комп'ютерна злочинність" і "комп'ютерний злочин" значно ширше за поняття навмисного втручання у роботу автоматизованих систем, яке виділене в ст. 198-1 Кримінального кодексу України. Нині діючий Кримінальний кодекс України передбачає відповідальність за порушення роботи автоматизованих систем (ст. 198-1, ч.1), а саме "навмисне втручання у роботу автоматизованих систем, що призвело до перекручення чи знищення інформації або носіїв інформації, чи розповсюдження програмних і технічних засобів, призначених для незаконного проникнення в автоматизовані системи і здатних спричинити перекручування або знищення інформації чи то носіїв інформації, - карається позбавленням волі на строк до двох років, або виправними роботами на той же строк, або штрафом у розмірі від ста до двохсот мінімальних розмірів заробітної плати". Частина 2 ст. 198-1 передбачає таку відповідальність: спричинення шкоди у великих розмірах; вчинення злочину повторно або за попередньою змовою групою осіб - караються позбавленням волі на строк від двох до п'яти років.

На наш погляд, треба доповнити чи внести зміни в ст. 198-1 Кримінального кодексу України, де передбачити відповідальність за злочини у сфері застосування автоматизованих електронно-обчислювальних систем. Це дії, які пов'язані з порушенням роботи електронно-обчислювальних машин, незаконним проникненням у комп'ютерні мережі, викраденням, привласнен-

ням або вимаганням комп'ютерної інформації шляхом шахрайства тощо.

Вивчаючи закордонний досвід та виходячи з термінології, що застосовується в розвинутих країнах відносно комп'ютерної злочинності, а також розглядаючи склад злочинів, до проекту Кримінального кодексу України вбачається доцільним внести розділ “Комп'ютерні злочини”.

У Законі “Про захист інформації в автоматизованих системах” від 05 липня 1994 року були встановлені основи регулювання правових відносин щодо захисту інформації в автоматизованих системах за умовами дотримання права власності громадян України і юридичних осіб на інформацію та права доступу до неї, права власника інформації на її захист. У розділі п'ятому визначена відповідальність за порушення закону про захист інформації. Особи, винні в порушенні порядку і правил захисту оброблюваної в автоматизованій системі інформації, несуть дисциплінарну, адміністративну та кримінальну відповідальність згідно з чинним законодавством України.

На нашу думку, під комп'ютерним злочином з кримінально-правової точки зору треба розуміти передбачені кримінальним законом суспільно небезпечні дії, в яких об'єктом злочину є інформація, оброблена автоматизованою системою. У даному випадку як предмет або знаряддя злочину буде виступати машинна інформація, комп'ютер, комп'ютерна система або комп'ютерна мережа. При цьому слід враховувати одну особливість – комп'ютер у злочинах може виступати одночасно як предмет і як знаряддя скоєння злочину. Таким чином, під комп'ютерним злочином потрібно розуміти передбачені кримінальним законом суспільно небезпечні дії, скоєні з використанням засобів електронно-обчислювальної (комп'ютерної) техніки. При цьому як основна класифікуюча ознака приналежності злочину до розряду комп'ютерних нами виділяється поняття “використання засобів комп'ютерної техніки”, незалежно від того, на якій стадії злочину вона використовувалася: при його підготовці, в ході скоєння або для приховання злочину. Для обґрунтування цього ствердження більш детально розглянемо його складові.

Перша частина визначення, на наш погляд, не вимагає особливих пояснень і залежить лише від того, як будуть кваліфікуватися ті або інші суспільно небезпечні дії згідно з формулюванням кримінального закону. Наприклад, шпигунство з використанням засобів комп'ютерної техніки буде називатися комп'ютерним шпигунством і відноситься криміналістичною наукою до комп'ютерних злочинів (тоді як в кримінально-правовому плані цей злочин буде віднесений до розряду державних злочинів), аналогічно: фальсифікація, комп'ютерна фальсифікація, шахрайство, комп'ютерне шахрайство, розкрадання, комп'ютерне розкрадання, зловживання, комп'ютерне зловживання тощо. Подібні поняття дуже часто вживаються в зарубіжній юридичній практиці при кваліфікації тих або інших комп'ютерних правопорушень. Тому, на нашу думку, можливе використання даної термінології у вітчизняній практиці для позначення схожих за своїм змістом злочинних діянь для виділення їх криміналістичної специфіки. Друга ж частина визначення вимагає, на наш погляд, серйозних пояснень і докладної деталізації.

Наприклад: засоби комп'ютерної техніки за своїм функціональним призначенням представляється можливим поділити на дві основні групи: апаратні засоби (hardware) та програмні засоби (software). Під апаратними засобами комп'ютерної техніки розуміють технічні засоби, що використовуються для обробки даних: механічне, електричне та електронне обладнання для обробки інформації. До них відносяться: персональний комп'ютер – комплекс технічних засобів, призначених для автоматизованої обробки інформації у процесі рішення обчислювальних і інформаційних задач; периферійне обладнання – обладнання, що має підлеглий кібернетичний статус в інформаційній системі: між процесором і користувачем відносно певного центрального процесора; комплекс зовнішніх пристроїв електронно-обчислювальної машини, що не знаходяться під безпосереднім управлінням центрального процесора; фізичні носії машинної інформації.

Програмне забезпечення – сукупність управляючих і обробляючих програм, призначених для планування і організації обчислювального процесу, автоматизації програмування і відладки прикладних задач, що складається з системних програм

(операційні системи, програми технічного обслуговування: драйвери, програми-оболонки, допоміжні програми); прикладних програм (спеціалізованих програм), призначених для вирішення певного класу задач, наприклад, редактори текстів, антивірусні програми, програми захисту від несанкціонованого доступу, табличні процесори, СУБД, графічні редактори, системи ділової і наукової графіки, системи автоматизованого проектування, інтегровані системи, бухгалтерські програми, програми управління технологічними процесами, автоматизовані робочі місця (АРМ), бібліотеки стандартних програм тощо; інструментальних програм (систем програмування), що складаються з мов програмування: Pascal, Microsoft C, Microsoft Basic, Java, Clipper та інші.

Наведене структурування засобів комп'ютерної техніки приводиться нами насамперед для більш чіткого розуміння суті засобів скоєння комп'ютерних злочинів, що розглядаються, предметів та знарядь злочинного посягання, а також для усунення розбіжностей з приводу їх термінології, що мають місце в практичній діяльності органів внутрішніх справ. Наприклад, коли предметом посягання є комп'ютер, то необхідно розглядати його як систему і провести відмінність між його частинами. Адже комп'ютер у вузькому значенні цього слова є просто процесор, реалізований на базі інтегральних мікросхем, але наприкінці він ніколи в основному не використовується самостійно, а тільки в поєднанні з периферійними пристроями, нерідко пов'язаними в єдину мережу, яка може включати в себе й інші комп'ютери та комп'ютерні системи. Програмні засоби можна розглядати і як частину комп'ютерної системи, і як самостійний предмет, для якого комп'ютер є навколишнім (периферійним) середовищем. Цей факт, на наш погляд, повинен встановлюватися програмно-технічною експертизою, виходячи з кожного конкретного випадку.

Аналіз численних випадків впливу на інформацію і несанкціонованого доступу до неї доводить, що їх можна розділити на випадкові і навмисні. Навмисні загрози можуть бути виконані шляхом довготривалого втручання несанкціонованими запитами або вірусами. Це може привести до руйнування чи втрати інформації, її модифікації чи ознайомлення з нею сторонніх. Попередження таких наслідків в автоматизованій системі і є основною метою створення системи безпеки інформації.

До випадкових впливів при експлуатації автоматизованої системи можна віднести:

- перешкоди на лініях зв'язку від впливу зовнішнього середовища;
- відмови і збої апаратури;
- помилки людини як ланки системи;
- схемні та системотехнічні помилки розробників;
- структурні, алгоритмічні і програмні помилки;
- аварійні ситуації;
- інші впливи.

Дане явище зумовлене як складністю самих засобів комп'ютерної техніки, так і різноманітністю та постійним нарощуванням інформаційних операцій, багато з яких відображають рух матеріальних цінностей, фінансових і грошових коштів, науково-технічних розробок тощо, які зумовлюють об'єкт, предмет і знаряддя злочину. Важливим тут є і факт специфічності самих засобів обчислювальної техніки, які застосовуються в інформаційних процесах, виражений в їх подвійності: як предмет, і як засіб скоєння таких злочинів.

У той же час практично всі способи скоєння комп'ютерних злочинів мають свої індивідуальні властивості, за якими їх можна розпізнати і класифікувати в окремі групи. Як правило, їх основою є дії злочинця, спрямовані на отримання доступу до засобів комп'ютерної техніки. У більшості своїй усі ці дії супроводжуються кваліфікованими засобами маскування, що ускладнює процес виявлення та розкриття злочину. Часто злочинцями використовуються різні комбінації декількох основних способів, які мають досить простий алгоритм виконання і добре відомий вітчизняній юридичній практиці по традиційних видах злочинів. По мірі їх модифікації та постійного ускладнення з'являються все нові та нові способи, які із злочину в злочин все більше удосконалюються та модернізуються.

Існуючі способи скоєння комп'ютерних злочинів можна класифікувати на чотири основні групи:

- *перехоплення інформації;*
- *несанкціонований доступ до засобів комп'ютерної техніки;*
- *маніпуляція даними та командами;*
- *комплексні способи.*

Головною класифікуючою ознакою виступає метод використання злочинцем інших дій, спрямованих на отримання доступу до засобів комп'ютерної техніки з різними намірами.

До першої групи можна віднести способи скоєння комп'ютерних злочинів, засновані на діях злочинця, що спрямовані на отримання даних та машинної інформації за допомогою використання методів аудіовізуального та електромагнітного перехоплення, широко впроваджених в оперативно-розшукову діяльність правоохоронних органів.

Безпосередні перехоплення здійснюються за допомогою прямого підключення до телекомунікаційного обладнання комп'ютера, комп'ютерної системи або мережі, наприклад, принтера або телефону, що використовуються для передачі даних та сигналів комп'ютерної техніки безпосередньо або через відповідний порт персонального комп'ютера. У зв'язку з цим розрізняють:

- форсоване перехоплення – перехоплення повідомлень, що направляються робочим станціям (ЕОМ), які мають неполадки в обладнанні або каналах зв'язку;

- перехоплення символів, які набираються користувачем на клавіатурі ЕОМ;

- перехоплення повідомлень – несанкціоноване підключення до лінії зв'язку, прийом повідомлень, які циркулюють між сервером та робочими станціями.

Електромагнітне перехоплення полягає в тому, що не всі перехоплюючі пристрої необхідно підключати до системи. Дані та інформація можуть бути перехоплені не тільки в каналах зв'язку, але і з приміщень, в яких знаходяться засоби комунікацій.

Аудіоперехоплення або зняття інформації по віброакустичному каналу є найбільш небезпечним і досить поширеним. Захист інформації від аудіоперехоплення дуже складний.

Відеоперехоплення – це дії злочинця, спрямовані на отримання необхідних даних та інформації шляхом використання різної відеооптичної техніки.

"Прибирання сміття" полягає у використанні злочинцем технологічних відходів інформаційного процесу, залишених користувачем після роботи з комп'ютерною технікою. Він здійснюється в двох формах: фізичній та електронній. Зазначимо, що

в цій та інших групах засоби комп'ютерної техніки будуть виступати і як знаряддя скоєння злочинів.

До другої групи скоєння комп'ютерних злочинів ми відносимо дії, спрямовані на отримання несанкціонованого доступу до комп'ютерної техніки.

Спосіб *"за дурнем"* часто використовується злочинцями для проникнення в такі заборонні зони, як виробничі приміщення, інформаційні системи.

Спосіб перехоплення інформації *"за хвіст"* полягає в тому, що злочинець підключається до лінії зв'язку законного користувача (з використанням засобів комп'ютерного зв'язку) і терпляче чекає сигналу про закінчення роботи, перехоплює його, а потім, коли законний користувач виходить з активного режиму, здійснює доступ до системи.

Подібні властивості мають телефонні апарати з функцією утримання номера абонента, якого викликали.

"Комп'ютерний абордаж" здійснюється злочинцем шляхом випадкового підбору (або заздалегідь здобутого) абонентського номера комп'ютерної системи з використанням, наприклад, звичайного телефонного апарату.

Розглянемо найбільш відомі способи скоєння комп'ютерних злочинів, які використовуються злочинцями *та відносяться до групи методів маніпуляції даними та керуючими командами засобів комп'ютерної техніки.*

"Підміна даних" – найбільш простий і тому дуже часто застосовуваний спосіб скоєння злочину. Дії злочинців у цьому випадку спрямовані на зміну або введення нових даних, які здійснюються, як правило, при введенні-виведенні інформації. Зокрема, даний спосіб скоєння злочину застосовується для модифікації даних в автоматизованій системі банківських операцій, що призводить до появи в системі сум, які реально на даний рахунок не зараховувалися.

"Троянський кінь" – це спосіб, що полягає в таємному введенні в чуже програмне забезпечення спеціально створеної програми, яка, потрапляючи в інформаційно-обчислювальну систему, починає виконувати нові, не заплановані розробником дії, з одночасним збереженням працездатності основної програми (комп'ютерні віруси).

Питаннями наукового вивчення комп'ютерних вірусів у наш час займається спеціально створена нова наука – комп'ютерна вірусологія. З погляду цієї науки всі програми-віруси поділяються на дві групи:

а) за способом зараження засобів комп'ютерної техніки: *резидентні і нерезидентні;*

б) за алгоритмом їх побудови і виявлення: *"вульгарний вірус" і "роздроблений вірус".*

Спосіб скоєння злочину *"асинхронна атака"* дуже складний і вимагає хорошого знання операційної системи.

Залежно від завдань, що вирішуються, використовують ті або інші операційні системи. Організація останніх настільки складна, що їх розробкою займаються авторські колективи професійних програмістів іноді протягом кількох років. Тому такі складні програмні продукти практично неможливо перевірити на предмет достовірності роботи та логічної досконалості. Інакше кажучи, особливості функціонування операційної системи за всіх умов залишаються невідомими. Цим і користуються злочинці при організації "асинхронних атак".

Для скоєння комп'ютерних злочинів усе більш характерним стали використання злочинцем способу *комп'ютерного моделювання*: моделювання поведінки пристрою або системи за допомогою програмного забезпечення. Моделюються як процеси, в які злочинці втручаються, так і плановані способи скоєння злочину. Наприклад, останнім часом злочинці з метою відходу від оподаткування все частіше починають використовувати так звану "чорну", або "подвійну бухгалтерію", засновану на існуванні двох одночасно працюючих програм автоматизованого бухгалтерського обліку. У даному випадку одна з них функціонує в легальному (законному) режимі, а інша - в нелегальному для проведення незаконних (тіньових) бухгалтерських операцій.

Моделювання в кримінальних цілях, на нашу думку, буде поширюватися по мірі зниження вартості персональних комп'ютерів і збільшення кількості моделюючих програмних засобів. Так, у вільному продажу з'явилися спеціальні системи моделювання GPSS та аналогічні, які дозволяють створювати повноцінні програмні продукти користувача, у тому числі і для кримінальних цілей.

Спосіб *подолання програмних засобів захисту*. є допоміжним і призначений для підготовки скоєння комп'ютерного злочину способами, розглянутими нами вище. Він полягає в діях злочинця, спрямованих на умисне подолання програмних засобів захисту комп'ютерної техніки і має кілька різновидів.

Незаконне створення ключової дискети є одним із способів подолання засобів захисту комп'ютерної техніки. Здійснюється злочинцем шляхом перенесення всієї структури й інформації, розташованої на ключовій дискеті-оригіналі, захищеній від копіювання програмними засобами, на дискету-копію. Для отримання працездатної дискети-копії достатньо повторення дискети-оригіналу з усіма характеристиками, які перевіряються системою захисту. Вибір правильного методу їх копіювання є головним завданням, яке вирішується злочинцем у даному випадку.

Вирішення у цьому випадку завдань для кожної системи захисту вимагає певного професійного досвіду. Ці завдання можуть бути вирішені тільки двома способами: програмним та програмно-апаратним.

До четвертої та останньої групи способів скоєння комп'ютерних злочинів ми відносимо комплексні способи, під якими розуміють використання злочинцем двох та більше способів, а також їх різні комбінації при скоєнні злочину. Ці способи ми детально розглянули в перших трьох групах. Деякі з них виявляються допоміжними, такими, які працюють на основний спосіб, виходячи з конкретної злочинної мети та ситуації.

¹ *Матеріали* Комісії ООН з попередження злочинності та кримінального правосуддя. – Відень, 13-23 квітня, E/CN. 15/1993/3.

Інформаційно-аналітична модель первинного захисту від загроз несанкціонованого доступу

Згідно з вимогами стандартів технічного захисту інформації (ТЗІ) України однією з найважливіших задач управління комплексною системою ТЗІ ОВС України є контроль, перевірка та експертна оцінка ефективності організаційно-технічних заходів захисту, що використовуються. Досягається це реалізацією комплексу заходів, серед яких проблема створення інформаційно-аналітичних моделей захисту від загроз несанкціонованого доступу (НСД) до інформації займає досить суттєве місце. Такі моделі дозволяють не тільки дати оцінку заходів захисту, що використовуються, але і прогнозувати наслідки прояву нових загроз НСД, які постійно змінюються та удосконалюються. Розглянемо інформаційно-аналітичну модель експертної оцінки виявлення та блокування загроз НСД до інформації автоматизованих систем (АС) і засобів обчислювальної техніки (ЗОТ)¹.

Згідно з вимогами стандартів ТЗІ України об'єктом захисту є інформація з обмеженим доступом, що становить державну або іншу передбачену законодавством України таємницю, конфіденційна інформація, що є державною власністю чи передана державі у володіння, користування, розпорядження (далі – інформація з обмеженим доступом (ІзОД)).

Основними носіями ІзОД в інформаційно-аналітичних підсистемах (ІАП) ОВС України засоби, які показані на рис. 1.

Як бачимо, носії різних видів інформації ОВС здебільшого знаходяться в приміщеннях, за винятком телекомунікаційних засобів, що можуть розміщуватись як в приміщеннях, так і на великих територіях. Але в усіх випадках навколо них, як об'єктів захисту, створюються так звані перешкоди (фізичні, режимні організаційні, апаратні, технічні, програмні, віртуальні і т. ін.).

Шорошев В'ячеслав Вікторович — кандидат технічних наук, провідний науковий співробітник НДІ НАВСУ.

Ільніцький Анатолій Юхимович — начальник лабораторії захисту інформаційних технологій НДІ НАВСУ, полковник міліції.

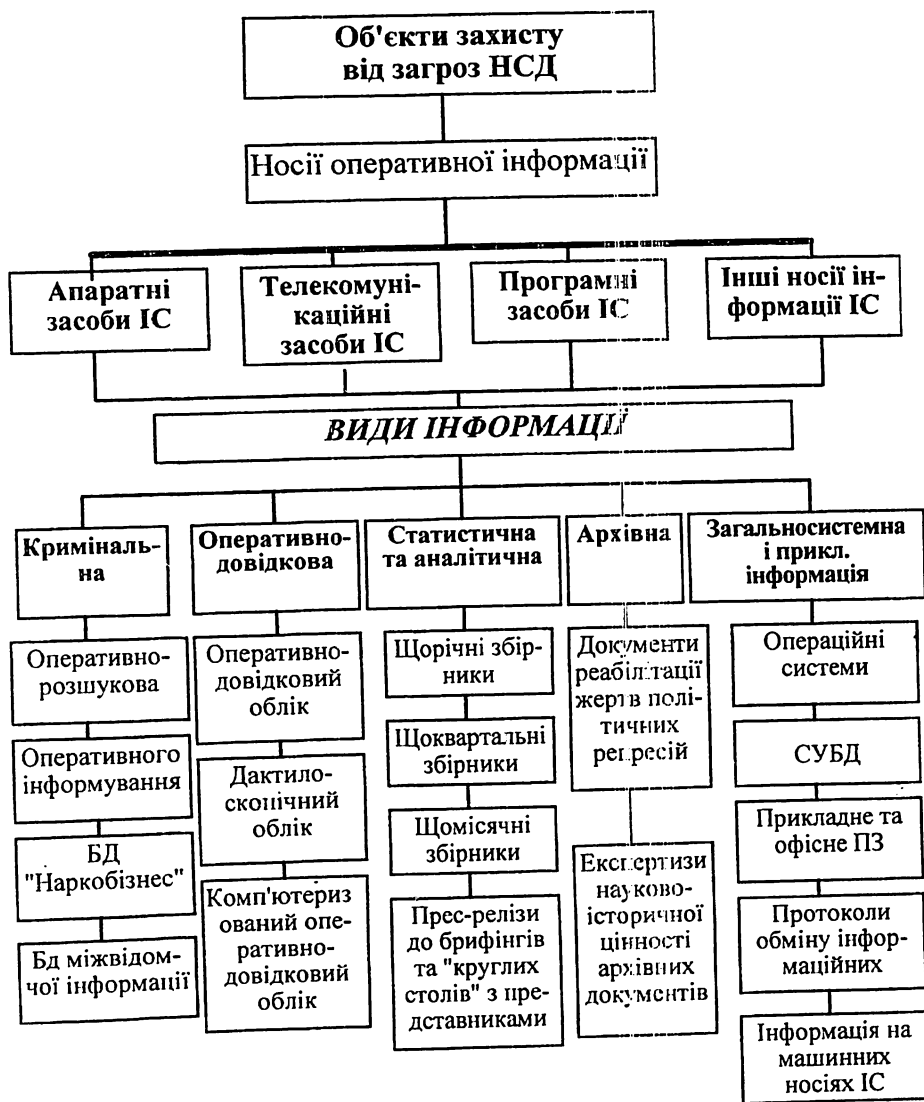

Рис. 1 Носії оперативної інформації та її основні види як об'єкти захисту від загроз НСД в ІС ОВС України

Таким чином, об'єкт захисту знаходиться, так би мовити, в замкненій та однорідній оболонці, яка зветься перешкодою. Стійкість захисту залежить від властивостей перешкоди. Принципову роль відіграє здатність перешкоди протистояти спробам подолання її порушником ТЗІ. Властивість об'єкту захисту – здатність приваблювати його власника та потенційного порушника ТЗІ. Привабливість об'єкта захисту полягає в його цінності (ціні). Ця властивість об'єкта захисту широко використовується при експертній оцінці захищеності інформації у будь-яких обчислювальних системах. Можна сформулювати два правила ТЗІ і моделі поведінки порушника ТЗІ.

Правило 1 – враховується, що стійкість створеної перешкоди ТЗІ достатня, якщо вартість очікуваних витрат на її подолання потенційним порушником перевищує вартість інформації, що захищається.

Але можливий інший підхід. Відомо, що інформація з часом втрачає свою цінність і починає старіти, а в окремих випадках її ціна може впасти до нуля. Звідси слідує друге правило.

Правило 2 – за умову достатності перешкоди ТЗІ доцільно прийняти перевищення витрат часу на подолання цієї перешкоди порушником ТЗІ над часом життєвого циклу (старіння, цінності) інформації, що захищається.

У загальному випадку найпростіша модель первинного, тобто одноланкового і однорівневого захисту будь-якого об'єкта від загроз НСД може бути у вигляді, що показаний на рис. 2.

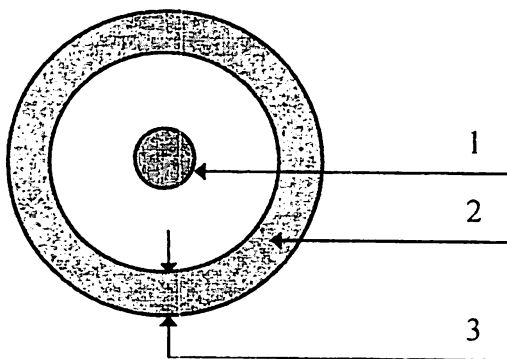

Рис. 2 Модель первинного базового захисту ПЕОМ від загроз НСД:

1 – об'єкт захисту від НСД;
2 – перешкода ТЗІ; 3 – стійкість перешкоди ТЗІ

Якщо позначити імовірність неподолання системи захисту інформації (СЗІ) через $P_{сзі}$, термін життєвого циклу (старіння, цінності) інформації через $t_{ж}$, очікуваний термін подолання перешкоди порушником через $t_{п}$, імовірність обходу перешкоди порушником через $P_{обх}$, то для випадку старіння інформації умову достатності захисту одержимо у вигляді таких відношень:

$$P_{сзі} = 1, \text{ якщо } t_{ж} < t_{п} \text{ і } P_{обх} = 0,$$

де $P_{обх}$, що дорівнює нулю, відображає необхідність замкнення перешкоди навколо об'єкта захисту. Якщо $t_{ж} > t_{п}$, а $P_{обх} = 0$, тоді

$$P_{сзі} = (1 - P_{под}),$$

де $P_{под}$ – імовірність подолання перешкоди порушником за термін, менший $t_{ж}$.

Для реального випадку, коли $t_{ж} > t_{п}$ і $P_{обх} = 0$, стійкість захисту можна записати у вигляді:

$$P_{сзі} = (1 - P_{под})(1 - P_{обх}),$$

де $P_{под} = 0$, якщо $t_{ж} < t_{п}$; $P_{под} > 0$, якщо $t_{ж} > t_{п}$.

Однак ця формула справедлива для випадку, коли порушників двоє, тобто коли один переборює перешкоду, а другий її обходить. Але у вихідній моделі поведінки потенційного порушника допускаємо, що розглядається поодинокий порушник і йому відома стійкість перешкоди та складність шляхів її обходу. Оскільки одночасно по двом шляхам він долати перешкоду не зможе, то вибере один з них – найбільш простіший, тобто по формулі “або”. Тоді формульне вираження стійкості захисту в цілому для даного випадку буде відповідати формулі:

$$P_{сзі} = (1 - P_{под}) \cup (1 - P_{обх}),$$

де $\cup$ – знак “або”.

Таким чином, стійкість перешкоди після визначення і порівняння величин $(1 - P_{под})$ і $(1 - P_{обх})$ буде дорівнювати найменшому значенню однієї із них.

Як приклад первинного захисту, що вираховується за формулою (1), може бути криптографічний захист інформації, де величина $P_{под}$ може визначатись шляхом оцінки імовірності підбору коду ключа, за допомогою якого можна дешифрувати закриту

таким способом інформацію. Згідно (Л1) цю величину можна визначити за формулою:

$$P_{\text{под}} = n/A^S, \quad (2)$$

де n – кількість спроб підбору коду; A – кількість символів у вибраному алфавіті коду ключа; S – довжина коду ключа в кількості символів.

Величина $P_{\text{обх}}$ буде залежати від відібраного методу шифрування, способу застосування, повноти перекриття змісту інформації, існуючих методів криптоаналізу, а також способу зберігання дійсного значення коду ключа та періодичності його зміни на нове значення, якщо інформація, що закрита даним способом, постійно зберігається у її власника. Можливі й інші обставини, що впливають на імовірність обходу криптографічного захисту.

Вибір та визначення конкретної величини $P_{\text{обх}}$ спочатку можна проводити експертним шляхом на основі досвіду фахівців. Величина $P_{\text{обх}}$ повинна приймати значення від 0 до 1. При

$P_{\text{обх}} = 1$ захист втрачає усякий сенс.

Можливо також, що для однієї перешкоди може бути декілька шляхів обходу. Тоді формула (2) буде мати вигляд:

$$P_{\text{сз1}} = (1 - P_{\text{под}}) U (1 - P_{\text{обх1}}) U (1 - P_{\text{обх2}}) U (1 - P_{\text{обх-к}}), \quad (3)$$

де k – кількість шляхів обходу перешкоди, тобто стійкість перешкоди дорівнює найменшому значенню, що одержано після визначення та порівняння величин:

$$(1 - P_{\text{под}}), (1 - P_{\text{обх1}}), (1 - P_{\text{обх2}}), (1 - P_{\text{обх-к}}).$$

При масованих атаках ТЗІ, тобто при можливій одночасності подолання первинної перешкоди ТЗІ й одночасності обходу всіх її каналів формулу (3) можна подати у вигляді (максимальна загроза НСД через первинну перешкоду ТЗІ):

$$P_{\text{сз1}} = 1 - (1 - P_{\text{под}}) \prod_1^K P_{\text{обх1}} P_{\text{обх2}} P_{\text{обх-к}},$$

де $P_{\text{сз1}}$ оцінюється ймовірністю неподолання та необходу перешкоди ТЗІ по жодному із каналів НСД.

У тому разі, коли інформація, що підлягає захисту, не стає або періодично оновлюється, тобто коли нерівність $t_{\text{ж}} > t_{\text{п}}$ постійна або ж коли забезпечити $t_{\text{п}} > t_{\text{ж}}$ по будь-яким причинам

неможливо, звичайно використовується постійно діюча перешкода ТЗІ, яка має властивості виявлення та блокування доступу порушника ТЗІ до об'єкта захисту. Таким захистом можуть бути людина або спеціальна автоматизована система виявлення під управлінням адміністратора безпеки (автоматизована перешкода ТЗІ).

Очевидно, що параметри цієї перешкоди будуть впливати на її стійкість.

Здатність перешкоди виявляти та блокувати НСД повинна враховуватись при експертній оцінці її стійкості шляхом введення в формулу (3) замість $(1 - P_{\text{под}})$ величини $P_{\text{бл}}$ – імовірності виявлення та блокування загроз НСД.

Принцип роботи автоматизованої перешкоди ТЗІ заснований на тому, що в ній блоком управління здійснюється періодичний контроль датчиків виявлення порушника ТЗІ. Результати контролю спостерігаються адміністратором безпеки. Періодичність опитування датчиків автоматом може досягати тисячних долей секунди та менше. У цьому випадку очікуваний час подолання перешкоди порушником значно перевищує період опитування датчиків. Саме тому такий контроль часто вважають постійним. Але для виявлення порушника адміністратором безпеки, що керує автоматом контролю, тільки малого періоду опитування датчиків недостатньо.

Необхідний ще й термін на виробку сигналу тривожної сигналізації, тобто термін спрацювання автоматизованої перешкоди, оскільки він часто значно перевищує період опитування датчиків і, тим самим, збільшує термін виявлення порушника ТЗІ. Практика показує, що звичайно сигналу такої тривожної сигналізації достатньо для призупинення дій порушника ТЗІ, якщо цей сигнал до нього дійшов. Але оскільки фізичний або логічний доступ до об'єкта захисту поки що відкритий, подальші дії адміністратора безпеки (охорони) зводяться до визначення місця та організації блокування доступу порушника ТЗІ, на що також потрібний час.

Таким чином, умову стійкості автоматизованої перешкоди ТЗІ з виявленням та блокуванням загроз НСД можна показати у вигляді співвідношення:

$$(T_g + t_{\text{спр}} + t_{\text{вм}} + t_{\text{бл}}) / t_{\text{п}} < 1,$$

де T_g – період опитування датчиків автоматизованої перешкоди ТЗІ; $t_{спр}$ – термін спрацювання тривожної сигналізації; $t_{вм}$ – термін визначення місця загрози НСД; $t_{бл}$ – термін блокування загрози НСД.

Якщо позначимо суму ($T_g + t_{спр} + t_{вм} + t_{бл}$) через $T_{вбл}$, одержимо співвідношення:

$$T_{вбл} / t_n < 1,$$

де $T_{вбл}$ – термін виявлення і блокування НСД.

Процес контролю НСД та несанкціонованих дій порушника щодо його терміну показано на рис.3. З діаграми видно, що порушник може бути невиявленим у двох випадках:

- а) коли $t_n < T$;
- б) коли $T < t_n < T_{вбл}$.

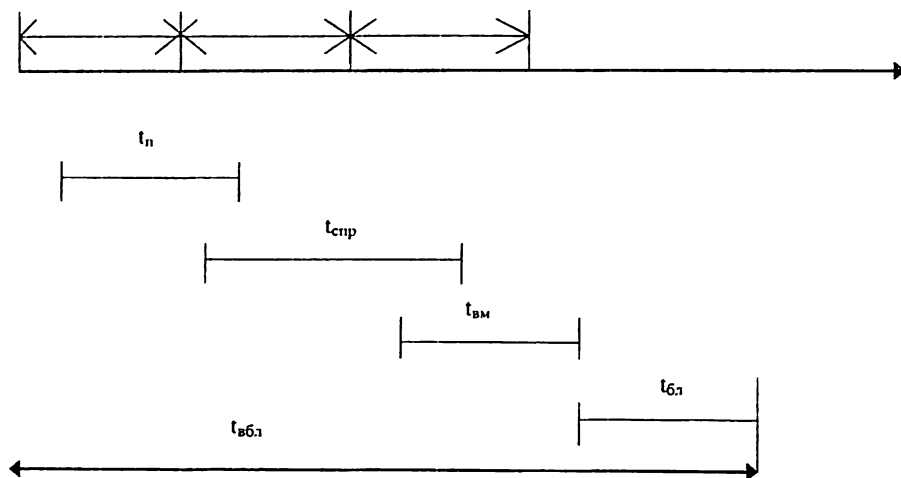

Рис. 3. Модель почасової діаграми контролю загроз НСД

У першому випадку потрібно додаткова умова попадання інтервалу часу t_n в інтервал T , тобто необхідна синхронізація дій порушника ТЗІ з частотою опитування датчиків виявлення загроз НСД. Для вирішення цієї задачі порушнику ТЗІ потрібно таємно підключити вимірювальну апаратуру в момент НСД до інформації, що являє собою досить складну задачу для стороннього порушника. Саме тому вважаємо, що свої дії з частотою опитування датчиків автоматизованої перешкоди ТЗІ він синхронізувати не зможе і може розраховувати лише на деяку ймовірність успіху, яка визначається в ймовірності попадання відрізка часу t_n в проміжок часу між моментами (запитами, імпульсами) опитування датчиків ТЗІ, що дорівнює T .

Згідно з визначенням геометричної ймовірності одержимо формулу для визначення ймовірності успіху порушника ТЗІ:

$$P_{\text{под}} = (T - t_n) / T = 1 - t_n / T.$$

Тоді ймовірність виявлення несанкціонованих дій порушника буде визначатися:

$$\begin{aligned} P_{\text{вбл}} &= 1 - P_{\text{под}}, \\ \text{або } P_{\text{вбл}} &= t_n / T. \end{aligned} \quad (4)$$

При $t_n > T$ порушник ТЗІ буде виявленим обов'язково, тобто $P_{\text{вбл}} = 1$.

У другому випадку, коли $T < t_n < T_{\text{вбл}}$, ймовірність успіху порушника буде визначатись по аналогії з попереднім співвідношенням:

$$P_{\text{под}} = 1 - t_n / T_{\text{вбл}}.$$

Ймовірність виявлення та блокування несанкціонованих дій порушника ТЗІ:

$$\begin{aligned} P_{\text{вбл}} &= (1 - P_{\text{под}}), \\ P_{\text{вбл}} &= t_n / T_{\text{вбл}}. \end{aligned} \quad (5)$$

При $t_n > T_{\text{вбл}}$ спроба НСД не має сенсу, оскільки вона буде виявлена обов'язково. У цьому разі $P_{\text{вбл}} = 1$.

Таким чином, стійкість первинної перешкоди ТЗІ з властивостями виявлення та блокування загроз НСД можна розрахувати за формулою:

$$P_{\text{сзї}} = P_{\text{вбл}} \cup (1 - P_{\text{обх1}}) \cup (1 - P_{\text{обх2}}) \cup (1 - P_{\text{обхj}}),$$

де j – кількість шляхів обходу цієї перешкоди; U – знак “або”.

Ця формула справедлива також і для організаційного заходу захисту у вигляді періодичного контролю заданого об’єкта адміністратором безпеки. При цьому вважаємо, що виявлення, місця НСД та його блокування відбувається одночасно – в момент контролю об’єкта адміністратором безпеки, тобто $t_{\text{спр}} = t_{\text{вм}} = t_{\text{бл}} = 0$, $T_{\text{вбл}} = T$, де T – період контролю адміністратором безпеки об’єкта захисту. Імовірність виявлення та блокування дій порушника буде визначатись за формулою (4).

Для більш повного уявлення стійкості перешкоди у вигляді автоматизованої системи виявлення та блокування загроз НСД необхідно враховувати надійність її функціонування та шляхи можливого обходу її порушником ТЗІ.

Імовірність відмови системи визначається за формулою:

$$P_{\text{відк}}(t) = e^{-\lambda t}, \quad (6)$$

де λ – інтенсивність відмов групи технічних засобів, що складають систему виявлення та блокування загроз НСД; t – інтервал терміну функціонування системи виявлення та блокування НСД.

З урахуванням можливої відмови автоматизованої системи контролю стійкість такої перешкоди ТЗІ буде визначатись за формулою:

$$P_{\text{сзі}} = P_{\text{вбл}}(1 - P_{\text{відк}})U(1 - P_{\text{обх1}})U(1 - P_{\text{обх2}})U(1 - P_{\text{обхj}}), \quad (7)$$

де $P_{\text{вбл}}$ і $P_{\text{відк}}$ визначаються відповідно за формулами (5) і (6).

Величина $P_{\text{обх}}$ і кількість шляхів обходу визначаються експертним шляхом на основі аналізу принципів побудови автоматизованої системи контролю та блокування загроз НСД.

Одним із можливих шляхів обходу автоматизованої системи виявлення та блокування загроз НСД може бути можливість потайного відключення порушником цієї системи (наприклад, шляхом обривання або замкнення контрольних ланок, підключення імітатора контрольного сигналу, зміни програми збору сигналів тощо.) Імовірність такого роду подій визначається у межах від 0 до 1 методом експертних оцінок на основі аналізу принципів створення і роботи системи. При відсутності можливості не-санкціонованого відключення системи величина його імовірності дорівнює нулю.

Таким чином, первинні захисні перешкоди доцільно використовувати двох видів: контрольовані і неконтрольовані адміністратором безпеки (оператором). Стійкість неконтрольованої перешкоди оцінюється за формулою (3), контрольованої – за формулою (7). Аналіз даних формул дозволяє сформулювати узагальнене концептуальне правило захисту будь-якого об'єкту ТЗІ з таким змістом.

Стійкість захисної перешкоди ТЗІ є достатньою, якщо очікуваний термін подолання її порушником ТЗІ є тривалішим за термін життєвого циклу (старіння, цінності) захищуваної інформації або триваліший терміну виявлення та блокування несанкціонованого доступу до неї та її носіїв при відсутності шляхів з потайного обходу цієї перешкоди.

У більшості випадків на практиці захисна оболонка об'єкта ТЗІ складається із декількох "з'єднаних" між собою первинних перешкод ТЗІ з різною стійкістю та декількох рівнів або контурів ТЗІ.

¹ Див.: Мельников В.В. Защита информации в компьютерных системах. – М.: Финансы и статистика, Электронинформ, 1997.

Огляд способів захисту носіїв інформації

Кожна організація, яка має справу з будь-якими цінностями, рано чи пізно має клопіт з захистом їх від посягання. Так чи інакше постає питання – що, як і від кого захищати.

Перша реакція на посягання — заховати цінності в недоступне місце і приставити до них охорону. Це відносно нескладно, якщо справа йде про цінності, які вам довго не знадобляться.

Куди складніше, якщо вам необхідно працювати з ними. Кожне звернення до сховища за вашими цінностями потребує виконання особливої процедури, забере час і створить додаткові незручності.

Така дилема безпеки: доводиться робити вибір між захищеністю цінностей і її доступністю для вас, а значить, і корисного використання.

Серед багатьох документів та предметів - носіїв інформації, що є об'єктами злочинної діяльності, існує група особливо важливих. До таких носіїв інформації відносяться: документи інтелектуальної власності, інформаційних та інших технологій, грошові банкноти, пластикові документи, кредитні картки, облігації державних позик, акції, векселі, паспорти, свідоцтва, лотерейні, проїзні квитки, предмети мистецтва, культурно-історичні предмети, комп'ютерні системи обробки інформації, зброя, автомобілі та інше. Для більш надійного захисту від злочинного посягання ці документи та предмети наділяються спеціальними захисними засобами, що перешкоджають їх підробці та неправомірному використанню.

Досить умовно способи захисту таких документів та предметів можна поділити на дві великі групи:

- *видимі* - органолептичні, або суб'єктивні, які виявляються органами відчуття людини;

- *невидимі* - машинозчитувальні, або об'єктивні, які виявляються за допомогою тільки приладів спеціального призначення і останнім часом набувають широкого застосування.

Пающик Іван Іванович — старший науковий співробітник лабораторії № 5 НДІ НАВСУ,

У першій групі ознак провідне місце займають візуальні зображення під дією нормального та спеціального освітлення: кольорова гама, водяний знак, іристий друк (плавний перехід із одного кольору в інший), орловський друк (зміна кольору лінії без розтину та суміщення), а також нові, що впроваджуються в останні роки: кріпп-ефект (виявлення зображення при відповідному куті освітлення); малюнки і волокна, які люмінісцирують при відповідному ультрафіолетовому освітленні; метамірні фарби (які змінюють колір при спеціальному освітленні і не виділяються при звичайному); спектральні голограми (гнучкі голографічні репліки), які почали широко використовуватись в усьому світі для захисту від підробок та фальсифікації цінних паперів, документів, кредитних карток, банкнот (грошей) предметів та інші, і нині є досить надійним візуальним елементом захисту нових видів продукції.

До другої групи відносяться машинозчитувальні або об'єктивні методи захисту, невидимі захисні ознаки, наявність яких фіксують спеціальними приладами сучасного досягнення науки, техніки, технології.

Машинозчитувальні захисні ознаки носіїв інформації – цінних паперів наносяться спеціальним поліграфічним обладнанням, яке існує в оригінальному екземплярі під державним контролем та наглядом, шляхом введення у фарби спеціальних домішок (магнітний порошок, ІЧ абсорбер, люмінофор і т.ін.).

Технологічні операції нанесення захисних ознак на цінні предмети культурно-історичного призначення виконуються на спеціальному обладнанні високої технології, а також з використанням фізичних, голографічних, лазерних засобів їх імітації.

Для пластикових, телефонних, турнікетних кредитних та інших карток захисні кодові ознаки дублюється і заносяться за допомогою комп'ютера до поля робочої інформації, на магнітні стрічки або в спеціальні пласкі інтегральні мікросхеми, які нерозривно поєднані з пластиковою карткою, що також захищається різними сучасними способами, які не розголошуються.

Проведений аналіз захисних ознак показує що вони достатньо ефективні, але при сучасному рівні технологій, а також специфічному, досить високому інтелектуальному і освітньому рівні злочинців, великому асортименті копіювальної, обчислювальної

техніки, доступної широкому загалу людей, існуючі способи захисту не завжди забезпечують захищеність носіїв інформації, цінних паперів та предметів культурно-історичного призначення від підробок імітації та неправомірного використання.

Саме тому фахівці НДІ НАВСУ одним із напрямів своєї діяльності визначили роботи по розробці об'єктивних машинозчитувальних методів захисту і виготовленню приладів маркування та ідентифікації різних цінних носіїв інформації і предметів із застосуванням спеціальних речовин, помічених радіоізотопами (радіоактивними індикаторами-РАІ) слабкої активності. У результаті розроблено новий спосіб захисту носіїв інформації та предметів за допомогою радіоактивних ізотопів, на який Держпатентом Укрони виданий патент на винахід.

Розроблені методи мають високий рівень захисту підзахисних носіїв інформації від підробки та фальсифікації.

Метод захисту носіїв інформації з використанням радіоактивних ізотопів слабкої активності пропонується використовувати як універсальний.

Рекомендовані для маркування об'єктів радіоактивні ізотопи відносяться до групи Г (група з найменшою радіотоксичністю) – МЗА (мінімальна значима активність), яка дорівнює 100 МкКи, активність однієї мітки дорівнює 100 Бк, що в 37 000 разів менша за МЗА.

Переваги методу захисту з РАІ:

- препарат мітки (маркер, радіоактивні ізотопи) дуже вузької дії використання і знаходиться під державним наглядом;

- термін дії мітки регулюється відповідним радіоактивним ізотопом і знаходиться (в залежності від потреби) в межах від годин до тисяч років;

- для підвищення рівня захисту препарат мітки кодується внутрішнім кодом - кількістю ізотопів і їх співвідношенням;

- зчитування мітки не потребує відповідних умов освітленості, температури і т.ін.;

- нанесені мітки не змінюють властивостей предмету, що маркується, і не зчитуються приладами, які випускаються серійно;

- мітки можна використовувати як ключі доступу до різних систем захисту;

– мітки наносяться і перевіряються в автоматичному та ручному режимах.

Обмеження у використанні методу стосуються лише рідин та газів.

Даний метод дозволяє встановлювати на фізичні предмети шифроване маркування з подальшим його дешифруванням при ідентифікації предмету, а також окрему мітку у вигляді крапки.

Метод маркування, який розробляється, – це процес введення до поверхневого шару об'єкта, що маркується, спеціального препарату, що забезпечує міцний зв'язок носія міток з речовиною об'єкта.

Мітки наносяться одним із таких способів: хімічним, електроіскровим, іонно-плазменним, механічним, за правилом у двійковому коді, що несе у собі інформацію про об'єкт, а також геометричним шифр-ключем, що захищає від несанкціонованого зчитування інформації про нього.

Площа, що потрібна для нанесення мітки, залежить від кількості розрядів інформації про об'єкт та може займати поверхню від крапки до 25 см².

В інфраструктурі інформаційної безпеки України (державні та силові структури з підвищеними та спеціальними вимогами до захисту інформації, відомства, організації, комерційні структури) метод захисту носіїв інформації з використанням радіоактивних ізотопів пропонується використовувати як універсальний апаратний засіб захисту інформації від несанкціонованого доступу (НСД).

Даний метод захисту носіїв інформації може бути персоніфікований до конкретної системи захисту, конкретної ПЕОМ, серверу, баз даних, (банків даних) з деталізацією до конкретного персоніфікованого елемента конфігурації системи, комп'ютерної системи – автоматизованої обробки даних і відноситься до так званих машинопов'язаних способів захисту інформації.